

તુલનામક દર્શન ચિત્ર

श्रीनगीनदास ग्रन्थभाषा पुस्तक १६.

जिनवाणी

[तुलनात्मक दर्शन विचार]

मूल लेखक :

श्री हरिसत्य लट्टाचार्य

एम., ए., पी. एल., कलकत्ता

अनुवादक : सुशील : भावनगर

प्रकाशक :

वैद्यराज नगीनदास छगनलाल शाह

७/७ आयुर्वेदिक शर्मसी

अमदावाद

આવૃત્તિ ધીજી :

સં. ૧૯૯૩

૩-૧૨-૦

મુદ્રક : ભગવાનદાસ હરખચંદ પંડિત
શ્રીશારદા મુદ્રણાલય નૈન સોસાયટી
નં. ૧૫. અસદાવાદ.

आयन्त्रिआ खणद्धं पि पइ थिरं ते करंति अणुरायं ।
परसमया तहवि मणं तुह समयन्नूणं न हरंति ॥

—ऋषभ पंचाशिका

अन्यनां आगमो अउधी क्षणु सांख्यवा छतां पणु
तारा विषेने अनुराग (हे जिनदेव !) स्थिर करे छे. अने
तेथी तारा सिद्धान्तना ज्ञानुकारैनुं यित्त ते डरी शकता नथी.

અનુક્રમણિકા

ભારતીય દર્શનોમાં જૈનદર્શનનું સ્થાન.	૧
જૈન દષ્ટિએ ઈશ્વર.	૨૫
જૈનદષ્ટિમાં કર્મવાદ	૫૬
જૈન વિજ્ઞાન	૭૪
જીવ	૧૨૮
ભગવાન પાર્શ્વનાથ.	૧૫૨
મહામેઘવાહન મહારાજ્ય ખારવેત્ર	૧૮૧
” ભાષાનુવાદ	૨૦૪
જૈનોનો કર્મવાદ.	૨૧૦
જૈનદર્શનમાં ધર્મ અને અધર્મ તત્ત્વ	૨૪૨

ટુંકા માં

- “ જિનવાણી ” નામના બંગાળી માસિકમાંથી અનુવાદેલા આ લેખો, અવકાશે અનુક્રમે ગુજરાતી માસિકમાં પ્રકટ થઈ રહ્યા હતા.
- એ ત્રણ લેખો પ્રકટ્યા પછી, ઊંઝાવાળા વૈદ્યરાજ નગીનદાસ ભાઈનું લક્ષ્ય ખેંચાયું. કહેણ આવ્યું : “ આ લેખો પુસ્તક રૂપે પ્રકટ થાય તો વિદ્વાનોના હાથમાં સંગ્રહરૂપે મૂકી શકાય. ”
- ટુંકામાં, આ પુસ્તકની એ જન્મકથા છે.
- આ લેખોના મૂળ લેખક શ્રીયુત હરિસત્ય ભટ્ટાચાર્યજી છે. તેઓ જૈન શાસ્ત્ર-સાહિત્યના પારંગત હોવાનો દાવો નથી ધરાવતા. જૈન શાસ્ત્ર-સિદ્ધાંતના એક અભ્યાસી તરિકે જ એમણે આ લેખો લખ્યા છે. એક જૈનેતર યથાશક્ય સાવધાની રાખે તો પણ કવચિત્ ગેરસમજ થઈ જાય. આ લેખોમાં એવું કંઈ થવા પામ્યું છે કે નહિ તે હું નથી જાણતો.
- આકી તો શ્રી ભટ્ટાચાર્યજીનું વાંચન જ જૂઠું હોય તો પાઠકેર થવા પામે અને વર્ષો ઉપર આ લેખો લખાયા હોય તો છેક છેલ્લી ઐતિહાસિક માહિતી ન આપી શકે એ સંભવિત છે.
- જૈન દર્શન પરત્વેની એમની શ્રદ્ધા, બહુમાન વૃત્તિ તો આ લેખમાળાની પ્રત્યેક પંક્તિ ઉચ્ચારી રહી છે.

- એમનો તુલનાત્મક અભ્યાસ અને પ્રવાહવાળી લેખનશૈલી જોતાં કોઈ પણ જૈન કે જૈનેતરને સન્માન સ્પૃહા વિના નહીં રહે.
- ‘જિનવાણી’ માસિક, લાંબુ આયુષ્ ભોગવવા ભાગ્યશાળી ન થયું તેથી શ્રી ભદ્રાચાર્યજીના લેખો પણ અધૂરા જ રહી જવા પામ્યા, એ એક ખેદની વાત છે. જૈનેતર જ્ઞાસુઓ જૈન દર્શન પ્રત્યે કેવી શ્રદ્ધાની નજરે જીવ્યે છે તે આ લેખો ઉપરથી જણાશે.
- મનારસ-હિદુ-યુતીવર્સીટીના જૈન ચરના પ્રમુખ પંડિત શ્રી સુખલાલજીને કેટલાક લેખો, સંશોધનની દ્રષ્ટિએ વાંચવી જોયા છે. પૂરતો અવકાશ ન હોવા છતાં એમણે આ લેખો વાંચ્યા અને નિદર્શન પણ લખી મોકલ્યું.
- પંડિત સુખલાલજીએ, પૂજ્ય મુનિરાજ દર્શનવિજયજીએ, પંડિત શ્રી ભગવાનદાસભાઈએ તેમજ શ્રી હીરાચંદભાઈએ સલાહ, સૂચના તથા ટિપ્પણ આદિ લખી આપવામાં અને પ્રુક્તના સંશોધન વિગેરેમાં જે સહકાર આપ્યો છે તે બદલ અંતઃકરણપૂર્વક એમનો અહીં ઉપકાર માનું છું.
- ઉંઝાવાળા વૈદ્યરાજ નગીનદાસભાઈએ, પુસ્તક-પ્રકાશનની બધી ગોઠવણ કરી આપી, મને ઉત્તેજિત કર્યો તે માટે તેમનો પણ ઋણી છું.
- આ પુસ્તકમાં રહી જવા પામેલા દોષો, જે કોઈ બતાવશે તો હું એમનો આભાર માનીશ અને બીજી આવૃત્તિ કાઢવાનું સહભાગ્ય સાંપડશે તો એ દોષોની પુનરાવૃત્તિ નહીં થવા દઉં.

સુશીલ

निदर्शन

लेखक : पंडित सुखलाल

નિદર્શન

વડિલોએ રાખેલ ભીમ એ નામ ગૌણુ કરી
આપમેળે પોતાનું સુશીલ નામ ધારણુ કરનાર અને
તે નામને ગુણુનિષ્પન્ન સિદ્ધ કરનાર ભાઈ સુશીલ
વાચક અને વિચારક જૈન જનતાથી ભાગ્યેજ અબ્બણુયા
છે. ઘણાં વર્ષ અગાઉ કાશીમાં અમે બંને સાથે પણ
રહેલા. ત્યારપછી પણ અમારો પરિચય રહ્યો છે.
ભાઈ સુશીલે પ્રસ્તુત લેખો વાંચી તે ઉપર કાંઈ લખવા
જ્યારે મને સૂચ્યું ત્યારે એક રીતે મને બહુજ
આંતરિક સંતોષ થયો; તે એમ માનીને કે ભાઈ
સુશીલના હૃદયમાં મારું સાદર સ્થાન હોવું જોઈએ
અને યોગ્ય લેખકના સમુચિત લેખો વાંચી જઈ તે
ઉપર કાંઈક લખવાની તક મળે છે. આ સંતોષથી

પ્રેરાઈ મેં કાંઈક લખવા કબુલ્યું અને તે બધા લેખો સમગ્ર ભાવે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી જઈ અત્રે મારા ઉપર તે વિષે પડેલી છાપ સંશ્લેષમાં વ્યક્ત કરું છું. પ્રસ્તુત લેખો વિષે કાંઈક લખું તે પહેલાં અનુવાદક અને મૂળ લેખક વિષે પણ થોડો ઇશારો કરી દેવો યોગ્ય ધારું છું.

ભાઈ સુશીલ, મૂળ બંગાળી લેખોના અનુવાદક છે. તેમનું બંગાળી ભાષા વિષયનું સચોટ જ્ઞાન કેવું છે તે જોએ ખીલ રીતે ન જાણતા હોય તેઓ માત્ર આ લેખોના વાચનથી પણ બરાબર સમજી શકશે. આ ગુજરાતી અનુવાદો વાંચનારને ભાગ્યેજ એવી કલ્પના આવે કે આ અનુવાદ છે. માત્ર બંગાળી ભાષાનું પર્યાપ્ત જ્ઞાનજ આ સંજ્ઞતાનું કારણ નથી. ભાઈ સુશીલની ગુજરાતી ભાષા અને લેખનશૈલી એ જેમ સાધારણ નથી તેમ અપકવ પણ નથી, એ વસ્તુ કેવળ અબલેખ ખાતર જણુ જૈન પત્ર વાંચનાર જગતને કહેવાની જરૂર રહેતીજ નથી. બંગાળી અને ગુજરાતી ભાષાનો ઠીક ઠીક પરિચય ધરાવનાર તથા લેખનશક્તિસંપન્ન અનેક ભાઈઓ અને થોડીક બહેનો સુદ્ધાં આજે ગુજરાતમાં છે છતાં એમાંના કોઈએ પ્રસ્તુત લેખોના અનુવાદનું કામ કર્યું હોત તો તે આટલું સંજ્ઞ થાત એ વિષે મને ભારે શંકા છે. કારણ, એવા લેખકો પૈકી કોઈને જૈન શાસ્ત્રીય જ્ઞાનને

ભાઈ સુશીલ જેટલો સ્પષ્ટ અને પકવ પરિચય હોય એમ હું નથી બાણુતો. આ અર્ધાં કારણોને લેઈ, ભાઈ સુશીલ પોતાના અનુવાદ કાર્યમાં ખૂબ સફળ થયા છે. એમની અનુવાદ લેખોની પસંદગી પણ જૈન દર્શનના વિશિષ્ટ અભ્યાસીઓની દૃષ્ટિએ યોગ્ય છે. કારણ કે પુષ્કળ વાંગ્મન અને ચિંતન પછી પરિશ્રમ પૂર્વક નવી શૈલીએ એક જૈનેતર અંગાળી ગૃહસ્થને હાથે લખાએલા આ લેખો જેમ નવજ્ઞાસુ ગુજરાતી જગતમાં પ્રેરણા આપે તેવા છે; જેમ એ લેખો ગુજરાતી અનુવાદ સાહિત્યમાં એક વિશિષ્ટ ક્ષણો આપે તેવા અને દાર્શનિક ચિંતનક્ષેત્રમાં યોગ્ય ઉમેરો કરનાર થઈ પડે તેવા છે; તેમ એ લેખો માત્ર ઉપાશ્રયસંતુષ્ટ છતાં સગવડનિમગ્ન જૈન ત્યાગી વર્ગને વિશાળ દૃષ્ટિ પુરી પાડે તેવા તેમજ તેમના પોતાના જ વિસ્મૃત કર્તવ્યની યાદી આપે તેવા પણ છે.

પ્રસ્તુત લેખોના મૂળ લેખક શ્રીયુત હરિસત્ય સદ્ગુણીય વર્ષ અગાઉ ગોરીએન્ટલ કોન્ફરન્સના પ્રથમ અધિવેશન પ્રસંગે પૂનામાં મળેલા. તે વખતે જ તેમના પરિચયથી મારા ઉપર એટલી છાપ પડેલી કે એક અંગાળી અને તે પણ જૈનેતર હોવા છતાં જૈન સાહિત્ય વિષે જે અનન્ય રસ ધરાવે છે તે નવયુગની જિજ્ઞાસાનું જીવંત પ્રમાણ છે. તેમણે ‘સ્નાકરાવતા-

રિકા'નો અંગ્રેજી અનુવાદ કરેલો તેને તપાસી અને છપાવી દેવો એવી એમની ઈચ્છા હતી. હું તે વખતે અંગ્રેજી અનુવાદ જાતે તપાસી કાંઈ પણ કહી શકું એવી યોગ્યતા ધરાવતો નહિ; તેથી મેં એ તપાસવાનું કામ તે વખતના મારા સાથી એક ગ્રેજ્યુએટ જૈન મિત્ર જે હમણાં જેલમાં છે તેમને આપ્યું. એ અંગ્રેજી અનુવાદ અમે છપાવી તો ન શક્યા. પણ અમારી એટલી ખાત્રી થઈ કે ભટ્ટાચાર્યજીએ આ અનુવાદમાં ખૂબ મહેનત કરી છે. અને તે દ્વારા તેમને જૈનશાસ્ત્રના હૃદયનો સ્પર્શ કરવાની એક સરસ તક મળી છે. ત્યારબાદ આટલે વર્ષે જ્યારે તેમના બંગાળી લેખોના અનુવાદો મેં વાંચ્યા ત્યારે તે વખતે ભટ્ટાચાર્યજી વિષે મેં જે ધારણા બાંધેલી તે વધારે પાકી થઈ અને સાચી પણ સિદ્ધ થઈ. શ્રીયુત ભટ્ટાચાર્યજીએ જૈન શાસ્ત્રનું વાંચન અને પરિશીલન લાંબા વખત લગી ચલાવેલું. એના પરિપાક રૂપે જ તેમના આ લેખો છે એમ કહેવું જોઈએ, જન્મ અને વાતાવરણથી જૈનેતર હોવા છતાં તેમના લેખોમાં જે અનેકવિધ જૈન વિગતોની યથાર્થ માહિતી છે અને જૈન વિચાર-સરણીનો જે વાસ્તવિક સ્પર્શ છે તે તેમના અભ્યાસી અને ચોકસાઈપ્રધાન માનસની સાબીતી પૂરી પાડે છે. પૂર્વીય તેમજ પશ્ચિમીય તત્ત્વચિંતનનું વિશાળ વાંચન એમની એમ. એ. ડીગ્રીને શોભાવે તેવું છે

અને એમતું દલિલપૂર્વક નિરૂપણ એમની વકીલી બુદ્ધિની સાક્ષી આપે છે. ભટ્ટાચાર્યજીની આ સેવા માત્ર જૈન જનતામાં જ નહિ પરંતુ જૈન દર્શનના જિજ્ઞાસુ જૈન-જૈનેતર સામાન્ય જગતમાં ચિરસ્મરણીય બની રહેશે.

મારું આ કથન વાંચનાર ધ્યાનમાં રાખે કે હું આ લેખો વિષે મારો વિચાર સંક્ષેપમાં અને પ્રતિપાદક સરણીએ જ દર્શાવી રહ્યો છું. એના દરેક મુદ્દાપરત્વે વિસ્તારપૂર્વક અને સમાલોચક દૃષ્ટિએ પણ લખવાને સ્થાન છે, છતાં અત્યારે એ દૃષ્ટિએ નથી. પ્રથમ એ બેબુ ઘટે કે આ લેખો કયા પ્રકારના જિજ્ઞાસુઓને ઉદ્દેશી લખાએલા છે? ‘જિનવાણી’ પત્ર અંગાળીમાં નીકળતું. એ પત્રમાં પ્રગટ થએલ આ લેખો મુખ્ય ભાગે અંગાળી વાચકોને ઉદ્દેશી લખાએલા છે. અંગાળી વાચક એટલે જન્મથી ગુરૂવચનને ‘તહત્તિ’ ‘તહત્તિ’ કરનાર એક શ્રદ્ધાળુ જૈન નહિ, તેમજ અંગાળી વાચકવર્ગ એટલે નાના કે મોટા એક એક મુદ્દા-પરત્વે વિવેચક અને સમાલોચક દૃષ્ટિએ ઊંડામાં ઊંડી સત્યની શોધ ચલાવનાર કેઈ છેક જ આધ્યાત્મિક વર્ગ એમ પણ નહિ; પરંતુ એ વાચકવર્ગ એટલે દર્શન સામાન્યમાં રસ ધરાવનાર, દરેક દર્શન વિષે ઓછીવત્તી માહિતી ધરાવનાર, તર્કસરણી અને તુલનાત્મક પદ્ધતિનું મૂલ્ય આંકનાર તેમજ પંથ કે

વાંડાની દિવાલ વિનાના વિશાળ જ્ઞાન-આકાશમાં પોતાના મનને મુક્તપણે ઉડવા દેવા ઈચ્છનાર એવો વાચક વર્ગ સમજવો. આ પ્રકારના ળંગાળી વાચક વર્ગમાં જૈન કરતાં જૈનેતર જનતાનો જ લાગ મુખ્ય અને મોટો આવે છે એ સ્મરણમાં રાખવું ઘટે. એવા જૈનેતર વર્ગમાં પણ મોટે ભાગે કૌલેજના વિદ્યાર્થીઓ અને પંડિત પ્રોફેસરો વગેરેનો જ સમાવેશ થાય છે. જ્યારે જન્મથી જૈનેતર અને બુદ્ધિપ્રધાન વર્ગને ઉદ્દેશી જૈન દર્શનનાં સર્વસામાન્ય અને વિશિષ્ટ તત્ત્વો વિષે કોઈ સફળતાપૂર્વક લખવા ઈચ્છે ત્યારે એ સ્વાભાવિક છે કે તેણે એ તત્ત્વોનું નિરૂપણ અને તેટલું રોચક અને બુદ્ધિઆહ્ય કરવું ઘટે. નિરૂપણની રોચકતા એની શૈલી ઉપર અવલંબિત છે અને તત્ત્વોની બુદ્ધિઆહ્યતા અન્ય દર્શનનાં તત્ત્વોની તેમ પશ્ચિમીય વિચારપ્રવાહો સાથેની સરખામણી કે તુલના ઉપર અવલંબિત છે. જૈનેતર વર્ગમાં પણ જૈન દર્શનની વિશિષ્ટ જ્ઞાસા જગાડવા લખાએલ આ લેખોની નિરૂપણ શૈલીમાં આપણે રોચકતા અને બુદ્ધિઆહ્યતા ખંને જોઈએ છીએ. કારણ કે આ લેખોની શૈલી એવી પ્રતિપાદનાત્મક અને યુક્તિબદ્ધ છે કે તેમાં જૈન દર્શનની વિશિષ્ટ સ્થાપનાનો ઉદ્દેશ હોવા છતાં તેમાં નથી ઉત્પન્ન, કટુકતા કે નથી કોઈનું આક્ષેપવાળું ખંડન. આ લેખોમાં જે જે સુદ્ધાની ચર્ચા કરી છે તે

મુદ્દાપરત્વે ભારતીય ખીન્ન દર્શનોની અને જૈન દર્શનની તાર્કિક સરખામણી કરવામાં આવી છે. એટલું જ નહિ પણ ઘણે સ્થળે તો તે તે મુદ્દા પરત્વે પશ્ચિમીય વિચારકોમાં પણ કેવા કેવા પક્ષ પ્રતિપક્ષ છે તે મુદ્દાં દર્શાવ્યું છે. તેથી આ લેખો વાંચનાર મધ્યમ વર્ગને જૈન તત્ત્વ બુદ્ધિઆદ્ય બનાવવામાં બહુ જ સરળતા પડે તેમ છે.

અભ્યાસ તેમજ સમજશક્તિની દૃષ્ટિએ અને રૂચિપુષ્ટિની દૃષ્ટિએ મારી માન્યતા પ્રમાણે પ્રસ્તુત લેખોમાં પ્રથમ સ્થાન ‘ભારતીય દર્શનોમાં જૈન દર્શનનું સ્થાન’ એ લેખનું આવે છે.* ખીન્નું સ્થાન ‘જૈન દૃષ્ટિએ ઇશ્વર’ એ લેખનું, ત્રીજું સ્થાન ‘જૈન વિજ્ઞાન’ એ લેખનું અને ચોથું સ્થાન ‘જીવ’ એ લેખનું આવે છે. ભારતીય દર્શનનું શું સ્થાન છે એ બાબત જૈન દર્શનના અભ્યાસીએ પ્રથમ જાણવી ઘટે. ઇશ્વરનો પ્રશ્ન જેમ વ્યાપક છે તેમ રોચક પણ છે. જૈન દર્શનનું સ્થાન જાણી લીધા પછી એ પ્રશ્ન પરત્વે જૈન માન્યતા જાણવી આવશ્યક છે. ત્યારબાદ સમસ્ત જૈન તત્ત્વોનો પ્રશ્ન આવે છે જેનો ઉકેલ

* ખીન્ન લેખો તત્કાળ તૈયાર નહીં થવાથી, માત્ર ચાર લેખો જ પરિતબને મોકલ્યા હતા. કર્મવાદ, ભ. પાર્શ્વનાથ તથા મહામેઘનાહન ખારવેલ: એ લેખો પાછળથી ઉમેર્યાં છે. —અનુવાદક

‘જૈન વિજ્ઞાન’ લેખમાં થઈ જાય છે. ‘જીવ’ વિષેની જૈન માન્યતા જાણવાનું મન કદાચ પહેલાં પણ થાય છતાં અહીં એ માન્યતા એટલી સૂક્ષ્મ રીતે અને ન્યાયની પરિભાષામાં ચર્ચા છે કે તે વિષયના લેખને અંતમાં રાખવાથી સાધારણ વાચકોની રૂચિ અને સમજશક્તિનો, પ્રથમ ત્રણ લેખના વાચન દરમિયાન થએલ વિકાસ, ચોથા લેખના વાચનને પૂર્ણ કરવામાં મદદ આપશે, અને દલીલની સૂક્ષ્મતા તથા ન્યાયની પરિભાષા સાધારણ શ્રાવકના ઉત્સાહને મોજો નહિ પાડે.

અત્રે લેખો તો ફક્ત ચારજ છે, અને તે બધા પુર્ણ જ છે એમ પણ નથી છતાં સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે જૈન દર્શનને લગતા તાત્ત્વિક બધા મુખ્ય મુદ્દાઓ આમાં આવી જાય છે; આ લેખો જાણે વાચક ઉમાસ્વાતિના તત્ત્વર્થ અને તેની ટીકાઓનું તુલનાત્મક સમર્થન જ ન હોય! એમ લાગે છે. તેથી તત્ત્વર્થગત બધી મુખ્ય બાબતોનું આધુનિક શૈલીએ આ લેખોદ્વારા સ્પષ્ટીકરણ થઈ જાય છે. આ લેખો વાંચ્યા પછી કોઈ જૈનેતર પણ તત્ત્વર્થ વાંચે તો તેને એ સમજવામાં બહુજ મદદ મળે.

પ્રાચીન ગ્રીક તત્ત્વચિંતકોથી માંડી મધ્યમ યુગના અને છેક અર્વાચીન યુગના યુરોપીય તત્ત્વચિંતકોના જૈન દર્શનના મુદ્દા સાથે અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ હોય એવા વિચારો પ્રસ્તુત લેખોમાં આવે છે.

તેથી પશ્ચિમીય તત્ત્વજ્ઞાનથી પરિચિત હોય એવા જિજ્ઞાસુ વાચકને જૈન દર્શન વાંચવાનું વિશેષ મન થઈ આવે અને એની સવિશેષ સમજાવતી પહે એવી યોજના આ લેખોની છે. તેમજ જેઓ માત્ર જૈન દર્શનના તત્ત્વથી પરિચિત હોય અને એ વિષે પશ્ચિમીય વિચારકોની દૃષ્ટિ ન જાણતા હોય તેઓને પણ જૈન તત્ત્વની વ્યાપક સમજ પૂરી પાડવાની યોજના અને સગવડ આ લેખોમાં છે.

જૈન સાહિત્યના આગમિક અને તાર્કિક બંને પ્રકારના મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથોનું તાત્ત્વિક નિરૂપણ આ લેખોમાં આવી જાય છે. પછી ભલે એ નિરૂપણ દ્વિગંભરીય ગ્રંથોને આધારે, શ્વેતામ્બરીય ગ્રંથોને આધારે કે ઉભય પક્ષના ગ્રંથોને આધારે થયું હોય. આમ હોવા છતાં આ લેખો ઉપરથી એમ લાગે છે કે તેના લેખકનો મુખ્ય અભ્યાસ જૈન તાર્કિક ગ્રંથો (જેવા કે 'સ્નાકરાવતારિકા,' 'પ્રમેયકમલ માતૃ'ક' 'સ્યાદ્રાહ મંજરી' આદિ) નો હોવો જોઈએ. તેથી અત્યારે જે જૈન જૈનેતર વિદ્યાર્થીઓ જૈન તર્કશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતા હોય અથવા જેઓએ જૈન તર્કશાસ્ત્રની પરીક્ષા આપી હોય તે બધાને આ લેખોનું વાચન ઘણી દૃષ્ટિએ કામનું છે. સંસ્કૃત ભાષામાં તર્ક પદ્ધતિએ ચર્ચાએલ મુદ્દાઓ અને તેને લગતી વિગતો સરલતાથી લોક ભાષામાં કેવી રીતે મૂકી શકાય અને

જટિલ મનાતા શાસ્ત્રીય જ્ઞાનને કાંઈક સરલ કેમ કરી શકાય એનો પદાર્થપાઠ શુષ્ક પંડિતોને આ લેખો આપી શકશે.

આ ચારે લેખો વાંચતી વખતે કેટલાક મુદ્દા પરત્વે, કેટલીક વ્યાખ્યાઓ પરત્વે અને કેટલીક તુલના પરત્વે મને મારાં જૂનાં હિંદી લખાણો અને ગુજરાતી લખાણોનું સ્મરણ થઈ આવ્યું. કર્મપ્રથાની એ પ્રસ્તાવનાઓ, પુરાતત્ત્વ અને જૈન સાહિત્ય સંશોધકના એ લેખો, તત્ત્વાર્થનું એ વિવેચન વગેરે બધું મારા મનમાં તાબું થવા લાગ્યું; અને એમ ભાસવા લાગ્યું કે પ્રસ્તુત લેખોના વાચકો જો એ લખાણો ધ્યાનથી સમજપૂર્વક વાંચશે તો તેમની સમજશક્તિ અને માહિતીમાં વધારો થવા ઉપરાંત ચોક્કસ પ્રકારની સંગીનતા પણ આવશે. એજ રીતે મને એમ પણ લાગ્યું કે એ લખાણોને વાંચ્યાં હોય એવા વાચકો જો આ લેખો વાંચશે તો તેમની એ લખાણો વિષેની પ્રતીતિ વધારે દૃઢ અને સ્પષ્ટ થશે. પ્રથમ છૂટા છૂટા છપાએલ અને નહિ છપાએલ આ અનુવાદોનો એક પુસ્તકમાં સંગ્રહ થયો છે, તે અનેક દષ્ટિએ વિશેષ ઉપયોગી છે. કોલેજમાં ભણનાર વિદ્યાર્થી વર્ગ તેમજ તેમના જેવી અને જેટલી યોગ્યતા તથા જિજ્ઞાસા ધરાવનાર અન્ય વાચક વર્ગ-પછી તે

જૈન હોય કે જૈનેતર હોય-એ બંધાને વાસ્તે આ સંગ્રહ બહુ કામનો છે. એજ રીતે સ્કુલમાં લણુનાર મોટી ઉમરના અને થોડી પાકટ બુદ્ધિના વિદ્યાર્થી વર્ગ માટે, તેમજ ખાસ કરીને સ્કુલના વિદ્યાર્થીઓને દાર્શનિક અને ધાર્મિક શિક્ષણ આપનાર ધર્મશિક્ષકો માટે પણ આ સંગ્રહ બહુ કીમતી છે. તે ઉપરાંત માત્ર જૂની અને એકદેશીય ઢબે ચાલતી જૈન પાઠશાળાઓમાં લણુનાર અધિકારી ભાઈ બહેનો માટે અને તેમાંય ખાસ કરીને તેવી પાઠશાળાઓમાં શિક્ષકનું કામ કરનાર અને છતાંયે જૈન શાસ્ત્રના વિશાળ પરિચય અને જૈન દષ્ટિની વ્યાપક સમજ વિનાના શિક્ષક વર્ગને વાસ્તે આ સંગ્રહ આશીર્વાદ રૂપ નીવડે તેવો છે. જૈન કે જૈનેતર છાત્રાલયોમાં અગર શિક્ષણ સ્થાનોમાં જેઓ જૈન દર્શનનો સંક્ષેપમાં છતાં વિશિષ્ટ પરિચય પુરો પાડવા ઈન્તેજાર હશે તેઓને પણ આ અનુવાદ સંગ્રહ બહુ મદદગાર થશે.

ભારતીય દર્શનોમાં જૈન દર્શનનું સ્થાન

ભૂતકાળના દુર્ભેદ અંધારામાં ઘણી ઘણી વસ્તુઓ ઢંકાઈ ગઈ છે. સંશોધકો અથવા ઇતિહાસપ્રેમીઓ ખંત અને ઉત્સાહ-પૂર્વક એને બહાર પ્રકાશમાં લાવવા જે મહેનત કરી રહ્યા છે તે ખરેખર પ્રશંસાને પાત્ર છે, પરંતુ તેઓ સમસ્ત ઘટનાઓને, સામાજિક પ્રસંગોને જ્યારે વિક્રમ પૂર્વેની કે પછીની કોઈ એક સદીમાં મૂકવાનો આગ્રહ પકડી એસે છે ત્યારે તેઓ પાટા ઉપરથી ઉતરી પડે છે. વૈદિક ક્રિયાકાંડનો સમય નિર્ણય કરવા જતાં વિદ્વાનો એ જ પ્રમાણે અંદરઅંદરના વાદ-વિવાદમાં ગુંચવાઈ ગયા—ચોક્કસ સમય નક્કી કરી શક્યા નહીં. વૈદિક ક્રિયાકાંડ અને અહુદ્દેવવાદની પડખોપડખ અધ્યાત્મવાદ અને તત્ત્વવિચાર ઉગી નીકળતા દેખાય છે, પરંતુ

કેટલાક પંડિતો માને છે કે અધ્યાત્મ અને તત્ત્વવિદ્યા તો પાછળનાં છે, તત્ત્વવિચાર અને ક્રિયાકાંડ એક સાથે રહી શકે જ નહીં. પહેલાં ક્રિયાકાંડ હશે અને પછી કોઈ એક ચોક્કસ સમયને વિષે—કોઈ શુભ મુહૂર્તે તત્ત્વવિચારના ફળગા પુટી નીકળ્યા હશે. આ યુક્તિવાદ ખરાબર નથી. જૈન ધર્મ અને ઔદ્ધ ધર્મમાં પહેલું કોણ ? એ વિષે ઘણો વાદ-વિવાદ થઈ ચૂક્યો છે. કોઈએ જૈન ધર્મને ઔદ્ધ ધર્મની શાખા માની લીધી તો કોઈએ જૈનમતને ઔદ્ધમત કરતાં પણ પ્રાચીન માન્યો. જરૂર, આ બધા વાદાનુવાદમાં એક પ્રકારની જ્ઞાનાસાવૃત્તિ-સત્ય ઉકેલવાની સ્પૃષ્ઠા સમાએલી છે અને તે સન્માનને યોગ્ય છે. પરંતુ હું પોતે માનું છું કે એ પ્રકારનો ઉદાપોહ કાનને રચિકર લાગે તો પણ એની બહુ કીંમત નથી; એનો મૂળ પાયો જ જોઈએ તેટલો મજબૂત નથી હોતો.

આપણે જો મનુષ્યપ્રકૃતિનો વિચાર કરીએ તો ચિંતન, મનન એ મનુષ્યમાત્રની પ્રકૃતિનું એક ખાસ લક્ષણ છે એમ સ્વીકારવું પડે. એટલે કે ઘણા લાંબા કાળથી મનુષ્યસમાજની અંદર અધ્યાત્મચિંતા તેમ જ તત્ત્વવિચારની ઝરણીઓ વહેતી રહી છે. જે સમયે સમાજ અર્થહીન ક્રિયાકાંડના ઓળ નીચે છેક દબાઈ ગયેલો હોવાનું આપણે માનીએ છીએ તે સમયે પણ—પ્રારંભિક અવસ્થામાં, કંઈક ને કંઈક આધ્યાત્મિકતા તો જરૂર હશે. વાસ્તવિક રીતે સામાજિક આલ્યાવસ્થામાં જે છૂપી મૂઠતા હોય છે તેનાં ક્રિયાકાંડ આધ્યાત્મિકતાની પ્રસ્તાવનાની કંઈક ગરજ સારે છે. એ આધ્યાત્મિકતા જોઈએ તેટલી પરિસ્ફુટ નથી હોતી; છતાં સમાજની પ્રત્યેક અવસ્થામાં

કંઈકે વિચારવિકાસ, પ્રચલિત નીતિ-પ્રદક્ષિતામાં પલટો આણવાની મનોભાવના અને એ રીતે આદર્શને ક્રમે ક્રમે ઉચ્ચ સ્થાને સ્થાપવાનો આકાંક્ષા અહોનિશ જગૃત રહે છે જ. એટલા માટે કોઈ પણ દર્શનની જન્મતિથિ નક્કી કરવી અશક્ય અને છે. જેઓ જુદા જુદા દર્શનના અધિષ્ઠાતા તરીકે ઓળખાય છે તેમની પહેલાં એમણે પ્રવર્તાવેલા દર્શનનાં સૂક્ષ્મ બીજ હોય છે. ઔદ્ધમતનો પ્રચાર યુદ્ધદેવે કર્યો અને જૈનમતનો પ્રથમ પ્રચાર શ્રી વર્ધમાન-મહાવીરે કર્યો એ એક ખોટી ધારણા છે. એટલું નિશ્ચિત છે કે એ બે મહાપુરુષો પહેલાં લાંબા સમય પૂર્વે ઔદ્ધ અને જૈનશાસનમાં મૂલ તત્ત્વો સૂત્રરૂપે પ્રચલિત હતા, એ તત્ત્વોનો ખૂબ સ્પષ્ટરૂપે પ્રચાર કરવો, એમાંનાં માધુર્ય તથા ગાંભીર્ય જનસમૂહને સમજાવવાં અને વૃદ્ધથી માંડી યાજક સુધીના તમામ સ્ત્રી-પુરુષો એનો સમાદર કરે એવી પરિસ્થિતિ ઉપજાવવી એને એ મહાપુરુષોએ પોતાના જીવનનું ગૌરવમય વ્રત માન્યું હતું. મૂળ તત્ત્વના હીસાબે, યુદ્ધ અને મહાવીરના જન્મ પહેલાં ધણા સમયથી ઔદ્ધ અને જૈનમત હતા. બંને મત પ્રાચીન છે, ઉપનિષદના જેટલા જ પ્રાચીન છે એમ કહી શકાય.

ઔદ્ધ અને જૈનમતને ઉપનિષદના સમકાલીન માનવાનું કંઈ ખાસ પ્રમાણ નથી અને તે બંને મતને ઉપનિષદ જેટલા પ્રાચીન માની શકાય નહીં, એવો જો કોઈ વાંધો ઉઠાવે તો તે ઠીક નથી. ઉપનિષદો ખુદી રીતે વેદનો વિરોધ નહોતા કરતા તેથી તેના શિષ્યોની સંખ્યા બીજા કરતાં ઘણી વધારે હતી. અવૈદિક મતવાળા પ્રથમ અવસ્થામાં કંઈકે શંકા-

અસ્ત હતા અને તેથી તેમને ખુલ્લી રીતે બહાર પડતાં ઘણો સમય વીતાવવો પડ્યો હશે. તે અપ્રકટ હતા તેથી અધ્યાત્મવાદસ્વરૂપે, ઉપનિષદના યુગમાં હૈયાતજ નહીં હોય એમ ન કહી શકાય; કારણ કે જે સમયે ચિંતકો, સાધકો અથવા તપસ્વીએ તત્ત્વની ચિંતામાં તક્ષીન હતા તે વખતે તેમણે ઉપનિષદમાં વર્ણવેલા માર્ગની જ શોધ કરી હોય એ અસંભવિત છે. એ સમયે વિચાર અને ચિંતનની કોઈને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા હતી અને પૂરેપૂરા વિચાર-સ્વાતંત્ર્યના પ્રતાપે અવૈદિક ઘણા માર્ગો અસ્તિત્વમાં આવ્યા હતા. ખીજા મતવાદ કરતાં ઉપનિષદમાં એવી કોઈ વિશેષતા નથી કે જેથી ઉપનિષદને આપણે પહેલો નંબર આપી દઈએ.

હવે જે વૈદિક અને અવૈદિક મતવાદ એક જ સમયને વિષે ઉદ્ભવ્યા હોય, ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ પામ્યા હોય તો એ બધામાં ઘણી ઘણી વાતોની સમાનતા હોવી જોઈએ. એ વિષય ઘણો મહત્ત્વનો છે અને એટલા જ માટે ભારતવર્ષના કોઈ એક ખાસ દર્શનનો અભ્યાસ કરવો હોય તો અન્યાન્ય ભારતવર્ષીય પ્રસિદ્ધ દર્શનની સાથે તુલના કરવી જોઈએ, એ બહુ યુક્તિસંગત ગણાય છે.

સામાન્યતઃ ભારતવર્ષના દાર્શનિક મતવાદમાં જૈન દર્શન સાંઝે માનવંતુ સ્થાન ભોગવે છે અને ખાસ કરીને જૈન દર્શન એક સંપૂર્ણ દર્શન છે. તત્ત્વવિદ્યાના બધા અંગ એમાં મળે છે. વેદાન્તમાં તર્કવિદ્યાનો ઉપદેશ નથી, વૈશેષિક કર્માકર્મ અને ધર્માધર્મ વિષે કંઈ ક્ષેડ પાકતું નથી. જૈન દર્શનમાં તો ન્યાયવિદ્યા છે, તત્ત્વવિચાર છે, ધર્મનીતિ છે, પરમાત્મ તત્ત્વ છે અને ખીજું પણ ઘણું છે. પ્રાચીન યુગના

તત્ત્વચિંતનનું ખરેખર જ જે શોધ એક અમૂલ્ય ફળ હોય તો તે જૈન દર્શન છે. જૈન દર્શનને યાદ કરીને જે તમે ભારતીય દર્શનની આલોચના કરો તો તે અપૂર્ણ જ રહી જવાની.

હું જે પદ્ધતિએ જૈન દર્શનની આલોચના કરવા માગું છું તે પરત્વે ઉપર ઈસારો કરી ગયો છું. મારી આલોચના સંકલનાત્મક અથવા તુલનાત્મક છે. આવી આલોચના કરવી એ જરા અઘરી વાત છે; કારણ કે એવી આલોચના કરનારને ભારતવર્ષીય સમસ્ત દર્શનોનું સાઈ જ્ઞાન હોવું જોઈએ. પરંતુ અહીં હું બહુ ઉંડી વિગતમાં ઉતરવા નથી માગતો. માત્ર મૂળ તત્ત્વોને અંગે એક-એ વાતો કહીશ.

જૈન દર્શન સંબંધે વિવેચન કરતાં પહેલાં એક વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે. જૈમિનીય દર્શન સિવાય, ભારતવર્ષના પ્રાયઃ પ્રત્યેક દર્શને, સીધી અથવા વ્યાડકતરી રીતે, વેદાક્ત ક્રિયાકલાપમાં અંધશ્રદ્ધા રાખવા સામે સખત વિરોધ દાખવ્યો છે. ખરી રીતે તો અંધશ્રદ્ધાની સામે યુક્તિવાદનું જે અવિરામ યુદ્ધ ચાલે છે તેનું જ નામ દર્શન. પ્રસ્તુત લેખમાં, ભારતવર્ષના દર્શનોનું એ દષ્ટિએ નિરીક્ષણ કરવાનો અને એમના પોતાના મુખ્ય મુખ્ય તત્ત્વો વિષે આલોચના કરવાનો ઉદ્દેશ રાખ્યો છે. ભારતીય દર્શનોનો જે ક્રમવિકાસ અહીં હું બતાવવા માગું છું તે કાળની દષ્ટિએ નહીં, પણ યુક્તિની દષ્ટિએ જ હશે એટલું યાદ રાખવું. (કોનોલોજીકલ નહીં પણ લૉજીકલ.)

અર્થાહીન વૈદિક ક્રિયાકાંડ સામેનો સંપૂર્ણ પ્રતિવાદ ચાર્વાક-સૂત્રોમાં મળે છે. સમાજમાં આવા વિરોધી સ્વતંત્ર

સંપ્રદાય હોય છે જ. પ્રાચીન વૈદિક સમાજમાં પણ એવજ સંપ્રદાય હતા. વૈદિક ક્રિયાકલાપની સખત ભાષામાં ઝાટકણી કાઢવી એ સહજ વાત છે. વિચારશીલ અને તત્ત્વજ્ઞાસુ વર્ગ લાંબા સમય સુધી એ પ્રકારના કર્મકાંડથી સંતુષ્ટ રહી જ શકે નહીં. એટલે અર્થશૂન્ય ક્રિયાકાંડ, જેવાં કે યજ્ઞ સંબંધી વિધિવિધાન પરત્વે સખળ વિરોધ જન્મે એમાં કંઈ આશ્ચર્યની વાત નથી. ચાર્વાક દર્શનનો અર્થ વૈદિક ક્રિયાકાંડનો સતત વિરોધ. ચાર્વાક દર્શન એટલે એક વિરોધી દર્શન. શ્રીસના સોશીયટીની જેમ ચાર્વાકોએ પણ કોઈ દિવસ વિરાટ વિશ્વ વિષે કંઈ અભિપ્રાય ઉચ્ચારવાની તકલીફ નથી લીધી. ઘડવા કરતાં ભાંગીને દાટી દેવા તરફજ તેની અધિક પ્રવૃત્તિ હતી. વેદ પરભવમાં માને છે; ચાર્વાક એ વાતને ઉડાવી દે છે. કડોપનિપદ્ધતી ખીજી વસ્તીમાં છટ્ટા શ્લોકમાં આવા નાસ્તિકવાદનો પરિચય મળે છે;

“ન સામ્પરાયઃ પ્રતિભાતિ બાલં પ્રમાથન્તં વિક્તમોહેન મૂઢમ્ । અયં લોકો નાસ્તિ પર ઇતિ માન્ની પુનઃ પુનર્વશમાપચતે મે ॥”

ઉક્ત શ્લોકમાં પરલોકમાં જેઓ નથી માનતા તેમને વિષે ઉલ્લેખ છે. એજ ઉપનિષદ્ધની છટ્ટી વસ્તીના આરમા શ્લોકમાં નાસ્તિકતાને વખોડી કાઢી છે.

અસ્તીતિ બ્રુવતોડન્યત્ર કથં તદુપલભ્યતે ॥

પ્રથમ વક્ષીતા વીશમા શ્લોકમાં આવા અવિશ્વાસુઓનું વર્ણન આપ્યું છે:

યેયં પ્રેતે વિધિકિસ્તા મનુષ્યેડસ્તીત્યેકે નાયમસ્તીતિ ચૈકે ॥

વેદ, યજ્ઞ અને કર્મકાંડનો ઉપદેશ દેતા. નાસ્તિકો એ યજ્ઞ અને ક્રિયાકાંડ વિષે શંકા ધરાવતા એટલું જ નહીં પણ

એ વિધિવિધાનમાં ક્રેટલી વિચિત્રતા સમાએલી છે તે લોકોને કહેતા. ઉપનિષદને વેદના અંશરૂપ માનવામાં આવે છે, છતાં ઘણે સ્થળે એ જ ઉપનિષદોમાં વૈદિક ક્રિયાકાંડના દોષો બતાવવામાં આવ્યા છે. હું અહીં એકજ ઉદાહરણ ટાંકું છું.

પ્રવાહ્યેતે અદ્દા યજ્ઞરૂપા અષ્ટાદશોકમવરં યેષુ કર્મ
 ણત્ શ્રેયો યેઽભિનન્દંતિ મૂઢા જરામૃત્યું તે પુનરેવાપિ યાન્તિ ॥
 મુંડકોપનિષદ ૧ : ૨ : ૭

“યજ્ઞો અને તેના અઢાર અંગો તેમજ કર્મો બધાં અદ્દ અને વિનાશશીલ છે. જે મૂઢ એ સર્વને શ્રેયઃ માને છે તેઓ ફરી ફરીને જરા અને મૃત્યુના ફેરામાં પડે છે.”

પણ ઉપનિષદ અને ચાર્વાક વચ્ચે એક ભેદ છે. ઉપનિષદ એક ઉચ્ચતર અને મહત્તર સત્યનો માર્ગ બતાવવા વૈદિક ક્રિયાકાંડની ખબર લે છે ત્યારે ચાર્વાકને માત્ર દોષો દેખાડવા સિવાય બીજું કંઈ કરવા જેવું જ નથી લાગતું. ચાર્વાકદર્શન એક નિષેધવાદ છે. એને પોતાને વિધિ જેવું કંઈ નથી. વૈદિક વિધિવિધાનને ઉથલાવી પાડવા એ તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. છતાં અહીં એટલું સ્વીકારવું જોઈએ કે સૌ પહેલાં યુક્તિવાદનો આશ્રય જો કોઈ એ લીધો હોય તો આ ચાર્વાક દર્શનને ભારતવર્ષના બીજા દર્શનોમાં પછી એજ યુક્તિવાદ કાલ્યો પ્રુલ્યો લાગે છે.

નાસ્તિક ચાર્વાકની જેમ જૈન દર્શનમાં વૈદિક ક્રિયાકાંડની નિરર્થકતા બતાવવામાં આવી છે. જૈન દર્શનને વેદના શાસનનો ખુલ્લી રીતે વિરોધ કર્યો હતો અને બીજા નાસ્તિક મતની જેમ યજ્ઞાદિ ક્રિયાનો મુક્તકંઠે પ્રતિવાદ કર્યો હતો એ વાત સૌ સારી પેઠે જાણે છે. ચાર્વાક અને જૈન દર્શન વચ્ચે જો કંઈ સાદૃશ્ય હોય તો એટલાજ પૂરતું. બાકી

બરાબર તપાસીએ તો જૈન દર્શન, ચાર્વાકની જેમ માત્ર નિષેધાત્મક નથી. એક સંપૂર્ણ દાર્શનિક મત ઉપજવવાનો જૈન દર્શનનો ઉદ્દેશ દેખાઈ આવે છે. સૌ પહેલાં તો જૈન દર્શને ઇન્દ્રિય સુખ-વિલાસનો અવજ્ઞાપૂર્વક પરિહાર કર્યો. અર્થહીન વૈદિક ક્રિયાકલાપનો વિરોધ કરવામાં ચાર્વાક ભલે વ્યાજબી હોય, પણ એ પછી ટ્રાઇ ગંભીર વિષય પરત્વે વિચાર કરવાનું એને ન સૂઝયું. મનુષ્યપ્રકૃતિમાં જે એક પાશવતાનો અંશ રહેલો છે તેને જ વળગીને ચાર્વાક દર્શન પડી રહ્યું. વૈદિક ક્રિયાકાંડ ગમે તેવાં હોય, પણ એનાથી લોપ્તની લાલસા કંઈકે કાબૂમાં રહી શકતી, સ્વચ્છંદ ઇન્દ્રિયવિલાસનો માર્ગ રહેજે કંટકમય બનતો. ચાર્વાક દર્શનને એ નં પાલવ્યું, તેથી વેદશાસન અમાન્ય કયું. હવે જે ખરેખર જ નિરર્થક-ભારભૂત કર્મકાંડ સામે સફળ બળવો જગાવવો હોય તો બળવાખોરોએ કંઈકે વધુ કરી બતાવવું જોઈએ. આંધળી શ્રદ્ધા અને આંધળા ક્રિયાનુરાગથી મનુષ્યની બુદ્ધિ અને વિવેકશક્તિનું પણ હડહડતું અપમાન થાય છે, એ દષ્ટિએ કર્મકાંડનો વિરોધ કરવામાં આવે એ બરાબર છે; પરંતુ નરી ઇન્દ્રિય સુખવૃત્તિ એટલે દૂર દષ્ટિ નાખી શકતી નથી. જૈન દર્શનને એ વાત સૂઝી, તેથી જ ઔદ્ધોની જેમ અધ્યાત્મવશદી-જૈનદર્શને ચાર્વાક મતનો પરિહાર કર્યો.

ચાર્વાકની પછી સુપ્રસિદ્ધ ઔદ્ધ દર્શનની સાથે જૈન દર્શનની સરખામણી કરીએ. ઔદ્ધોએ પણ બીજા નાસ્તિક મતની જેમ વૈદિક ક્રિયાકલાપનો વિરોધ કર્યો છે, પરંતુ એમણે વધુ સારી યુક્તિથી કામ લીધું. વૈદિક કર્મકાંડ વિષેનો તેમનો દોષારોપ યુક્તિવાદ ઉપર પ્રતિષ્ઠા પામ્યો. ઔદ્ધમત પ્રમાણે

જીવનાં સુખ-દુઃખ કર્મોધીન છે. જે કંઈ કરીએ છીએ અને જે કંઈ કર્યું છે તેને લીધે જ સુખ-દુઃખ પમાય છે. અસાર અને માયાવી ભોગવિલાસ પામર જીવેને મુંઝવી મારે છે, સંસારી સુખની પાછળ દોડનાર જીવ જન્મ-જન્માંતરની ઘટમાળમાં સપડાય છે. આ અવિરામ દુઃખ-કલેશમાંથી છુટવું હોય તો કર્મનાં અંધન તૂટવાં જોઈએ. કર્મની સત્તામાંથી છુટવા પહેલાં કુકર્મની જગ્યાએ સુકર્મ સ્થાપવાં જોઈએ; અર્થાત્ ભોગલાલસાના સ્થાને વૈરાગ્ય, સંયમ, તપ, જપ અને હિંસાને બદલે અહિંસા વિગેરે આચરવાં જોઈએ. વૈદિક કર્મોના અનુદાનથી ઘણા નિરપરાધ પ્રાણીઓની હત્યા થાય છે એટલું જ નહીં પણ એ કર્મના અનુદાન કરનાર જીવ, કૃતકર્મના બળે સ્વર્ગાદિ ભોગમય ભૂમિમાં જાય છે. એ પ્રમાણે વૈદિક ક્રિયાકલાપ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષભાવે જીવનાં દુઃખમય ભવબ્રમણમાં એક નિમિત્તરૂપ બને છે. ઔદ્ધમત એટલા સારુ વૈદિક કર્મકાંડનો ત્યાગ કરવાનું કહે છે. ઔદ્ધોની આ મુખ્ય માન્યતા છે કે વૈદિક ક્રિયાકાંડ હિંસાના પાપથી ખરડાયેલાં છે તેમ તે નિર્વાણના માર્ગમાં સીધો કે આડકતરી રીતે અંતરાયભૂત છે; માટે વૈદિક વિધિવિધાન નકામું છે. અહીં એટલું જણાઈ આવશે કે ચાર્વાક દર્શનની જેમ ઔદ્ધ-દર્શન વેદશાસનનો વિરોધ કરે છે, પણ ઔદ્ધદર્શન, ચાર્વાકોના ભોગવિલાસ સામે મજબૂત હુમલો લઈ જાય છે. વૈદિક ક્રિયાકાંડનો ત્યાગ કરવા જતાં, લાલસાના ઉડા-અંધારા કુવામાં ગમડી ન જવાય એ વિષે ઔદ્ધ દર્શન બરાબર સાવચેત રહે છે. કદિન સંયમ અને ત્યાગવડે કર્મની લોહ-શુંખસા લાંગવા તે ઉપદેશ છે.

કર્મ બંધનને કારણે સંસારમાં જીવો સુખ-દુઃખ ભોગવે છે એ વાત ઔદ્ધ દર્શનની જેમ જૈન દર્શન પણ સ્વીકારે છે. ઔદ્ધ મતની જેમ જૈન દર્શન વેદ-શાસન અમાન્ય કરે છે અને ચાર્વાકોના ઇન્દ્રિય ભોગવિલાસને તુચ્છકારી કાઢે છે. અહિંસા અને વૈરાગ્ય જ આદરવા યોગ્ય છે એમ જૈન અને ઔદ્ધ સાથે મળીને સમસ્વરે ઉચ્ચારે છે. ખાસ કરીને જનમતમાં અહિંસા અને વૈરાગ્ય ઉપર તો ખૂબ જ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. આમ બહારથી એક સરખા દેખાતા જૈન દર્શન અને ઔદ્ધ દર્શન વચ્ચે ઘણો પ્રભેદ છે. ઔદ્ધ દર્શનના પાયામાં જે નબળાઈ છે તે જૈન દર્શનમાં નથી.

પરીક્ષા કરવાથી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવશે કે ઔદ્ધમતની સુંદર અદાલિકાનો નીતિનો પાયો સાવ કાચો છે. વેદ-શાસનને અમાન્ય કરવાનો ઉપદેશ તો બરાબર છે, અહિંસા અને ત્યાગનો આગ્રહ પણ સમજી શકાય છે, કર્મબંધન છેદવાની વાત પણ અર્થવાણી છે, પરંતુ આપણે ઔદ્ધ દર્શનને બ્યારે એમ પૂછીએ કે; “આપણે કોણ? તમે જેને પરમપદ તરીકે ઓળખાવો છો અને જેને સાધ્ય માનો છો તે શું છે?” ત્યારે તે જે જવાબ આપે છે એ સાંભળીને તો આપણે થીજી જ જઈએ છીએ. તે કહે છે કે: “આપણે એટલે શૂન્ય-અર્થાત્ કંઈ નહીં.” ત્યારે શું આપણે સદાકાળ અધિકારમાંજ અથડાવાનું? અને આખરે પણ શું અસાર એવા મહાશૂન્યમાં જ સૌએ મળી જવાનું? એ ભયંકર મહા-નિર્વાણ અથવા અનન્તકાળવ્યાપી મહા નિસ્તબ્ધતા માટે મનુષ્ય-પ્રાણીએ કોર સંયમાદિ શા સાઈ સ્વીકારવા? મહા-શૂન્યને અર્થે જીવનનાં સામાન્ય સુખ શા સાઈ જતાં કરવાં!

આ જીવન ભલે નિઃસાર હોય પણ તેની પકડી જે મળાવનું છે તે એના કરતાં પણ વધુ નિઃસાર હોય તો તે મુદ્દલ ધ્વંષવા યોગ્ય નથી એમ જ કહેવું પડે. મતલબ કે ઔદ્ધ દર્શનનો આ અનાત્મવાદ સામાન્ય મનુષ્યને સંતોષ આપી શકતો નથી. ઔદ્ધર્મને એક વાર પોતાની સત્તા સંપૂર્ણપણે સ્થાપી હતી અને જનતા ઉપર તેનો પ્રભાવ પાડ્યો હતો તે આ અનાત્મવાદને આભારી હશે એમ તો ભૂલેચૂકે પણ કોઈ નહીં માને. ઔદ્ધોમાં એક “મધ્યમ માર્ગ” છે અને શુદ્ધદેવે યતાવેલા આ માર્ગમાં કકોરતારહિત તંપશ્ચર્યાનું જે એક પ્રકારનું આકર્ષણ હતું તેને લીધે જૈનો પણ ઔદ્ધ દર્શન તરફ ખેંચાયા હતા. “હું છું” એ અનુભવ તો સૌને હોય છે. “ સાચે-સાચ હું છું-હું માત્ર છાયા નથી ” એમ સૌ અંતરથી માને છે.

આત્મા અનાદિ અનન્ત છે એ વાત ઉપનિષદની પ્રત્યેક પંક્તિમાં ઉજ્જવળ અક્ષરે આલેખાઈ છે, અને વેદાન્ત દર્શન પણ એજ વાતનો પ્રચાર કરે છે. આત્મા છે, આત્મા સત્ય છે, એ કોઈએ સરજ્જવેલો પદાર્થ નથી, એ અનંત છે, આત્મા જન્મ-જન્માંતર પામે છે, સુખ-દુઃખ ભોગવે છે એમ લાગે: પરન્તુ વસ્તુતઃ તે એક અસીમ સત્તા છે, જ્ઞાન ને આનંદ સંબંધે અસીમ અને અનન્ત છે. વેદાન્ત દર્શનનો એ મૂળ પ્રતિપાદ્ય વિષય છે અને આત્માનું અસીમત્વ તેમજ અનંતત્વ સ્વીકારી, જૈન દર્શને વેદાન્ત દર્શનના અવિરોધી દર્શન તરીકે ખ્યાતિ મેળવી.

ઔદ્ધ દર્શનના અનાત્મવાદની ઝાટકણી કાઢવામાં અને આત્માની અનંત સત્તાની ઉદ્ધોષણા કરવામાં જૈન અને

વેદાન્ત એક થઈ જાય છે; પણ એ બંને અભેદ નથી—બંનેમાં પાર્થક્ય છે. વેદાન્તિક જીવાત્માની સત્તા સ્વીકારી, એટલેથી જ અટકતું નથી. દર્શન-જગતમાં તે એક ડગલું આગળ વધે છે અને ખુલ્લી રીતે કહે છે કે જીવાત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચે કંઈ ભેદ નથી. વેદાન્તમત પ્રમાણે આ ચિદચિન્મય વિશ્વ, એક-અદ્વિતીય સત્તાનો વિકાસમાત્ર છે, “હું તે છું;” વિશ્વનું ઉપાદાન તે જ છે. હું કંઈ તેનાથી ભિન્ન અથવા સ્વતંત્ર સત્તા નથી. આ બહારનું અંતહીન જગત-જે મારાથી સ્વતંત્ર દેખાય છે તે પણ તેનાથી જૂઠું અથવા સ્વતંત્ર નથી. એક અદ્વિતીય સત્તાનો જ આ બધો વિકાસ છે—તમે અને હું—ચિત્ અચિત્ એવી કોઈ વસ્તુ નથી કે “સત્વસ્ય સત્યમ્” થી જૂદી પડે.

વેદાન્તનો આ “એકભાવદ્વિતીયમ્” વાદ ધણે ગંભીર અને જબ્બર છે. પણ સાધારણ માણસ એટલી ઉચાઇએ પહોંચી શકે કે કેમ તે એક સવાલ છે. સામાન્ય માનવી, જીવાત્મા નામે એક સત્તા છે એટલો અનુભવ કરી શકે, પણ માણસ માણસની વચ્ચે કંઈ ભેદ જ નથી. મન એક જડ પદાર્થ છે અને ખીજા નજરે જણાતા પદાર્થોમાં કોઈ પ્રકારનો ભેદ નથી; આવી વાતો વિચારતાં તો તેની બુદ્ધિ પણ યુંડી બની જાય, અને ધારે કે કોઈ બુદ્ધિમાન એવો સિદ્ધાન્ત કરી બેસે કે હું ખીજા બધા કરતાં જૂદો છું—સ્વતંત્ર છું, મારે ખીજાં જડ-ચેતન સાથે કંઈ સીધો સંબંધ નથી અને ચરાચર વિશ્વમાં અસંખ્ય સ્વતંત્ર પદાર્થો ભર્યા છે—તો તેનો એ સિદ્ધાન્ત છેક યુક્તિરહિત છે એમ આપણે કઈ રીતે કહી શકીએ? સાચું પૂછો તો એ સિદ્ધાન્ત સાવ કાઠી નાખવા જેવો નથી.

દુનીયાનો મોટો ભાગ તો એ જ અનુભવ મેળવે છે અને એ જ સિદ્ધાન્ત માને છે. એ કારણે જ વેદાન્તમત સૌના સ્વીકારને યોગ્ય નથી રહ્યો.

કપિલ-પ્રણીત સુવિખ્યાત સાંખ્યદર્શનનો મતવાદ પણ અહીં વિચારવા જેવો છે. વેદાન્તની જેમ સાંખ્ય પણ આત્માનું અનાદિપણું, અને અનંતપણું સ્વીકારે છે. પરંતુ સાંખ્ય, આત્માનું બહુત્વ સ્વીકારવાની ના પાડતું નથી. વેદાન્તમતની સાથે સાંખ્યને બીજને પણ એક મતભેદ છે. સાંખ્યમત પ્રમાણે પુરૂષ અથવા આત્માની સાથે અચેતન છતાં ક્રિયાશીલ પ્રકૃતિ નામની વિશ્વ-રચના-કુશળ એક શક્તિ મળી ગઈ છે અને એ બંને મળીને બધી ઘડલાંજ કર્યા કરે છે. એ રીતે સાંખ્ય દર્શન આત્માનું અનાદિપણું, અનંતપણું અને અસીમપણું સ્વીકારે છે. એ મતમાં આત્માની બહુ સાંખ્યા માનવામાં આવી છે. કપિલમત કહે છે કે જે કે પુરૂષથી જૂદી-સ્વતંત્ર એક અચેતન પ્રકૃતિ છે પણ કોઈવાર પુરૂષ સાથે મળી ગએલી લાગે છે. આ વિગ્નતીય પ્રકૃતિના અધિકારથી આત્માને અલગ પાડવો—અલગ અનુભવવો એનું નામ જ મોક્ષ.

આપણે જોઈ ગયા કે જૈન દર્શન પણ આત્માનું અનંતત્વ અને અનાદિત્વ માને છે. કપિલ દર્શનની જેમ જૈન દર્શન પણ કુદરતી રીતે જ સ્વાધીન આત્માની સાથે વળગેલા એક વિગ્નતીય પદાર્થનું અસ્તિત્વ કબૂલ રાખે છે. સાંખ્યની જેમ જૈન પણ આત્માનું બહુત્વ માને છે. સાંખ્ય અને જૈન દર્શન બંને વિગ્નતીય પદાર્થના વળગાડથી આત્માને છૂટો પાડવો તેને મોક્ષ કહે છે.

એક બીજી વાત અહીં આપણું લક્ષ્ય ખેંચે છે. પ્રત્યેક માણસ, પોતે પણ ન સમજે એવી રીતે પોતાનાથી ઉચ્ચતર, મહત્તર અને પૂર્ણતર એક આદર્શ કલ્પે છે. ભકતો માને છે કે એક એવો પુરુષ, એક એવો ઈશ્વર, પ્રભુ યા પરમાત્મા છે કે જે દરેક વાતે પરિપૂર્ણ છે. સુમહાન, પવિત્ર, આદર્શ, પૂર્ણજ્ઞાન-વીર્ય-આનંદનો આધાર એવાં એક પુરુષ પ્રધાનમાં મનુષ્યમાત્રને, કુદરતી રીતે જ શ્રદ્ધા જન્મે છે. અહ્લુત દેવી શક્તિમાં વિશ્વાસ મૂકવો એ ધર્મ હોય તો મનુષ્યોને માટે એ બહું સહજ છે. જ્ઞાન, વીર્ય, પવિત્રતા વિગેરે વિષયમાં આપણે બહુ પામર છીએ, પરિમિત છીએ, પરાધીન છીએ. એટલે જે વિષયમાં આપણે આગળ વધવા માગીએ છીએ-અધિકાર મેળવવા વાંછીએ છીએ તે જોનામાં ઉભજવળ અને પરિપૂર્ણપણે હોય એવા શુદ્ધ, નિષ્પાપ પ્રભુ અથવા પરમાત્મામાં આપણે શ્રદ્ધા ધરાવીએ એમાં કંઈ આશ્ચર્યની વાત નથી.

ટીકાકારોની વાત એક બાબુ રહેવા દષ્ટએ. સાંખ્ય દર્શનમાં એવા કોઈ શુદ્ધ પરિપૂર્ણ પરમાત્માને સ્થાન નથી. પવિત્ર પરમાત્માના અસ્તિત્વ વિષે શ્રદ્ધા ધરાવવાની મનુષ્ય-પ્રાણીને કુદરતી પ્રેરણા જન્મે છે તેને સંતોષવાનો યોગદર્શને પ્રયત્ન કર્યો છે. સાંખ્યની જેમ યોગદર્શન આત્માની સત્તા અને સંખ્યા સ્વીકારે છે, પણ તે એક પગલું આગળ વધે છે. જીવમાત્રનો અધીશ્વર, અનન્ત, આદર્શરૂપી એક પરમાત્મા હોવાનું તે ઉપદેશ છે. અહીં યોગદર્શન અને જૈન દર્શન વચ્ચે સમાનતા દેખાય છે. યોગદર્શનની જેમ જૈનો પણ પ્રભુ, પરમાત્મા અથવા અરિહંતને માને છે. જૈનોના ઈશ્વર જગત્તા સ્રષ્ટા નથી છતાં તે આદર્શરૂપ, પરિપૂર્ણ શુદ્ધ અને નિર્દોષ તો છે

જ. સંસારી જીવો એકાગ્ર મને તેનું ધ્યાન-પૂજા વિગેરે કરી શકે. પરમાત્માની ભક્તિ, પૂજા અને ધ્યાન-ધારણાથી જીવોનું કલ્યાણ થાય, ઉપાસકને નિર્મલ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય અને અનેકવિધ અંધનોથી અંધાયેલા પ્રાણીને નવો પ્રકાશ તથા નવું બળ મળે એમ તે કહે છે. જૈન અને પાતંજલ એ બંને દર્શનો ઉપરોક્ત સિદ્ધાંત સ્વીકારે છે.

હવે આપણે કણાદપ્રણીત વૈશેષિક દર્શન તરફ વળીએ. ટુંકમાં, વૈશેષિક દર્શનના સંબંધમાં આટલું કહી શકાય.—

આત્મા અથવા પુરૂષથી જે કંઈ સ્વતંત્ર તે બધું પ્રકૃતિમાં સમાઈ જાય એમ સાંખ્ય અને યોગદર્શન કહે છે. એનો તાત્પર્ય એ છે કે સત્ પદાર્થ માત્ર વિશ્વપ્રધાનને વિષે બીજરૂપે વર્તમાન હોય છે. એટલા સારૂ કપિલ અને પતંજલિ, આકાશ, કાળ અને પરમાણુઓ વિષે તાત્ત્વિક નિર્ણય કરવામાં ખાસ લક્ષ્ય નથી આપતા. તેઓ તો આ બધું પ્રકૃતિની વિકૃતિ છે એમ માની છૂટી જાય છે; પણ એ વાત એટલી બધી સહજ નથી. સાધારણ માનવીની દ્રષ્ટિએ તો આ દિશા, કાળ અને પરમાણુ પણ અનાદિ અને સ્વતંત્ર-સત્પદાર્થ છે. જર્મન દાર્શનિક કાન્ટ કહે છે કે દિશા અને કાળ તો મનુષ્યના મનમાં સંસ્કારમાત્ર છે; પણ એ સિદ્ધાંત કેટલો લગી પાળી શકાયો નથી. ધણીખરી જગ્યાએ કાન્ટને પોતાને જ કહેવું પડ્યું છે કે દિશા અને કાળને પણ પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા છે. તે ઉપરાંત ડેમોક્રિટસથી માંડી આજસુધીના લગભગ બધા જ વૈજ્ઞાનિકોએ પરમાણુની અનાદિતા-અનંતતા માની છે. માત્ર કપિલ અને પતંજલિ જ દિશા, કાળ અને પરમાણુની અનાદિ-અનંતતા માની શક્યા નથી. પ્રકૃતિ અને લક્ષણ પણ ભિન્ન ભિન્ન

હોવા છતાં દિશા, કાળ અને પરમાણુ વિગેરે એ એક-અદ્વિતીય વિશ્વપ્રધાનના વિકાર શી રીતે સંભવે એ નથી સમજાવતું; આટલું છતાં સાંખ્ય અને યોગ દર્શને એ મત અંગીકાર કર્યો છે.

વૈશેષિક દર્શને પરમાણુ, દિશા અને કાળનું અનાદિ-અનંતપણું માન્યું છે. પ્રત્યક્ષવાદી ચાર્વાકને તો દિશા, કાળ વિગેરે આપત વિચાર કરવા જેવું જ નથી લાગ્યું. શૂન્યવાદી બૌદ્ધ પણ દિશા ને કાળ ભલે આપણી નજરે સત્ય લાગે તો પણ એને અવસ્તુ તરીકે ઓળખાવે છે. વેદાન્ત પણ એને મળતી જ વાત કહે છે. સાંખ્ય અને યોગમત પ્રમાણે દિશા ને કાળ અજ્ઞેય પ્રકૃતિની અંદર ઓજરૂપે છુપાયેલાં રહે છે. એક માત્ર કલ્પાદ્રમત દિશા, કાળ અને પરમાણુની સ્વતંત્રતા સ્વીકારે છે, વૈશેષિક દર્શનની જેમ જૈન દર્શન એ બધાનું અનાદિ અનંત-પણું કબૂલ રાખે છે.

ભારતીય દર્શનના સુયુક્તિવાદરૂપ વૃક્ષનાં આ બધાં સુંદર ફળ-ફુલ છે. ન્યાય દર્શનમાં યુક્તિપ્રયોગ સારું જેવું સ્થાન રોકે છે. તર્કવિદ્યાની જટિલ નિયમાવલિ આ ન્યાય દર્શનના એક અંગભૂત છે ગૌતમ દર્શનમાં હેતુમાનાદિતું ખૂબ સરસ રીતે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે, પણ જૈન દર્શન જગતના દાર્શનિક તત્ત્વોનો એક સમૃદ્ધ ભંડાર છે એમ કહું તો ચાલે. આ જૈન દર્શનમાં તર્કોદિ તત્ત્વોની છટા-દાર આલોચના મળે છે. એ સંબંધે ન્યાય દર્શન અને જૈન દર્શન વચ્ચે ઘણું મળતાપણું છે; પરંતુ એટલા ઉપરથી જો કોઈ એમ માને કે ન્યાયદર્શનનો અભ્યાસ કર્યા પછી જૈન-દર્શનનો અભ્યાસ કરવાની કંઈ જરૂર નથી તો તે છેતરાશે.

કારણ કે જૈનદર્શન અને ન્યાયદર્શન વચ્ચે સમાનતા હોવા છતાં અને વચ્ચે કેટલોક ભેદ છે. સ્યાદાદ અથવા સમભંગી નય નામે જૈનદર્શનમાં જે સુવિખ્યાત યુક્તિવાદની અવતારણા જોવામાં આવે છે તે ગૌતમ દર્શનમાં પણ નથી. એ યુક્તિવાદ જૈનોનો પોતાનો જ અને એમના જૈરવને દીપાવે એવો છે.

ભારતીય દર્શનોમાં જૈન દર્શનને કેટલું ઉચ્ચ સ્થાન છે તે એટલા પરથી સમજાશે. કેટલાકોએ જૈનદર્શનને ઐહ-દર્શન જેવુંજ માની લીધું હતું. લૉસેન અને વેપરે એવી ભૂલ કરી હતી. ઇ. સ. ના સાતમા સૈકામાં હુએનસંગે પણ એમજ માની લીધેલું. જેકોબી અને યુલરે એ ભૂલ ભાંગી. એમણે જૈનધર્મને સ્વતંત્ર જાહેર કર્યો એટલું જ નહીં પણ યુદ્ધની પૂર્વે પણ એ હતો એમ પૂરવાર કર્યું. હું અહીં પુરાતત્ત્વ સંબંધી વિષયની ચર્ચા કરવા નથી માગતો. મેં ઉપરજ કહી દીધું છે કે ઐહ અને જૈનધર્મના જેમને પ્રવર્તકો માનવામાં આવે છે તેમની પૂર્વે ઘણા વખત પહેલાં, ઐહ અને જૈન હયાત હતા. ઐહમતને યુદ્ધે ઉપજાવ્યો નથી તેમ જૈનધર્મને મહાવીરે કંઈ પહેલવહેલો પ્રવર્તકો નથી. જે વિરોધમાંથી ઉપનિષદ્ ઉપજ્યાં તે જ વિરોધમાંથી-વેદશાસન અને કર્મકાંડની વિરુદ્ધ જૈન અને ઐહ બહાર આવ્યા, હુએનસંગે શા સારું જૈનધર્મને ઐહધર્મની અંદરનો ગણ્યો તે એટલાજ ઉપરથી સમજાશે. તે જ્યારે ભારતવર્ષમાં આવ્યો ત્યારે ઐહધર્મનો પ્રબલ પ્રતાપ હતો. જૈનદર્શનની જેમ ઐહી પણ અહિંસા અને ત્યાગનો ઉપદેશ આપતા. વૈદિક ક્રિયાકલાપની સામે ઐહીએ જે બળવો જગાડ્યો હતો તેમાં અહિંસા અને ત્યાગ એ બે શસ્ત્રો બચાવ તેમજ આક્રમણ

કરવામાં પણ છૂટથી વપરાતાં. અવૈદિક સંપ્રદાયો પણ અહિંસા ને ત્યાગનો પક્ષપાત ધરાવતા. વૈદિક યજ્ઞો હિંસાથી ખરડાયેલા અને આ લોક તથા પરલોકના ક્ષણિક સુખના અર્થે જ યોગ્યતા હતાં.

જૈન-સંપ્રદાયે વેદશાસનની ધુસરી ફગાવી દીધી અને અહિંસા તથા વૈરાગ્ય ઉપર ખૂબ ભાર મૂક્યો. એથી સામાન્ય જોનારને ઔદ્ધ તથા જૈન એક સરખા લાગ્યા. બન્ને વેદવિધિ અગ્રાહ્ય માનતા અને અહિંસા તથા ત્યાગ તરફ ખુલ્લું વલણ બતાવતા. એક વિદેશી મુસાફર, ઉપર કંઈ તેવું બહારનું સ્વરૂપ નીહાળી જૈન તથા ઔદ્ધને એક માને એમાં કંઈ આશ્ચર્યની વાત નથી. એ સિવાય બન્ને સંપ્રદાયોમાં આચાર-વિચારનું પણ કંઈક મળતાપણું હતું છતાં તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ અલગ હતા એ વાત હવે ઘણા સમજવા લાગ્યા છે. દાખલા તરીકે એમ કહી શકાય કે સંસારનાં ક્ષણિક સુખોને ત્યાગ કરી, ખૂબ સખત સંયમ પાળવો-જીવનને ક્રમે ક્રમે વિશુદ્ધ બનાવવું અને મોક્ષ મેળવવે એ ભારતવર્ષના પ્રત્યેક દર્શનનો ઉદ્દેશ હોય છે. પણ એથી કરીને બધાં દર્શનો તત્ત્વતઃ એક જ છે એમ ન કહેવાય. ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશા જેમ એકબીજાથી અલગ અને સ્વતંત્ર છે તેમ દર્શનો અને સિદ્ધાંતો પણ બહારથી સમાન દેખાવા છતાં ભિન્ન અને સ્વતંત્ર હોઈ શકે છે. એક સમય એવો હતો કે જે વખતે ઔદ્ધ અને જૈનો સંપૂર્ણ ત્યાગને પોતાના આદર્શરૂપ માનતા એટલે આચારોમાં પણ સામાન્ય સાદશ્ય દેખાતું; પણ વરતુતઃ તેઓ ભિન્ન હતા. એકે બીજાની પાસેથી અમુક નીતિ ઉછીની લીધી છે એમ

કહેવું એ પણ અરાબર નથી. એટલું કહી શકાય કે વૈદિક સંપ્રદાયના નિષ્કુર ક્રિયાકાંડને અંગે જે વિરોધ અને વિપ્લવ થયો તેને લીધે ઉભય પક્ષોને એક સરખો સામનો કરવો પડ્યો—એક સરખો કિલ્લેબંધી કરવી પડી હોય.

જૈન ઊંડા ઉતરીને જોઈશું તો જણાશે કે તત્ત્વ દષ્ટિએ જૈન અને બૌદ્ધ પરસ્પરથી ભિન્ન અને સ્વતંત્ર છે. બૌદ્ધ મત શૂન્યને જ વળગી રહે છે, જૈનો ધણા પદાર્થ માને છે. બૌદ્ધ-મતમાં આત્માનું અસ્તિત્વ નથી, પરમાણુનું અસ્તિત્વ નથી, દિશા, કાળ અને ધર્મ (ગતિ સહાયક) પણ નથી, ઈશ્વર પણ નથી. જૈન મતમાં એ બધાની સત્તા સ્વીકારવામાં આવી છે. બૌદ્ધમત પ્રમાણે નિર્બાણ મેળવવું એટલે શૂન્યમાં ભળી જવું; પણ જૈનમતમાં મુક્ત જીવોને અનંત જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રમય અને આનંદમય માનવામાં આવ્યા છે અને એ જ સાચું જીવન છે. બૌદ્ધ દર્શનના કર્મ અને જૈન દર્શનના કર્મ પણ જૂદા જૂદા અર્થમાં વપરાયા છે.

જૈન ધર્મ બૌદ્ધ ધર્મની શાખા નથી એટલું તો સહેજે સિદ્ધ થાય છે. બૌદ્ધ દર્શન કરતાં સાંખ્ય દર્શનની સાથે જૈન દર્શનનું મળતાપણું અધિક પ્રમાણમાં હોય એમ લાગે છે. સાંખ્ય અને જૈન એ બન્ને વેદાન્તનો અદ્વૈતવાદ નથી માનતા અને આત્માની વિવિધતા સ્વીકારે છે. વળી એ બન્ને જીવથી જૂદું અજીવતત્ત્વ માને છે, પણ એ ઉપરથી એકે ખીજની પાસેથી ઉછીનું લીધું છે અથવા તે એક મૂળ છે અને ખીજનું શાખારૂપ છે એમ ન કહી શકાય. કારણ કે આરીકીથી જોઈએ તો સાંખ્ય અને જૈનનું બહારનું સ્વરૂપ સમાન્ય હોવા છતાં ભીતરમાં ઘણો ભેદ છે. હાખલા તરીકે

સાંખ્ય દર્શને અજીવતત્ત્વ એટલે કે પ્રકૃતિ એક જ માની છે; પરંતુ જૈન દર્શનમાં અજીવના પાંચ ભેદ છે અને એ પાંચમાં પુદ્ગલ તો અનંતાનંત પરમાણુમય છે. સાંખ્ય એ જ તત્ત્વ માને છે ત્યારે જૈન દર્શનમાં ઘણાં તત્ત્વો છે. એક ખીજે મુખ્ય ભેદ એ છે કે કપિલ દર્શન ઘણું અંશે ચૈતન્યવાદી દેખાય છે ત્યારે જૈન દર્શન જાણે કે જડવાદની નજીકમાં જતું હોય એમ લાગે છે. (પરંતુ અહીં કોઈ એવી ભૂલ ન કરે કે સાંખ્ય દર્શન પૂર્ણરૂપે ચૈતન્યવાદી છે અને જૈન દર્શન જડવાદી છે. લેખકને એમ કહેવાનો મુદ્દલ આશય નથી.) સાંખ્ય દર્શનના અભ્યાસીને સૌ પહેલાં એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે કે “પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ શું?” એ જડસ્વરૂપ છે કે ચૈતન્ય સ્વરૂપ? હવે પ્રકૃતિ સંપૂર્ણ જડ છે એમ તો માની શકાય જ નહીં. સાધારણ રીતે આપણે જોને જડ કહીએ છીએ તે તો પ્રકૃતિની વિકૃતિક્રિયાનું છેલ્લું પરિણામ હોય છે, તો પછી પ્રકૃતિ એટલે શું સમજવું? જૂદા જૂદા ભાવવાળા ગુણોની સામ્યાવસ્થા એ જ પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ એવી મતલબનું એ સાંખ્ય દર્શને અસ્પષ્ટરૂપે લક્ષણ આપ્યું છે; પણ ઇન્દ્રિયગ્રાહ ઉપરોક્ત જડ પદાર્થો, વિલિન્નભાવી ગુણત્રયની સામ્યાવસ્થારૂપ તો નથી જ એ દેખીતી વાત છે. ‘બહુ’ ની અંદર જે ‘એક’ છે, વિવિધ સંઘર્ષણપરાયણ ગુણપર્યાયોની અંદર પણ જે પોતાનું એકત્વ અથવા અદ્વિતીયત્વ જાળવી શકે છે તેને તો જડ પદાર્થ કહેવા કરતાં અધ્યાત્મ-પદાર્થ કહેવો એ વધારે ઉચિત છે. ભૂયોદર્શન તેમ જ તત્ત્વવિચારણા પણ એ જ સિદ્ધાંતનું સમર્થન કરે છે. ભિન્નભિન્ન ભાવવાળા ત્રણ ગુણુરૂં વિશિષ્ટ પ્રકૃતિ જે જગદ્વિવર્તરૂપી ક્રિયા સતત કરી રહી હોય તો

એને અધ્યાત્મ-પદાર્થ માનવા સિવાય ચલાવી શકાય નહીં. એનો એમ અર્થ એ થયો કે વિલિન્ન ગુણત્રય, પ્રકૃતિના આત્મ-વિકાસમાં પ્રકારત્રય ગણાય. પ્રકૃતિને સ્વભાવતઃ એકાન્તવિ-લિન્ન ગુણત્રયનું અચેતન સંઘર્ષક્ષેત્ર જ માનવામાં આવે તો પ્રકૃતિમાંથી કોઈ પદાર્થ ન ઉદ્ભવે. પ્રકૃતિને અધ્યાત્મ પદાર્થ માનીએ તો જગતવિકાસનો ખુલાસો મળી રહે.

પ્રકૃતિએ જન્માવેલા તત્ત્વોમાં પહેલું તત્ત્વ મહત્તત્ત્વ અથવા બુદ્ધિતત્ત્વ છે. એ કંઈ પથર જેવું જડ પરમાણુ નથી; એ અધ્યાત્મપદાર્થ છે. તે પછી ઈન્દ્રિય, પંચતન્માત્રા અને ધીમેધીમે મહાભૂતોનો ઉદ્ભવ મનાય છે. પ્રકૃતિને સંપૂર્ણરૂપે જડ માનીએ તો પ્રકૃતિમાંથી વિશ્વનો જન્મ એક અર્થહીન વ્યાપાર બની જાય. મહત્તત્ત્વ અથવા અહંકાર અધ્યાત્મપદાર્થ છે. અને કપિલનો પોતાનો મત એવો જ છે કે કાર્ય અને કારણ એક જ સ્વભાવના પદાર્થ હોય છે. એટલે પ્રકૃતિમાતાએ જન્માવેલા તત્ત્વોની જેમ માતા અને સંતાનો પણ અધ્યાત્મ પદાર્થોજ છે એમ માનવું યુક્તિસંગત લેખાશે. પ્રકૃતિ જે સંપૂર્ણપણે જડ સ્વભાવવાળી હોય તો જડ સ્વભાવી પંચતન્માત્રાના જન્મ પહેલાં પેલા એ અધ્યાત્મ-પદાર્થ કેવી રીતે જન્મ્યા તે નથી સમજાવું. મતલબ કે પ્રકૃતિને અધ્યાત્મપદાર્થ માન્યા વગર છૂટકો જ નથી. પ્રકૃતિ ધીજરૂપી ચિત્પદાર્થ છે. એને પૂર્ણરૂપે વિકસવા માટે સૌ પહેલાં લક્ષ્ય જ્ઞાન તથા આત્મજ્ઞાનની જરૂર પડે છે અને એમાંથી બુદ્ધિ તથા અહંકાર જન્મે છે. પછી પ્રકૃતિ પોતાની અંદરથી આત્મવિકાસના કરણસ્વરૂપ જરૂર પ્રમાણે ક્રમે ક્રમે ઈન્દ્રિય, તન્માત્રા, મહાભૂતાદિ જેવા જડ તત્ત્વો સરજે છે. એ રીતે

પ્રકૃતિને અધ્યાત્મપદાર્થ અને તેની સંતતિને પ્રકૃતિના આત્મ-
વિકાસના સાધનરૂપ માનવાથી સાંખ્યે કહેલી જગત-વિવર્ત
ક્રિયા ખરાખર સમગ્રય છે.

પ્રકૃતિતત્ત્વને અધ્યાત્મપદાર્થરૂપે માન્યા સિવાય બીજો
ઇલાજ નથી. અને પ્રાચીન કાળમાં કોઇને એવી કલ્પના નહીં
આવી હોય એમ પણ ન કહી શકાય. કઠોપનિષદની ત્રીજી
વક્ત્રીના તીથેના ૧૦-૧૧ માં શ્લોકમાં પ્રકૃતિને અધ્યાત્મસ્વ-
ભાવરૂપે ઓળખાવી છે અને સાંખ્યદર્શનને વેદાન્ત દર્શ-
નમાં પરિણમાવવાનો એ ખુલ્લો પ્રયત્ન હોય એમ પણ લાગશે.

इन्द्रियेभ्यः पराह्यर्थाः अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनसश्च परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।

पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठं सा परा गतिः ॥

“ઇન્દ્રિયો કરતાં અર્થો શ્રેષ્ઠ છે, અર્થ કરતાં મન શ્રેષ્ઠ
છે, મન કરતાં બુદ્ધિ, બુદ્ધિ કરતાં મહદાત્મા, મહત્ કરતાં
અવ્યક્ત, અવ્યક્ત કરતાં પુરુષ શ્રેષ્ઠ છે. પુરુષ કરતાં બીજું
કંઈ શ્રેષ્ઠ નથી. પુરુષ જ સીમા અને શ્રેષ્ઠ મતિ છે.”

જૈન દર્શનની માનીનતા એથી સાદવ જુદી છે. જૈન દર્શન
અજીવ તત્ત્વ માને છે. સાંખ્યામાં તે એક કરતાં વધુ છે એટલું
નહીં પણ અજીવને અનાત્મસ્વભાવ માન્યો છે. ઉપર બતાવ્યું
તેમ સાંખ્યના અજીવતત્ત્વને કિંવા પ્રકૃતિને અધ્યાત્મપદાર્થ-
રૂપે પરિણમાવી શકાય; પરંતુ જૈન દર્શનમાંના અજીવ તત્ત્વોને
તો કોઇ રીતે જીવ સ્વભાવની કોટિમાં સૂકી શકાય જ નહીં.
આ અજીવ પાંચ છે—પુદ્ગલ નામના જડ પરમાણુ, ધર્મ
નામનું સ્થિતિતત્ત્વ (ધર્માસ્તિકાય) અધર્મ નામનું સ્થિતિતત્ત્વ

(અધર્મોસ્તિકાય), કાળ અને આકાશ. આ બધા જડ પદાર્થો છે અથવા તો એમના સહકારી છે. એ સિવાય જૈન મતમાં આત્માને અસ્તિકાય-અર્થાત્ પરિમાણવિશિષ્ટ રૂપે ઓળખાવવામાં આવે છે. આત્માને કર્મજનિત લેશ્યા અથવા વર્ણભેદ હોવાનું પણ મનાય છે. જૈન દર્શનમાં આત્માને અતિશય લઘુ પદાર્થ અને ઉર્ધ્વગતિશીલ માન્યો છે. આ બધી હકીકત સાંખ્યથી જૂદી પડે છે. એટલા માટે જ મેં જે ઉપર કહ્યું છે કે સાંખ્યદર્શન ઘણેખરે અંશે ચૈતન્યવાદની પાસે પહોંચે છે અને જૈન દર્શન કેટલીકવાર જડવાદની નજીક જતું દેખાય છે તેની મતઝળ આથી કંઈક સમજાશે.

સાંખ્ય દર્શનથી જૈન દર્શન સ્વતંત્ર છે. સાંખ્યમાંથી જૈન દર્શન ઉદ્ભવ્યું છે એમ કહેવું મિથ્યા છે. જેમ એ બે વચ્ચે ઘણા ઘણા વિષયોમાં મળતાપણું છે તેમ જુદાઈ પણ ઘણી છે. એકજ વાત લખએ. સાંખ્યમતમાં આત્માને નિર્વિકાર તથા નિષ્ક્રિય માન્યો છે. જૈન દર્શન કહે છે કે તેનો સ્વભાવ જ એવો છે કે એ પરિપૂર્ણતા પામવા મથે, એટલું જ નહીં પણ એ અનંત ક્રિયાશક્તિનો આધાર છે. ટુંકામાં આહર્તાદર્શન સુયુક્તિમૂલક દર્શન છે; યુક્તિ અને ન્યાય ઉપર જ એની પ્રતિષ્ઠા છે. વૈદિક ક્રિયાકાંડના વિરોધે એને જળપરજસ્ત શક્તિમાન બનાવ્યું. નાસ્તિક જેવા ચાર્વાક એની પાસે મુદ્દલ ટકી શકે નહીં. ભારતવર્ષના ખીજા દર્શનોની જેમ જૈન દર્શનને પણ પોતાનાં મૂળ સૂત્રો, તત્ત્વવિચાર અને મતામત વિગેરે છે.

જૈન અને વૈશેષિક-દર્શનમાં પણ એટલું મળતાપણું છે કે સામાન્ય અભ્યાસીને એ બે વચ્ચે ખાસ ભેદ જોવું ન લાગે. પર

માણુ, દિશા, કાળ, ગતિ અને આત્મા વગેરે તત્ત્વવિચારમાં એ અન્ને દર્શન લગભગ એકરૂપ છે, પણ જૂદાઇ જોવા જઈએ તો પણ ઘણી મળી આવે. વૈશેષિક દર્શન વિવિધતાવાદી હોવાનો દાવો કરે છે, છતાં ઈશ્વરનો સ્વીકાર કરી તે પણ એકત્વવાદ તરફ ગતિ કરે છે, પરંતુ જૈન દર્શન એના વિવિધ તત્ત્વો ઉપર અડગપણે ઉભું રહી શકે છે.

ઉપસંહારમાં એટલું કહી દઉં કે જૈન દર્શન ખાસ ખાસ બાબતોમાં ઐશ્વ, ચાર્વાક, વેદાન્ત, સાંખ્ય, પાતંજલ, ન્યાય અને વૈશેષિકને મળતું હોય એમ દેખાય છે; પરંતુ એ એક સ્વતંત્ર દર્શન છે. એ પોતાની ઉગતિ કે ઉત્કર્ષ માટે કોઈનું પણ દેવાદાર નથી. એના અહુવિધ તત્ત્વોના વિષયમાં એ સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર અને વ્યક્તિત્વવાળું છે.

જૈન દષ્ટિએ ઈશ્વર

ઈશ્વર એટલે શું ?

“ ગ્રહો અને નક્ષત્રોથી ભરપૂર એવા આ અનંત વિશ્વનો કોઈ એક સરજનહાર હોવો જોઈએ. એ સરજનહારની જ આગાથી નિયમિત રીતે સૂર્ય ચંદ્ર હોગે છે, એના જ શાસનને માની પવન ઘડીભર આરામ ભોગવ્યા વિના સતત વહે છે, વરસાદ પડે છે, સંતાપ માત્ર શમે છે, પશુ-પક્ષી-તરૂ-લતા-જીવ જન્તુ સર્વ નવજીવન પામે છે. સરજનહાર ન હોય તો આ સુખ દુઃખમય જગત, આવું નિત્યનૂતન, વિચિત્ર અને નિયમબદ્ધ રહી જ ન શકે.” આમ સામાન્ય માણસો માને છે અને જોઈ શકાતો નથી છતાં એક સ્પષ્ટા હોવો જોઈએ અને તે જ ઈશ્વર છે એમ કહે છે. હિન્દુઓ જ નહીં પરંતુ ખ્રીસ્તીઓ, મુસલમાનો અને યાહુદીઓ પણ એવા સરજનહારને જ ઈશ્વરને નામે ઓળખે છે.

‘સ્રષ્ટાવાદ’ પાશ્ચાત્ય દર્શનમાં “થિ-ઇઝમ” (Theism) નામે ઝોળખાય છે. સ્રષ્ટાવાદના પ્રતિપાદનમાં તેઓ કંઈકે આવી મતલબનું કહે છે:—“એક ઘડીયાળ હ્યો. એના કાંટા તથા સ્પ્રીંગ વગેરે જીઓ; એ અધાંકેવી નિયમિત રીતે પોતપોતાનાં કામ કરે છે એ તપાસો, તમારી ખાત્રી થશે કે આ યંત્ર કોઈ એક યુદ્ધિમાન સિવાય બની શકે નહીં. ઘડીયાળ ઉપરથી એ ઘડીયાળનો એક ‘મેકર’ છે એમ જરૂર તમને લાગશે. હવે તમે અસીમ-અનંત આકાશ તરફ નજર કરો. કેટકેટલા ગ્રહો-નક્ષત્રો પોતપોતાની મર્યાદામાં વ્યવસ્થિત રીતે વિચરે છે તે તપાસો. તમને ક્યાંઈ ગરબડ-ગોટા જેવું નહીં દેખાય. આકાશ જ શા સાર? પૃથ્વીના પેટાળમાં ઉંડા ઉતરીને જીઓ. એક ઉપર બીજું, બીજા ઉપર ત્રીજું એમ કેટકેટલા થર પથરાયલા રહ્યા છે? આ પૃથ્વી એક વાર વરાળના પિંડ જેવી હતી. એની ઉપર કોણુ જાણે કેટલીયે જાતના સંસ્કારો થયા અને આખરે આપણા જેવા મનુષ્યો તથા બીજા અસંખ્ય પ્રાણીઓને રહેવા લાયક બનાવી ઝાડ-પાન-ફળ વગેરેનો વિકાસ જીઓ! ક્રમવિકાસની આ અવિચ્છિન્ન ધારામાં શું તમને કોઈ પરમ યુદ્ધિશાળીનો હાથ નથી જણાતો? બીજું બધું જવા દો. એકલા શરીરનો જ વિચાર કરો. પશુ-પક્ષીના અંગ-પ્રત્યંગ ગોઠવવામાં કેટલી ખૂબી અને કેવી જીણવટથી કામ લીધું છે? માણસના અંગો-પાંગની ગોઠવણ કેટલી અહ્મુત છે?” પાશ્ચાત્ય સ્રષ્ટાવાદીઓ આમ કહી ખૂબ ખૂબ પ્રમાણો આપી કહે છે કે એક યુદ્ધિમાન સરજનહાર જરૂર હોવો જોઈએ. એ જ ઈશ્વર. એની અનંત કૃષ્ણા જગત્-સ્રષ્ટિરૂપે જ પ્રકાશ પામી રહી છે.

પ્રાચીન કાળમાં ભારતવર્ષમાં પણ લગભગ એવી જ યુક્તિઓ કર્તાવાદના પક્ષમાં અપાતી. નૈયાયિકો આ વાદના મોટા પરિપોષક ગણાય છે. શંકરમિત્ર કહે છે:

एवं कर्माऽपि कार्यमपीश्वरे लिङ्गं तथाहि ।

क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवदिति ॥

અર્થાત્ ઘડો એક કાર્ય-પદાર્થ છે. કુંભકાર એનો કર્તા છે. એ જ પ્રમાણે ધરતી વિગેરે કાર્યપદાર્થો છે. એનો પણ એક કર્તા-ઈશ્વર છે.

ન્યાય-મતની વ્યાખ્યા કરતાં એક આચાર્ય કહે છે :

“विवादपदभूतम् भूमूधरादि बुद्धिमद्विधेयम्, यतो निमित्ताधीनात्म-
लाभम्, यद् निमित्ताधीनात्मलाभम् तद् बुद्धिमद्विधेयम् यथा मंदिरम्,
तथा पुनरेतत्, तेन तथा—”

અર્થાત્-પૃથ્વી, પર્વત વિગેરે કાર્ય-પદાર્થો છે. નિમિત્ત-વશ એ ઉત્પન્ન થાય છે. નિમિત્તને લીધે ઉત્પન્ન થાય એટલે એનો કોઈ એક કર્તા હોવો જોઈએ. દાખલા તરીકે મંદિર. મંદિરનો નિર્માતા કોઈએક બુદ્ધિમાન હશે એમ કપૂલ કર્યા વિના છુટકો નથી. એ જ પ્રમાણે પૃથ્વી, પર્વત વગેરેનો એક બુદ્ધિમાન સૃષ્ટિકર્તા છે એ માનવું પડે છે.

ન્યાયાચાર્યોની માન્યતા પ્રમાણે પર્વત વગેરે કાર્ય-પદાર્થ છે, કારણ કે તે સાવચવ છે. એટલે કે ન્હાના ન્હાના પરમાણુઓની રચના છે. પરમાણુ પોતે તો અચેતન છે. એનો સંયોજક ચેતનાવિશિષ્ટ બુદ્ધિમાન કર્તા હોવો જ જોઈએ. આ બુદ્ધિમાન કર્તા એ જ ઈશ્વર. કશ્ચાવશ ઈશ્વર આ સૃષ્ટિ રચે છે. ન્યાયાચાર્યોની એ સંક્ષિપ્ત માન્યતા છે.

‘થી-ઇકમ’ અથવા પાશ્ચાત્ય સ્ત્રણવાદની વિશ્લેષમાં અનેક પ્રમાણો આપી શકાય. જગતની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં બુદ્ધિમત્તા જેવી કોઇ વસ્તુ નથી એમ ધણા દાર્શનિકો કહે છે. ગ્રહ-નક્ષત્રાદિમાં જે એક પ્રકારની વ્યવસ્થા જોવામાં આવે છે તે તો જડ પદાર્થ સંબંધી નિયમનું જ ફલ છે; એ કંઈ બુદ્ધિશાલી ઇશ્વરની પોતાની વ્યવસ્થા નથી. પૃથ્વીના પડમાં પણ કંઈ કોઈ કારીગરની કરામત નથી. જડ પદાર્થ-સંબંધી નિયમો જ એમાં મુખ્ય ભાગ લેવાયા છે. જીવ-જંતુની ઉત્પત્તિમાં પણ એ જડ-પ્રકૃતિની જ લીલા સમાયેલી છે, બુદ્ધિ કે કળા જેવું કંઈ જ નથી. પ્રાણીઓની શરીર રચનામાં ક્રમોત્તતિ શિવાય બીજું કંઈ નથી. આજે પણ જીવોને કેટલાક અંગ પ્રત્યંગ નકામા વેંઢારવા પડે છે એટલું જ નહીં પણ એ જ એનાં જીવલેણ અને છે. સંસારની વિચિત્રતા ધારીને જોશો તો રોજ કોણે જીવે કેટલાય જીવ નકામાં મરી જાય છે-કેટલાયને અકાળે પોતાની જીવનલીલા સંકેલી લેવી પડે છે. આ બધું જોયા પછી કેટલાક દાર્શનિકોએ સ્ત્રણવાદને તિલાંજલિ દઈ દીધી છે. તેઓ કહે છે કે ઇશ્વરને સૃષ્ટિ રચવાની જરૂર જણાઈ એમ કહેવાથી આપણે એને અસીમને બદલે સસીમ-મર્યાદિત અને નહાનો બનાવીએ છીએ. ઇશ્વરમાં કશું જોઈ શકાય છે એમ જો કોઈ કહેતું હોય તો એ વાત માનવા જેવી નથી. જગત આખું શોધી વળો, ક્યાંઈ કશું જોઈ શકાય નહીં જણાય. જગતમાં કેટકેટલાં રોગચાળા ચાલે છે, કેટલી અનાથ વિધવાઓ ઉઠાં નિઃસ્વાસ નાંખે છે, કેટલા માઆપ પોતાના બહાલા પરિવારના મૃત્યુ ઉપર અશ્રુ ઢાળે છે, કેટકેટલા ધરતીકંપ થાય છે, કેટકેટલા બુદ્ધો અને

અન્યાયોની ઝડી વરસે છે? આ બધું જોતાં કોઇ પણ સૂક્ષ્મ દષ્ટિવાળાને ઇશ્વરની કૃષ્ણાનો અણુ સરખો પણ ન દેખાય.

ન્યાય દર્શને પ્રશ્નપેલા ઇશ્વરવાદની વિશ્લેષમાં જૈનાચાર્યોએ વાંધો ઉઠાવ્યો. એમણે પ્રશ્ન કર્યો: પૃથ્વી વિગેરેને સાવચવ શા સાફ કહેવાં? દ્રવ્યથી એ અનાદિ છે એમ તો તમે- નૈયાયિકો પણ કહ્યું છે. પર્યાયથી એ જરૂર અનિત્ય અથવા ઉત્પાદ-વિનાશવાળાં છે, પણ એટલા જ ઉપરથી એને સરજનહાર ઇશ્વર છે એમ કઇ રીતે સિદ્ધ કરી શકાય? આત્માના પણ વિવિધ પર્યાય છે અને એ અવસ્થાંતર પણ પામે છે; છતાં નૈયાયિકો આત્માને કાર્ય-પદાર્થ નથી માનતા. હવે જો એમ કહેવામાં આવે કે ઇશ્વર પંચભૂતના પૂતળાથી જૂદી જ જાતનો છે, Transcendent Being છે તો પછી એનો અને પરમાણુનો સંબંધ સંભવે જ શી રીતે? વૃક્ષને શાખા પુટે છે અને પત્ર-પુષ્પ પ્રગટે છે એમાં ભુદ્ધિમત્તા જેવું શું છે? પાશ્ચાત્ય પંડિતોની જેમ જૈનો પણ કહે છે કે ઇશ્વરને સૃષ્ટિકર્તા માનવાથી એ આપણા જેવો જ અમુક્ત-સસીમ પુરૂષ Anthropomorphic બની જાય છે. જૈનાચાર્ય પ્રભાચંદ્રે કહ્યું છે કે:

“જ્ઞાનચિકીર્ષાપ્રયત્નાધારતાહિ કર્તૃતા ન સશરીરેતરતા इत्यप्य-સંગતમ્ શરીરાભાવે તદાધારત્વસ્યાપ્યસંભવાત્ મુક્તાત્મવત્—

ઇશ્વરને જો જગત્કર્તા માનીએ તો તેને શરીરવાળો માનવો પડે, કારણ કે શરીર વિના જગત જેવો એક મોટો સાવચવ પદાર્થ બની જ શકે નહીં. નૈયાયિકો કહે છે કે શરીરની એવી કંઈ ખાસ જરૂર નથી, કારણ કે જગત રચના-સંબંધી ઇશ્વરનાં જ્ઞાન, ચિકીર્ષા અને પ્રયત્ન બસ છે. જૈનો

પાસે એનો પણ જવાબ છે. તેઓ કહે છે કે-શરીર જ ન હોય તો જ્ઞાન, ચિકીર્ષા અને પ્રયત્ન ક્યાં રહે? મુક્તાત્માની જેમ ઈશ્વર અશરીરી હોય તો તેનામાં પ્રયત્ન જેવું સંભવતું નથી; એવાથી સંસાર ન રચાય. મતલબ કે ઈશ્વરને જગત-સ્રષ્ટા માન્યા પછી એને શરીરવાળો માન્યા સિવાય છુટકો થતો નથી અને શરીરવાળો થયો એટલે એ પણ આપણા જેવો જ મર્યાદિત અને નહાનો બની જવાનો. કણ્ણાથી પ્રેરાર્થ ઈશ્વરે આ સૃષ્ટિ રચી એ કથનના સંબંધમાં પાશ્ચાત્ય નિરીશ્વરવાદીની જેમ પ્રમેયકમલમાર્તંડકાર કહે છે કે:—

“ નહિ કરુણાવતાં યાતનાશરીરોત્પાદકત્વેન પ્રાણિનાં દુઃખોત્પાદકત્વં યુક્તમ્—” ઈશ્વર કણ્ણાળુ હોય તો જીવને આટ આટલી યાતનાઓ ભોગવવી પડે એવું શરીર શા સારૂ ઘડ્યું ?

માણસને સંસારમાં ઘણાં ઘણાં દુઃખ ભોગવવાં પડે છે. એને માટે સૃષ્ટિકર્તા ઈશ્વર પોતે જવાબદાર છે. આ આક્ષેપ-માંથી ઈશ્વરને બચાવવા પાશ્ચાત્ય થિ-ઈસ્ટો કહે છે કે માણસ પોતાનાં વાવેલાં બીજ લણે છે. માણસ પોતે જ પોતાનાં દુઃખ માટે જવાબદાર છે. ઈશ્વર તો માણસોનાં સુખ માટે નિરંતર-સતત પ્રયત્ન કર્યા કરે છે. એની વ્યવસ્થામાંથી પ્રાણીને સુખ જ મળે એવી ગોઠવણ કરી રાખી છે. માણસ પોતાના લોભ અને ક્રુડ-કપટને લીધે દુઃખ, રોગ, શોક વહેારી લે એમાં કોઈ શું કરે? ઈશ્વરને વચમાં સંડોવવાની કરી જરૂર નથી. આ બચાવ બરાબર છે એમ કહી શકાય નહીં, કારણ કે ઘણીવાર સનજન માણસને પણ આપણે દુઃખ શોક સંતાપના ડુંગર નીચે ઢ્યાતો જોઈ શકીએ છીએ.

પ્રાચીન ચાહુદીઓ કહેતા કે “ ઇશ્વરે તો માણસોને સારૂ સામાન્યતઃ સુખની જ વ્યવસ્થા કરી હતી, પરંતુ માણસ સીધે માર્ગે ન ચાલ્યો, અવળે માર્ગે ઉતર્યો—એટલે જ ઇકન ઉદ્ધાનમાંથી એને રજા મળી. એ અતિ જુના કાળના પાપની સજા માણસ જન્મ આજે ભોગવી રહી છે. એ પાપના પરિણામે માનવજાત વંશપરંપરાથી રોગ, શોક, મૃત્યુ વિગેરે યંત્રણાઓ વેડે છે.” કેટલી વિચિત્ર વાત છે ? આદમ અને ઇવના પાપનો સજા, કાળની આદિથી માંડી આજ ઘડી સુધી એના વંશવારસને ભોગવવી પડે એમાં કંઈનામયની કંઈના ક્યાં રહી ? ભારતવર્ષ માનવજાતિનાં દુઃખ, કષ્ટ, જન્મ જરા, મૃત્યુ વિષે જે ખુલાસા આપે છે તે કંઈક યુક્તિ-સંગત છે. નૈયાયિકો વિગેરે ભારતીય દાર્શનિકો માને છે કે જીવનાં સુખ-દુઃખ એ એનાં પોતાનાં પરિણામ છે. કર્મફળ અથવા અદૃષ્ટને લીધે જન્મજન્મ-માંતરમાં જીવ ભોગાયતન દેહાદિ મેળવી, કર્માનુસારે સુખ-દુઃખાદિ અનુભવે છે. ઇશ્વર કંઈના જીવે, છતાં જીવને પોતાના અદૃષ્ટને લીધે દુઃખો ભોગવવાં પડે છે. નૈયાયિકો આ સંબંધમાં જે દલીલ આપે છે તે સમજવા જેવી છે. તે કહે છે કે ‘ મહાભૂતાદિમાંથી દેહ નિર્માય છે, પણ કેવા પ્રકારના ભોગને ઉપયોગી દેહ કરવો એનો આધાર અદૃષ્ટ ઉપર છે. મહાભૂત અને અદૃષ્ટ બંને અચેતન છે. એથી કરીને મહાભૂત અને અદૃષ્ટને સહાય કરવા, જીવને એના કર્મનો ખદ્દો આપવા એક સચેતન સરજનહારની જરૂર છે.’ ન્યાયાચાર્યોના મતાનુસાર આ સરજનહાર એ જ ઇશ્વર.

નૈયાયિકોની આ દલીલનો જૈનો જવાબ આપે છેઃ ઇશ્વરમાં કંઈ પણ ભરી હોય છતાં જો એ જીવનાં દુઃખ દૂર કરી શકે નહીં, ભોગાયતન દેહાદિનો આધાર અદૃષ્ટ ઉપર જ હોય તો પછી ઇશ્વર માનવાની જરૂર ક્યાં રહે છે ? જીવ પોતાના કરેલા કર્મને લીધે, અનાદિ કાળથી આ સંસારમાં રહ્યો છે. વિવિધ દેહ ધરી કર્મનાં ફળ ભોગવે છે, એટલું કહેવાથી બધી વાત પતી જાય છે. જો એમ કહેતા હો કે અચેતન પરમાણુમાંથી, સચેતન ઇશ્વરની સહાય વિના કંઈ રીતે દેહ ધારણ કરી શકાય તો જૈનો એના જવાબમાં કહે છે કે કર્મ પુહ્ગલ છે અર્થાત્ પરમાણુઓનો એ સ્વભાવ છે જીવના રાગ-દ્વેષ અનુસાર કર્મ-પુહ્ગલો પોતે જ જીવમાં આશ્રય પામે છે અને એ વડેજ ભોગાયતન દેહાદિ પરિણમે છે. મતલબ કે જૈન સિદ્ધાંત પ્રમાણે જગતસ્રષ્ટા નથી, ઇશ્વર સરજનહાર હોઈ શકે નહીં

તો પછી ઇશ્વર એટલે શું સમજવું ?

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોમાં થોડા એવા દાર્શનિકો છે કે જે સરજનહાર તથા જીવ એ બેને જૂદા પાડી નાખવાથી સરજનહાર પોતે બહુ નહાનો બની જાય એમ માને છે, એટલે તેઓ ઇશ્વર સિવાય બીજી કોઈ સત્તા કે સત્ત્વનો અસ્વીકાર કરે છે. આ દાર્શનિકો “ પાન થિ-ઇસ્ટ ” ના નામે ઓળખાય છે. પ્રાચીન ગ્રીક દાર્શનિક પામોનેડિસ તથા ઇલિયાટીક સંપ્રદાયના દર્શનમાં “ પાન-થિ-ઇસ્ટમ ” નો આભાસ મળે છે. પ્લેટોનાં સિદ્ધાંતોને એરિસ્ટોટલે જે નવું રૂપ આપ્યું તેમાં પણ આ પાન-થિ-ઇસ્ટમ અથવા ‘વિશ્વદેવવાદ’ ભર્યો છે. મધ્યયુગમાં આભા-રોઇસ બહુ વિખ્યાત “વિશ્વદેવવાદી” હતો તત્ત્વદર્શી-ચૂડામણિ

સ્પિનોઝા વર્તમાન યુરોપનો વિશ્વદેવવાદનો મોટો પ્રવર્તક ગણાય છે. સુપ્રસિદ્ધ હીગેલ, શોપનહાર વિગેરે જર્મન દાર્શનિકો “ પાન-થિ-ઈસ્ટ ” મનાય છે. વિશ્વદેવવાદનું મૂળ સૂત્ર એ છે કે—“જીવ કે અજીવ-જગતના બધા પદાર્થો એકાન્ત સત્ છે અને સત્માત્ર ઇશ્વરના વિકાસ તથા પરિણતિરૂપ છે, ઇશ્વર સિવાય બીજું કંઈ જ નથી. જીવો જીવો તમને ભલે દેખાય પણ મૂળમાં તો એક છે, ઇશ્વરની સત્તાને લીધે જ સૌ સત્તાવાન છે, ઇશ્વરના પ્રાણે જ બધા પ્રાણવાન છે. બસ, એક ઇશ્વર છે; બાકી બીજું કંઈ જ નથી. જગત જીવું છે, એક પૃથક્ સત્તા છે એ ભ્રમણા છે.”

ભારતવર્ષમાં પણ ઘણા જીના કાળથી અદ્વૈતવાદીઓ એ જ પ્રમાણે જગતના પદાર્થસમૂહની સત્તા તથા વિવિધતાની અવગણના કરી બ્રહ્મ સત્યં જગન્મિથ્યા ના મંત્ર સુણાવી રહ્યા છે. માયાવાદ એ બ્રહ્માદ્વૈતવાદનું રૂપાંતર માત્ર છે. એ મત પ્રમાણે “બ્રહ્મ જ અખંડ, અદ્વિતીય સત્ છે; સત્તામાત્ર છે.” જીવ, અજીવ એ બધું અસત્ છે; એકમાત્ર બ્રહ્મ જ સત્ છે. જે કોઈ એમ કહેતું હોય કે “હું છું, તે છે, તમે છો” તો એ બધો અવિદ્યાનો જ વિલાસ છે એમ સમજવું. ખરૂં જોતાં “હું” જેવું કંઈ નથી, “તમે” પણ નથી અને “તે” જેવી પણ કોઈ વસ્તુ નથી. જે કંઈ હોય તો તે ‘एकमेवाद्वितीयम्’ બ્રહ્મ જ છે. આ નિત્ય નિરંજન બ્રહ્મ, માયાના પ્રતાપે બ્રહ્માંડના ‘ઇશ્વર’ રૂપે પ્રતીત થાય છે.

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ।

અને એ જ નિત્ય-નિરંજન, અદ્વિતીય બ્રહ્મ, અવિદ્યાને લીધે વિવિધ નામ તથા રૂપવાળું બની બહુ જીવરૂપે પ્રતીત

થાય. ખરૂં જોતાં તો કેવળ બ્રહ્મ જ છે. માયાના પડળમાંથી એને જોઈએ છીએ ત્યારે તે ઇશ્વર લાગે છે અને અવિદ્યાના અધારામાં એને જોઈએ છીએ ત્યારે એ 'એકમેવાદ્વિતીયમ્' અનંત સંખ્યા અને અનંતવિધ જીવરૂપે જણાય છે. જીવ પોતે જ ઇશ્વર છે; જીવ પોતે જ બ્રહ્મ છે.

‘પાન-થિ-ધઝમ’ ના યુક્તિવાદમાં રહેલા દોષો ધણા દાર્શનિકોએ વીણી કાઢ્યા છે. જગતની વસ્તુઓ અને ભાવનાઓનું સ્વરૂપ નક્કી કરવું એ તત્ત્વવિદ્યાનો ઉદ્દેશ છે. એવા પ્રયત્નોમાંથી દર્શન જન્મે છે. વિશ્વદેવવાદ જગતની પ્રકૃતિ નક્કી કરવાને બદલે ઉલટો જગતને જ મૂળમાંથી ઉડાવી દે છે. સંસારની એની વ્યાખ્યા કેટલી વિચિત્ર છે? જગતની વસ્તુઓ અને ભાવનાઓની સત્યતા પણ સ્વીકારવાની એ ના પાડે છે. આ વાત કોને ગળે ઉતરે? જગતના આટલા બધા પદાર્થોમાં કોઈ પ્રકારનો રૂપભેદ નથી, બધા જ કોઈ એક મહાસત્તા (Pure Being) ના વિકાસમાત્ર છે—બધા એક છે, આ સિદ્ધાંત પ્રત્યક્ષવિરુદ્ધ જેવો નથી લાગતો? જીવોમાં કંઈ ભેદ ન હોય, વસ્તુતઃ સઘળા જીવો એક મહા સામાન્યનો વિકાસમાત્ર હોય તો પછી “સ્વાધીન ઇચ્છા” (Freedom of will) જેવું શું રહ્યું? પછી તો જીવ જે સારાં નરસાં કર્મ કરે તેને માટે કોઈ જવાબદાર જ નથી રહેતું, અને પાપ-પુણ્ય ન હોય તો મુક્તિની વાત જ શી કરવી?

પ્રાચીન કાળમાં, ભારતવર્ષને વિષે જૈનાચાર્યોએ બ્રહ્મ-દ્વૈતવાદીને કંઈક એવા જ સણુસણુતા જવાબ આપ્યા છે. તેઓ કહેતા કે—“જો જગતને એકાન્ત અસત્ અથવા

કાલ્પનિક સત્તા જેવું માનતા હો તો પછી તમારી પોતાની સત્તા જેવું કંઈ નથી રહેતું. જગત એક સત્ પદાર્થ જેવું માત્ર દેખાય જ છે વસ્તુતઃ નથી, એમ જે તમે કહો છો તેનાં પૂરતાં કારણો તમે આપી શકતા નથી. એટલે તમારું કહેવું માની શકાય એવું નથી. જગત સત્ છે. પ્રત્યક્ષજ્ઞાનથી પણ એ વાત સિદ્ધ થાય છે. જગતની અનેકાનેક વસ્તુઓ અને એની વિવિધતાઓ તમે નજરોનજર નિહાળી શકો છો. નજરે દેખાય છતાં ન માનવું એમ તમે શા આધારે કહો છો ? બ્રહ્મરૂપ આત્મા જે સત્ પદાર્થ હોય તો બ્રહ્મની જેમ સદ્દેશ્યે પ્રતીયમાન ભાવસમૂહ અસત્ કેમ માનવા ?” પાશ્ચાત્ય દાર્શનિકોની જેમ જૈનાચાર્યો પણ કહેતા કે જીવની વિવિધતાનો અસ્વીકાર કરવામાં આવે તો મુક્તિનો પ્રશ્ન ઉકેલવો અશક્ય બને. કારણ કે બધા જીવો વસ્તુતઃ એકાન્ત-અભિન્ન હોય તો પછી એક જીવના સુખે બધા જીવો સુખી થવા જોઈએ અને તેજ પ્રમાણે એક જીવના દુઃખે બધા જીવો એટલા જ દુઃખી બનવા જોઈએ; પણ એમ બનતું જોવામાં કે અનુભવવામાં નથી આવતું. જે એમજ બનતું હોય તો એક જીવ મોક્ષે જતાં બધા જીવો મોક્ષે પહોંચી જાત અથવા તો જ્યાં સુધી એક પણ જીવ બંધનમાં પડ્યો છે ત્યાં સુધી બીજાની મુક્તિ અસંભવિત બનત. જૈનો કહે છે કે બ્રહ્મદૈત મત સ્વીકારીએ તો બંધ, મોક્ષ, ધર્માધર્મ વગેરે અર્થવગરનાં વાક્યો બની જાય. જીવ પોતે બ્રહ્મ હોય તો પછી બંધ, મોક્ષ કે ધર્માધર્મ જેવું કંઈ રહેતું નથી,

બંધ, મોક્ષ અને ધર્માધર્મ વિષે અદૈતવાદીઓ કહેવા

માગે છે કે જીવોની અંદર પરસ્પર પરમાર્થિક પ્રભેદ ભલે ન હોય, પણ વ્યવહારતઃ એક જીવ બીજા જીવથી વિભિન્ન છે. એટલે એક જીવ મોક્ષે જાય તો પણ બીજા જીવો પોતપોતાની અંધનદશા જ ભોગવે. પારમાર્થિક દષ્ટિએ શુદ્ધ, મુક્ત, બ્રહ્મની સાથે જીવનો અભેદ રહે, પણ વ્યવહાર દષ્ટિએ જીવ બ્રહ્મથી ભિન્ન અને અંધાયેલો જ છે. શાસ્ત્રોમાં જે વિધિ નિયમ બતાવ્યા હોય તે પાળવાથી અંધાયેલો જીવ બ્રહ્મની સાંનિધ્યમાં જઈ શકે એ જ અમારી કહેવાની મુખ્ય મતલબ છે. આ પ્રમાણે અદ્વૈતાચાર્યો વ્યવહારની અપેક્ષાએ અંધ અને મોક્ષની તાત્ત્વિકતા પ્રતિપાદન કરે છે, એટલું જ નહીં પણ શાસ્ત્રકથિત આચાર, નિયમ, વિધિ વગેરેની આવશ્યકતા પણ સ્વીકારે છે, આ દલીલના જવાબમાં જૈનાચાર્યો કહે છે કે વેન્દાતીઓ વ્યવહાર દષ્ટિએ જે વાત કરે છે તે ઉપરથી જ આટલું તો રહેજે સિદ્ધ થાય છે કે વસ્તુતઃ જીવો અસંખ્ય અને પરસ્પરભિન્ન છે; તેમજ જીવ અનાદિ કાળથી અંધાયેલો છે અને સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન તથા સમ્યક્ચારિત્ર પામ્યા વિના જીવના છૂટકારાની આશા નથી. એક રીતે જીવની વિવિધતા, અનાદિબદ્ધતા અને મુક્તિસંબંધી શક્યતા આ અદ્વૈતવાદીઓને પણ કબૂલવી પડે છે; પરંતુ વ્યવહાર દષ્ટિએ જ એ સંભવિત છે એમ કહી છૂટી જાય છે. જૈન પંડિતો કહે છે “જીવો ઘણા છે, અનાદિબદ્ધ છે અને મોક્ષ મેળવવાની એમનામાં યોગ્યતા છે એટલું કબૂલ કર્યા પછી વધુ કંઈ કહેવાપણું જ નથી રહેતું. બ્રહ્મ એક છે, અદ્વિતીય છે એ બધો વાગાડંબર છે. કારણ કે એના સમર્થનમાં તમે કંઈ સારી યુક્તિ આપી શકતા નથી.”

મતલબ કે જૈન દષ્ટિએ એક અદ્વિતીય સત્ય સ્વરૂપ
બ્રહ્મ જેવું કંઈજ નથી અને ઈશ્વર પણ બ્રહ્મ નથી.

તો પછી ઈશ્વર એટલે શું સમજવું ?

મધ્યયુગમાં, યુરોપમાં, ખ્રીસ્તીઓ ઈશ્વરને મોટે ભાગે
“પૂર્ણસત્ત્વ” (Perfect being) અથવા જગતપિતારૂપે
ઓળખાવતા. આ “પૂર્ણસત્ત્વ” વાદીઓનો યુક્તિવાદ
Ontological Argument ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. સેન્ટ
ઓગરિટન કહે છે “માણસ-બંધનદશા ભોગવતો માણસ,
અદ્વિત, મોહવશ માણસ સંપૂર્ણ સત્યની ધારણા કરી શકે
એ કંઈ રીતે સંભવિત છે ? જગતની પાછળ સત્યના પરિપૂર્ણ
આદર્શરૂપે, આધારરૂપે “પૂર્ણસત્ત્વ” છે એટલે જ પામર
મનુષ્ય સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે. આ પૂર્ણસત્ત્વ એ
જ ઈશ્વર.”

એવોજ એક યોગ્ય દર્શનકાર આન્સેલ્મ કહે છે: સત્
પદાર્થ-સમૂહની અંદર એક ક્રમ દેખાય છે. વ્યક્તિમાંથી જાતિ
અને જાતિમાં પણ ઉચ્ચ-ઉચ્ચતર-ઉચ્ચતમ એવી તરતમતા
દેખાય છે એ ઉપરથી કોઈ એક એવું પરિપૂર્ણતમ સત્ત્વ છે
અને એ સત્ત્વ યધી જ જાતિઓ ઉપર અધિકાર ભોગવે છે
એમ સિદ્ધ થાય છે. એ યુક્તિના આધારે આ દર્શનકાર
“ જાતિ-શિરોમણિ, પરિપૂર્ણતમ સત્ત્વ”ને ઈશ્વરરૂપે
ઓળખાવે છે. એ અસત્ હોય તો પૂર્ણતમ સત્ત્વ જેવું કંઈ
ન સંભવે, કારણ કે સત્પણું ન હોય તો પછી પૂર્ણતા
સંભવે શી રીતે ?

વર્તમાનયુગના આરંભમાં દાર્શનિક ડેકાર્ટે પણ થોડે
ધણે અંશે પૂર્ણસત્ત્વવાદનો જ પ્રચાર કર્યો હતો. એ કહે છે

કે મનુષ્યની વિચારધારામાં પૂર્ણસત્ત્વસંબંધી ધારણાને સ્થાન છે. એ ધારણા ક્યાંથી આતી? મનુષ્ય પોતે તો અપૂર્ણ છે એટલે એ પોતે પૂર્ણસત્ત્વ-ધારણાને ઉત્પાદક ન જ હોઈ શકે. મતલબ કે એક પરિપૂર્ણ સત્ત્વ છે, જેને લીધે મનુષ્યના મનમાં એવી ધારણા સદા જડાયેલી જ રહે છે. આ પરિપૂર્ણ સત્ત્વ એ જ ઈશ્વર.

ખીજા કેટલાક દાર્શનિકોએ એક યા ખીજી રીતે એ જ વિચારના પડઘા પાડયા છે. સૌ એમજ કહે છે કે મનુષ્ય અપૂર્ણ છે, પામર છે, સીમાબદ્ધ છે, અજ્ઞાનની અંદર આથકે છે. આ અધાથી પર એક મહાન્ મહિમાવંત ઈશ્વર છે—જે સર્વ પ્રકારે પૂર્ણ, મહાન્, અસીમ અને જ્ઞાનરૂપ છે.

ઘણા જૂનાકાળમાં, ભારતવર્ષમાં “પૂર્ણસત્ત્વ”વાદનો પ્રચાર હોય એમ લાગે છે. પુણ્યભૂમિ ભારતવર્ષ અનેક સ્વતંત્ર વિચારકોની માતૃભૂમિ છે. અતિ પ્રાચીન કાળમાં, ‘પૂર્ણ સત્ત્વવાદ’ જેવા મતમતાંતરો આ ભૂમિમાં જન્મ્યાં અને પોષાયાં હોય તો તે સર્વથા અનવા જ્નેગ છે. યોગદર્શનકાર સ્પષ્ટ જ છે.

“ક્લેશકર્મવિપાકાશયૈરપરામૃષ્ટઃ પુરુષવિશેષ ઈશ્વરઃ ॥ તત્ર નિરતિશયં સર્વજ્ઞત્વબીજમ્ ॥ સ પૂર્વેષામપિ ગુહઃ કાલેન્માનવચ્છેદાત્ ॥”

સમાધિવાદ ૨૪-૨૬

“એવો એક મહાપુરુષ છે કે જે કલેશ, કર્મ, કર્મફળ અને પ્રવૃત્તિ આદિથી સંપૂર્ણ અસ્પૃષ્ટ છે, એ જ ઈશ્વર છે. સંપૂર્ણ સર્વજ્ઞત્વખીજ એનામાં વર્તમાન છે. કાળથી પણ એ અનંતચિન્ન છે અને પૂર્વાચાર્યોનો પણ મુરૂ છે.” ભારતીય પૂર્ણસત્ત્વવાદનું એ સ્વરૂપ છે.

શ્રેષ્ઠમાં ય શ્રેષ્ઠ, મહાન્ અને પ્રાગ્માં ય પ્રાગ્ એવો જો
પુરૂષપ્રધાન એ જ ઈશ્વર એવો પતંજલિનો મત છે. વૃત્તિકર
ભોજરાજ કહે છે:-

દૃષ્ટા હૃત્પત્ત્વમહત્ત્વાદીનાં ધર્માણાં સાતિશયાનાં ક્ષણપ્રાપ્તિઃ ।
યથા પરમાણુવૃત્ત્વસ્ય આકાશે મહત્ત્વસ્ય । एवं જ્ઞાનાદયોઽપિ
ચિત્તધર્માસ્તારતમ્યેન પરિદૃશ્યમાનાઃ કેચિન્નિરતિશયતામાપાદયન્તિ ।
યત્ર ચૈતે નિરતિશયાઃ સ ઈશ્વરઃ ।

અહપત્ત્વ, મહત્ત્વ વિગેરે ધર્મોમાં તારતમ્ય દેખાય છે.
પરમાણુ ન્હાનામાં ન્હાનો અને આકાશ મહાન્માં મહાન્ છે.
એ જ પ્રમાણે જ્ઞાનાદિ ચિત્તધર્મોમાં પણ તારતમ્ય દેખાય છે.
એટલે કોઈ એક એવું સત્ત્વ છે કે જ્યાં ઉત્કર્ષની છેલ્લી
સીમા આવે છે. જે મહાપુરૂષને વિષે સર્વ જ્ઞાનાદિ ગુણો
ઉત્કર્ષતાની પરાકાષ્ટા પામે તે જ ઈશ્વર.”

પાશ્ચાત્ય દાર્શનિક-મહાયુદ્ધિશાળી કાન્ટ, પૂર્ણસત્ત્વવાદના
દોષો બતાવે છે-‘તમારા મનમાં પૂર્ણસત્ત્વસંબંધી ધારણા
જન્મે એ ઠીક છે, અથવા અનુમાન વિગેરેની સહાયતાથી તમે
પૂર્ણસત્ત્વનો સિદ્ધાંત સ્વીકારો એ પણ સમજી શકાય; પરંતુ
વાસ્તવિક જગતમાં સાચેસાચ એક જણ પૂર્ણ-સત્ત્વવાળો છે-
પુરૂષપ્રધાન છે એમ શી રીતે કહેવાય? તમારા મનની ધારણા
કલ્પનામાત્ર નથી એમ કઈ રીતે કહી શકો? પ્રમાણ કે યુક્તિ
જેવું તમારી પાસે શું છે?’

પ્રાચીન ભારતમાં ઘણું કરીને યોગદર્શને ઉચ્ચારેલા
ઈશ્વરવાદ સામે એવોજ વિરોધ ઉઠ્યો હતો. ભોજવૃત્તિમાં
એનો આભાસ મળે છે.

यद्यपि सामान्यमात्रेऽनुमानस्य पर्यवसितत्वात् न विशेषावगतिः
संभवति, तथापि शास्त्रादस्य सर्वज्ञत्वादयो विशेषा अवगन्तव्याः ।

“જ્ઞાનાદિના તારતમ્ય ઉપરથી, નિરતિશયજ્ઞાનના
આધાર એવા ઈશ્વરનું જે અનુમાન કરવામાં આવે છે તે એક
નિર્વિશેષ સામાન્યની ઉપલબ્ધિ સિવાય બીજું કંઈ જ નથી.
ઈશ્વરના કોઈ વિશેષ ગુણને પરિચય નથી મળતો.”
પાશ્ચાત્ય દાર્શનિક કાન્ટ પણ એજ વાત કહે છે. ભોજરાજ
માને છે કે શાસ્ત્રોની સહાયથી ઈશ્વર સંબંધી વિશેષ જ્ઞાન
મેળવી શકાય. કાન્ટ પણ એટલું તો સ્વીકારે છે જ.

યોગદર્શનની સાથે સાંખ્યને મૌલિક ભેદ નથી. છતાં
કપિલ, પતંજલિના ઈશ્વરવાદનો અસ્વીકાર કરે છે. એ
સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે:—

“ ईश्वरासिद्धेः ” विषयाध्याय ९० ।

પ્રમાણો વડે ઈશ્વરની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી.

પતંજલિની જેમ જૈનાચાર્યો પણ એક અદ્વિતીય ઈશ્વર-
રનો ઈ-કાર કરે છે. તો પછી ઈશ્વર એટલે શું સમજવું ?

કાન્ટની આપત્તિનો ઉત્તર વાળતાં હીગલ આદિ દાર્શ-
નિકો કહે છે કે—વિજ્ઞાનની સાથે યથાર્થ—પ્રકૃત સત્તાનો વિરોધ
છે એ વાત ઘરાઘર નથી. Real is rational અને
Rational is real: જે વિજ્ઞાન દષ્ટિએ પરિસ્પૃટ-સમગ્રય
એવું છે તે વસ્તુતઃ સત્ય છે. હવે જે પૂર્ણસત્ત્વ, સર્વજ્ઞ
વિજ્ઞાન દષ્ટિએ સમન્વતા હોય તો સર્વજ્ઞ પુરૂષ વસ્તુતઃ સંભવે
છે એમ માનવું જ પડે. ઓગસ્ટિન પણ કહે છે કે—“અસત્ય
એ સત્યનો વિકારમાત્ર છે. અસત્ય જ સત્યસ્વરૂપ ઈશ્વરનું

અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરે છે. માણસનું જ્ઞાન મર્યાદિત છે, પણ મર્યાદા જ સર્વજ્ઞત્વ પૂરવાર કરે છે '

જૈનો ઇશ્વરના સંબંધમાં એવીજ મતલબનું કહે છે. અનાદિ કાળના કર્મનાં બંધનને યોગે જીવ અલ્પજ છે, જ્ઞાનાવરણીય કર્મોને લીધે એનું જ્ઞાન ઠંકાએલું રહે છે. આ આવરણ દૂર થતાં જ જીવ અનંતજ્ઞાનનો અધિકારી બને છે-સર્વજ્ઞ બને છે; અને જે જે મહાપુરુષો આ કર્મબંધન કાપીને, મોક્ષે ગયા છે તે બધા પણ સર્વજ્ઞ હતા-છે. કર્મ એ જીવના મૂળ સ્વભાવની આડે આવે છે. કર્મબંધનને લીધેજ જીવ અલ્પજ રહે છે. એ બંધન દૂર થતાં જીવ પોતાની સ્વાભાવિક જ્ઞાનદશા પ્રાપ્ત કરે છે. મતલબ કે જીવોનાં બંધન જીવોનું મર્યાદિત જ્ઞાન એટલું પૂરવાર કરે છે કે જીવોની મુક્તિ અને સર્વજ્ઞતા સંભવિત છે.

જીવોની સંખ્યા પાર વિનાની છે. પ્રત્યેક જીવ કર્મબદ્ધ અને અલ્પજ છે; જે ઘડીએ બંધનદશા અને અલ્પજ્ઞતામાંથી છૂટે તેજ પળે એ મુક્ત અને સર્વજ્ઞ બને, એ વાત જે બુદ્ધિમાં ઉતરતી હોય તો આટલું નક્કી સમજી લેવું કે એક ઇશ્વર સર્વતો મુક્ત-સર્વજ્ઞ છે એમ નહીં પણ પ્રત્યેક મુક્ત જીવ સર્વજ્ઞત્વનો અધિકારી છે એ સિદ્ધાન્ત જ યુક્તિયુક્ત છે.

મુક્તિપદને પામેલો જીવ સર્વજ્ઞ છે. સર્વજ્ઞ એજ ઇશ્વર. જૈનાચાર્યો એ જ વાત કહે છે.

મીમાંસકો એ સર્વજ્ઞત્વાદનો ઇન્કાર કરે છે. તેઓ કહે છે કે સર્વજ્ઞતા અસંભવિત વસ્તુ છે:

સર્વજ્ઞો દ્રશ્યતે તાવન્નેદાનીમસ્મદાદિભિઃ ।

દૃષ્ટો ન ચૈકદેશોઽસ્તિ લિઙ્ગં વા યોઽનુમાપયેત્ ॥

न चागमविधिः कश्चिन्नित्यः सर्वज्ञबोधकः ।
 न च मंत्रार्थवादानां तात्पर्यमवकल्पते ॥
 न चान्यार्थप्रधानैस्तैस्तदस्तित्वं विधीयते ।
 न चानुवादितुं शक्यः पूर्वमन्यैरबोधितः ॥
 अनादेरागमस्यार्थो न च सर्वज्ञ आदिमान् ।
 कृत्रिमेण त्वसत्येन स कथं प्रतिपाद्यते ? ॥
 अथ तद्वचनेनैव सर्वज्ञोऽन्यैः प्रतीयते ।
 प्रकल्पयत् कथं सिद्धिरन्योन्याश्रययोस्तयोः ॥
 सर्वज्ञोक्ततया वाक्यं सत्यं तेन तदस्तिता ।
 कथं तदुभयं सिद्धयेत् सिद्धमूलान्तराहते ॥
 असर्वज्ञप्रणीतात्तु वचनान्मूलवर्जितात् ।
 सर्वज्ञमवगच्छन्तः स्ववाक्यात् किन्न जानते ॥
 सर्वज्ञसदृशं कश्चिद्यदि पश्येम संप्रति ।
 उपमानेन सर्वज्ञं जानीयाम ततो वयम् ॥
 उपदेशो हि बुद्धादेर्धर्मोऽधर्मादिगोचरः ।
 अन्यथा नोपपद्येत सार्वज्ञम् यदि नाभवत् ॥
 बुद्धादयो ह्यवेदज्ञास्तेषां वेदादसम्भवः ।
 उपदेशः कृतोऽतस्तैर्व्यामोहादेव केवलात् ॥
 ये तु मन्वादयः सिद्धाः प्राधान्येन त्रयीविदाम् ।
 त्रयीविदाश्रितग्रन्थास्ते वेदप्रभवोक्तयः ॥

तात्पर्य-प्रत्यक्ष, अनुमान, आगम; उपमान अने
 अर्थापत्ति वगेरे प्रमाणु पंचकथी सर्वज्ञतुं अस्तित्व सिद्ध
 नथी थतुं. प्रत्यक्ष तो मात्र निश्चिती वस्तु न ओणभावे
 छे. अनादि, अनंत, अतीत, अनागत, वर्तमान, सूक्ष्मादि
 स्वभावविशिष्ट निम्निल पदार्थो कथं रीते प्रत्यक्ष कथं शक्ये ?

હવે જો પ્રત્યક્ષપણે નિખિલ પદાર્થોનું જ્ઞાન સંભવતું ન હોય તો પછી સર્વજ્ઞતારૂપ જ્ઞાન અને સર્વવસ્તુરૂપ પણ પ્રત્યક્ષનો વિષય ન બની શકે. એટલે કે પ્રત્યક્ષદ્વારા સર્વજ્ઞતાનો ઓછ થઈ શકતો નથી, તેમ સર્વજ્ઞનીકામણી ઉપલબ્ધિ અસંભવિત છે. અનુમાનવડે પણ સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. કારણ કે અનુમાન પ્રમાણ, હેતુ તથા સાધ્યના અવિનાભાવ સંબંધ ઉપર આધાર રાખે છે. અહીં સર્વજ્ઞ સાધ્ય છે. એ સાધ્યની સાથે કોઈ પણ હેતુનો એવો સંબંધ નથી દેખાતો કે જે વડે સર્વજ્ઞનું અનુમાન કરી શકીએ, તેથી અનુમાનથી પણ સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. સર્વજ્ઞને સિદ્ધ કરવા કોઈ પણ આગમનું પ્રમાણ કામમાં ન આવે, કારણ કે પહેલો જ પક્ષ એ ઉદ્ભવે કે સર્વજ્ઞ-પ્રતિપાદક આગમને તમે નિત્ય માનશો કે અનિત્ય ? નિત્ય આગમપ્રમાણ એક પણ નથી અને જો હોય તો એ અપ્રમાણ છે; કારણ કે “ અગ્નિષ્ટોમેન યજેત ” વિગેરે વિધિરૂપ વચનો જ પ્રમાણરૂપ છે. હવે જો એમ કહેવામાં આવે કે સર્વજ્ઞપ્રતિપાદક આગમ અનિત્ય છે તો બીજને પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે એ અનિત્ય આગમોનો પ્રણેતા કોણ ? સર્વજ્ઞ જ એ આગમોનો પ્રણેતા હોય તો અન્યોન્યાશ્રય દોષને લીધે એ પ્રમાણ હુષિત બને છે. સર્વજ્ઞ આગમ રચ્યા અને એ જ આગમોને સર્વજ્ઞના પ્રમાણરૂપ ગણવા એ અન્યોન્યાશ્રય દોષ છે. એથી ઉલટું જો એમ કહે કે અસર્વજ્ઞ એવા કોઈ એક પુરૂષે આગમ યોજ્યા છે તો પછી એની કંઈ કીર્મત જ નથી. સારાંશ કે સર્વજ્ઞ એ આગમથી સિદ્ધ નથી, ઉપમાનથી પણ સર્વજ્ઞતાની સિદ્ધિ થતી નથી; કારણ કે સાદૃશ્યજ્ઞાનમાંથી

જ ઉપમાનની ઉત્પત્તિનો સર્વજ્ઞ જેવી ળીછી કોઈ વસ્તુ દેખાતી નથી, એટલે ઉપમાનવડે સર્વજ્ઞસિદ્ધિ અસંભવિત છે. અર્થાપત્તિદારા પણાજ્ઞતા સિદ્ધ નથી થતી; કારણ કે સર્વજ્ઞનો અસ્વીકાર કરવાની કોઈ જ્ઞાતપદાર્થનો અસ્વીકાર કરવો પડતો નથી.

સર્વજ્ઞતા ન હોય તો પછી યુદ્ધ અને મનુ જેવા ધર્મો-પદેશકો શી રીતે પાકે? એવો તર્ક કરવાની પણ જરૂર નથી. મીમાંસકો એના જવાબમાં કહે છે કે વેદ જ અધા ધર્મોનું મૂળ છે. ભલે યુદ્ધ ધર્માધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો હોય, પણ તે અવેદજ્ઞ હોવાથી એ ઉપદેશમાં વ્યામોહ સિવાય ળીજી કંઈ જ નથી અને એ ઉપદેશકપણાથી સર્વજ્ઞતા સિદ્ધ થતી નથી. મનુએ જે કે ધર્માધર્મસંબંધે ઉપદેશ આપ્યો છે, પણ એ કંઈ સર્વજ્ઞ ન હતો. યુદ્ધ કે મનુના ધર્મોપદેશમાં સર્વજ્ઞતા જેવું કંઈ નથી દેખાતું.

કોઈ એમ કહેવા માગે કે વર્તમાનકાળે સર્વજ્ઞતાનું પ્રતિપાદન યગઅર ન થઈ શકે, તેથી શું થઈ ગયું? ભૂત-કાળમાં કે ભવિષ્યકાળમાં કોઈ એક સમયે સર્વજ્ઞતા જરૂર સંભવે છે; તો મીમાંસકો પાસે એનો પણ જવાબ છે. તેઓ કહે છે; ભૂતકાળમાં કે ભવિષ્યકાળમાં સર્વજ્ઞતા મેળવનારા હશે તો આપણા જેવા જ જ્ઞાન અને ઇન્દ્રિયાદિના અધિકારી ને? જે વસ્તુ આજે આપણા માટે અસંભવિત છે તે ભૂત-કાળમાં કે ભવિષ્યકાળમાં પણ ળીજીને શી રીતે સંભવિત અને? મીમાંસકો વધુમાં એમ કહે છે કે સર્વજ્ઞ એટલે પદાર્થમાત્રના જાણકાર એ વાત પણ માનવા જેવી નથી. પ્રત્યક્ષપણે એ સર્વ પદાર્થો જાણી લે છે એમ કહેવામાં

આવે તો ધર્માદિ સૂક્ષ્મ વિષયો એની જાણબહાર રહી જવાના. અનુમાનથી એ સકળ પદાર્થ જાણે છે એમ કહેો તો આપણામાં અને સર્વજ્ઞમાં કઈ ભેદ જ ક્યાં રહે છે ? બીજી એક વાત પણ યાદ રાખવી જોઈએ. અનુમાન અથવા આગમથી જે જ્ઞાન થાય છે તે અસ્પષ્ટ હોય છે. સર્વજ્ઞને એવું અસ્પષ્ટ જ્ઞાન ન હોય. એવા અસ્પષ્ટ જ્ઞાનવાળાને સર્વજ્ઞ કહી શકાય નહીં.

સર્વજ્ઞત્વ એટલે શું ? પદાર્થમાત્રનું જ્ઞાન એ જ સર્વજ્ઞતા, એમ જો કહેો તો બીજો સવાલ એ છે કે એ પ્રકારનું પદાર્થમાત્રનું જ્ઞાન કઈ રીતે સંભવિત છે ? ક્રમે ક્રમે સર્વ પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય એ યુક્તિ પણ ટકી શકે એવી નથી. કારણ કે ભૂતકાળમાં, ભવિષ્યકાળમાં અને વર્તમાનકાળમાં પણ જે પદાર્થોની ઉત્પત્તિ થઈ છે—થઈ રહી છે—યવાની છે એની સંખ્યાનો પાર પામી શકાય નહીં. ક્રમે ક્રમે જાણવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો એ અપૂર્ણ જ રહી જાય. વળી જો એમ કહેો કે યુગતપણે સમસ્ત પદાર્થોનું જ્ઞાન સર્વજ્ઞમાં હોય છે તો પણ એ વાત ઠીક નથી, કારણ કે શીત-ઉષ્ણાદિ પદાર્થો તો પરસ્પરના વિરોધી છે અને એવા પરસ્પર વિરોધી પદાર્થોનું એક જ ક્ષણે જ્ઞાન શી રીતે સંભવે ? મુખ્ય મુખ્ય પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય એટલે એમાં અધું આવી ગયું એમ કોઈ કહે તો પણ એ ઠીક નથી, કારણ કે બીજા પદાર્થોના જ્ઞાન વિના એને સર્વજ્ઞ કહી શકાય જ નહીં. સર્વજ્ઞતા અસંભવિત છે એ જ મીમાંસકોનો કહેવાનો મુખ્ય આશય છે.

જૈનાચાર્યો હવે એનો યુક્તિ અને પ્રમાણપુરઃસર જવાબ વાળે છે તેઓ કહે છે:

ચક્ષુમાં જોવાની શક્તિ છે, પણ અંધારામાં એ શક્તિ કંઈ કામ કરી શકતી નથી. એ અવ્યક્ત રહી જાય છે. પ્રાતઃકાળે પૂર્વ દિશામાં જ્યારે સૂર્યનાં કિરણ પ્રકટે છે, રાત્રિનો અંધકાર ઓગળે છે ત્યારે રૂપને ગ્રહણ કરનારી લોચનશક્તિ કામ કરે છે, આસપાસના પદાર્થ જોઈ શકાય છે. આત્માનો વ્યાપાર પણ એવા જ પ્રકારનો છે. જગતના સઘળા જ પદાર્થો જોવાની-જાણવાની એનામાં શક્તિ છે, સર્વજ્ઞતા એનો સ્વભાવ છે; પણ અનાદિ જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મોના સયોગથી એ એમની એમ પડી રહે છે: એનો સર્વજ્ઞત્વ-સ્વભાવ અપરિસ્કુટ રહે છે. સમ્યક્ તપસ્યાવડે જ્યારે જીવના કર્મભળ ળળી જાય ત્યારે જ આત્મા પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવને સર્વજ્ઞતાને પામે. આ વાત સમજવામાં પણ એટલી જ સરલ છે.

પદાર્થમાત્રને ગ્રહણ કરવાની શક્તિ તથા સ્વભાવ આત્મામાં છે કે નહીં? એ વિષે વિવાદને સ્થાન નથી. વ્યાપ્તિ-જ્ઞાનવડે ભૂત, ભવિષ્ય, વર્તમાન, દૂર, અનાગત વિગેરે સઘળા જ વિષયોને અંગે પ્રતીતિ જેવું જન્મે છે એમ તો મીમાંસકો પોતે કબૂલ કરે છે. વળી તેઓ એટલું પણ સ્વીકારે છે કે આગમ-પ્રમાણના આધારે ભૂત, ભવિષ્ય અને દૂર-દૂરના પદાર્થોની ઉપલબ્ધિ થઈ શકે. એનો અર્થ એટલો જ કે સમસ્ત પદાર્થ જાણવાની જીવમાં શક્તિ છે. મીમાંસકોએ માનેલું આગમ-પ્રમાણ પોતે જ પર્યાપ્ત છે.

જૈનો કહે છે કે પ્રત્યક્ષપણે સર્વ પદાર્થોનું જ્ઞાન થઈ શકે નહીં, એમ ન માનશો. આપણી પ્રત્યક્ષ ઈન્દ્રિય અનિ-

ન્દ્રિય છે: અર્થાત્ એને મનની અપેક્ષા રહે છે. એમ છે એટલે જ એ બહુ થોડા અને સ્થૂળ પદાર્થોને જ ગ્રહણ કરી શકે છે. યોગીઓની પ્રત્યક્ષ ઈન્દ્રિયને મનની અપેક્ષા નથી રહેતી, તેથી તેઓ ઘણા અતીન્દ્રિય સૂક્ષ્મ પદાર્થોનું અવલોકન કરી શકે છે. અને જેનાં કર્મ-આવરણ ટળી ગયાં હોય એવા મહાપુરુષના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનમાં, વિશ્વના સઘળા વિષયો ઝળકે એમાં શંકા લઈ જવા જેવું પણ શું છે? રામાયણાદિમાં લખ્યું છે કે વૈનતેય, સેંકટો યોજન ઉપર રહેલી વસ્તુઓને પ્રત્યક્ષપણે જોઈ શકતો. સમળી જેવા પક્ષીઓ બહુ દૂરની વસ્તુઓ પાસે પડી હોય એ રીતે રહેજે નીહાળી શકે છે આપણું પ્રત્યક્ષ ભક્ષે અત્યારે મર્યાદિત હોય, પણ એનામાં ઘણી શક્તિ ભરી છે એ વાતની કોઈથી ના પાડી શકાય એમ નથી. મુખ્ય વાત એટલી જ કે આવરણ કરનાર-પ્રતિબંધ કરનારાં કર્મો દૂર થવાં જોઈએ. કર્મો અળગાં થતાં જ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન રૂપી સૂર્ય ઝળહળવાનો.

જૈનાચાર્યો માને છે કે આગમ પણ સર્વજ્ઞતા સિદ્ધ કરે છે, એમાં અન્યોન્યાશ્રય કે અનવસ્થા દોષ જેવું કંઈ જ નથી. સર્વજ્ઞ આગમ પ્રરૂપે છે અને આગમનો આશ્રય લઈને બીજા સર્વજ્ઞ સંભવે છે. એમ બીજા અને અંકુરના ન્યાયે આગમ અને સર્વજ્ઞની પરંપરા પ્રવર્તે છે. સર્વજ્ઞપ્રણીત આગમ પ્રમાણ છે અને આગમે ઓળખાવેલું સર્વજ્ઞત્વ પણ સત્ય અને સિદ્ધ દરે છે. આપણે આગમ અથવા અનુમાનથી જે જ્ઞાન મેળવીએ છીએ તે અસ્પષ્ટ રહે છે. એનું કારણ આપણા પોતાના કર્મભંગ છે. એ બધા મળ ત્યારે ધોવાઈ જાય, સંપૂર્ણપણે ધોવાઈ જાય ત્યારે સર્વજ્ઞત્વ સ્વતઃ પ્રગટ થયા વગર ન રહે. આવરણ ક્ષય

થતાં જ સર્વજ્ઞ અર્હત યુગપત સમસ્ત પદાર્થ જાણી શકે, “ક્રમે ક્રમે” એમને જાણવાનું નથી હોતું. એક જ ક્ષણે પરસ્પરવિરોધી પદાર્થો એમના જ્ઞાનનો વિષય બની શકે છે. સર્વજ્ઞમાં સર્વ ક્ષણે સર્વ પદાર્થોનું જ્ઞાન સંભવે છે. સર્વજ્ઞ અર્હત પ્રક્ષીણમોહ છે—એમને કોઈ પણ વસ્તુને વિષે અભિલાષ-મોહ નથી. એ સંપૂર્ણ વીતરાગ છે. વસ્તુસ્વરૂપ જાણવામાં એમને રાગ દ્રેષ ક્રોધ પણ પ્રકારની હરકત કરી શકતા નથી.

જૈનાચાર્યો એમ કહેવા માગે છે કે આજે આપણે અસર્વજ્ઞ-છદ્મસ્થ છીએ એ જ બતાવે છે કે એવાં કોઈ આવરણ છે કે જે સર્વજ્ઞતાને રોકી રહ્યાં છે. આવરણ દૂર થતાં જ સર્વજ્ઞતારૂપ સૂર્ય પ્રકટાવાનો. સર્વજ્ઞતાનો અસ્વીકાર કરીએ તો અસર્વજ્ઞતાનો પણ અસ્વીકાર કરવો પડે.

મીમાંસકો કહે છે કે આગમ અપૌરુષેય છે, સર્વજ્ઞ પુરુષો આગમ થોડા શકે જ નહીં; કારણ કે સર્વજ્ઞમાં વાણીનો અસંભવ છે. આના જવાબમાં જૈનાચાર્યો કહે છે કે વાણી અને સર્વજ્ઞતા એ પરસ્પરવિરોધી નથી. સર્વજ્ઞવક્તા અને આગમપ્રરૂપક હોઈ શકે છે. આગમ અપૌરુષેય નથી. એ સર્વજ્ઞના અભાવે આગમ પણ અપ્રમાણ્ય હરે. સર્વજ્ઞ મહાપુરુષની વાણી આગમમાં ન હોય તો આગમ પણ ગુણરહિત જ ગણાય. જૈનો, મીમાંસકોએ માનેલા આગમનું પ્રામાણ્ય નથી સ્વીકારતા, છતાં તેઓ વેદવાક્ય ટાંકીને વેદ પણ સર્વજ્ઞની સત્તા સ્વીકારતા હોવાનું સિદ્ધ કરે છે—

“વિશ્વતશ્ચક્ષુસ્ત વિશ્વતો મુખો વિશ્વતો બાહુસ્ત વિશ્વતઃપાત્ સ વેત્તિ વિશ્વં ન હિ તસ્ય વેત્તા તમાહુરગ્રચમ્ પુરુષં મહાન્તમ્ । હિર-
પ્યગર્ભં પ્રકૃત્યસર્વજ્ઞ—”

આ રીતે સૌને સર્વજ્ઞની સત્તા સ્વીકારવી જ પડે છે. જૈનો સર્વજ્ઞને ઇશ્વર તરીકે ઓળખે છે.

મુક્ત જીવ એ જ ઇશ્વર એમ જૈન દર્શન કહે છે. જૈન દર્શનમાં એક જ ઇશ્વર નથી. અનાદિકાળથી લઇને આજ સુધીમાં કેટલાય પુરૂષો મુક્તિને વર્યા છે અને જૈન દર્શન અનુસાર એ સર્વ સર્વજ્ઞ તથા ઇશ્વર છે. મુક્ત જીવ માત્ર, સર્વજ્ઞત્વાદિ કેટલાક ગુણ-સામાન્યના અધિકારી હોય છે. આ ગુણ-સામાન્યની દૃષ્ટિએ કેટલેક અંશે જૈનો એકેશ્વરવાદી હોય એમ પણ સાગે.

કર્મબંધ બે પ્રકારનો છે (૧) ધાતી અને (૨) અધાતી. ધાતિકર્મ આત્માના સ્વાભાવિક ગુણનો ધાત કરે છે. આ કર્મ ચાર ભાગમાં વહેંચાયેલ છે (૧) જ્ઞાનાવરણીય (૨) દર્શનાવરણીય (૩) મોહનીય અને (૪) અંતરાય.

જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ઉદયથી આત્માનું વિશુદ્ધ જ્ઞાન અવરાય, દર્શનાવરણીય કર્મના ઉદયથી આત્માની દર્શનશક્તિ ઝંધાયેલી રહે, મોહનીય કર્મના પ્રતાપે વિશુદ્ધ શ્રદ્ધા-સમ્યક્ત્વ, ચારિત્ર-ગુણ વિકાસ ન પામે અને અંતરાય કર્મ, આત્માના સ્વાભાવિક વીર્યાદિને સ્ફુરવા ન દે.

અધાતિ કર્મના ચાર ભેદ છે. (૧) આયુઃ (૨) નામ (૩) ગોત્ર અને (૪) વેદનીય. આયુઃકર્મ પ્રાણીના આયુષ નિર્મે છે, નામકર્મના યોગે પ્રાણી વિવિધ શરીર વગેરે પામે છે, ગોત્રકર્મના યોગે મનુષ્ય ઉચ્ચ યા નીચ ગોત્ર પામે છે અને વેદનીય કર્મના પ્રતાપે જીવ સુખ-દુઃખાદિ સામગ્રીવડે આકુલતા પામી આત્માના અવ્યાયાધ ગુણથી

વિમુખ રહી જાય છે. જૈનાચાર્યો કહે છે કે જ્યારે જીવ મુક્તિસાધનાના માર્ગે વળે છે, કઠોર તપશ્ચર્યા આદરે છે ત્યારે પરિણામે ચાર ધાતિકર્મનો નાશ કરી સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત કરે છે. સર્વજ્ઞતાનું બીજું નામ કેવળજ્ઞાન. કેવળી યા કેવળજ્ઞાનીને જીવ-મુક્ત પણ કહી શકાય. જીવ-મુક્ત સર્વજ્ઞતા એ પ્રકાર છે: સામાન્ય કેવળી અને તીર્થંકર. જીવ-મુક્ત પુરૂષ શરીરધારી હોવા છતાં સર્વજ્ઞ અથવા કેવળી હોય છે. સામાન્ય કેવળી મહાપુરૂષો પોતાની મુક્તિ સાધે છે, જ્યારે તીર્થંકરનામી પુરૂષસિંહો પોતાની મુક્તિ સાધવા ઉપરાંત સંસારી જીવોને પણ મુક્તિનો, અશેષ દુઃખકલેશાદિમાંથી છૂટવાનો માર્ગ બતાવે છે. એમના ઉપદેશથી સંસારના જીવો તરી જાય છે, તેથી તેઓ તીર્થસ્વરૂપ ગણાય છે.

જૈન ધર્મના ત્રણે તીર્થંકર ભગવાનની સ્તુતિ-સ્તવનોથી ભર્યા છે. તીર્થંકર સદ્ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે. એ જગત પૂજ્ય છે, અર્હત છે. સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકાણી ચતુર્વિધ સંઘની સ્થાપના પણ એ જ કરે છે.

ળદ્વચ્ચદુઘાઙ્કમ્મો, દંસળસુહળાળવીરિયમઈઓ ।

સુહદેહત્થો અપ્પા, સુદ્ધો અરિહો વિચિન્તિજ્જો ॥ ૬૦૫સંગ્રહ ૫૦.

એ અરિહંત, જેમના ચારે પ્રકારના ધાતિકર્મ નાશ પામ્યા છે, જે અનંતદર્શન, અનંતસુખ, અનંતજ્ઞાન અને અનંતવીર્યના અધિકારી છે, તે શુભદેહધારી છે અને તે જ શુદ્ધ છે. તેમનું ચિંતવન (ધ્યાન) કરવું.

અર્હત દેહધારી હોય છતાં એમને કોઈ પ્રકારની આસક્તિ ન હોય એટલે એમને અશરીરી પણ કહી શકાય.

અર્હતા દેહની ઉજ્જવળતા પાસે હજાર સૂર્યનો પ્રકાશ પણ પરાભવ પામે. અત્તદેવ કહે છે.

“નિશ્ચયેનાશરીરોડપિ વ્યવહારેણ સસધાતુરહિતદિવાકરસહસ્ર
માસુરપરમૌદારિકશરીરિત્વાત્ શુભદેહસ્થઃ”

નિશ્ચયનય અનુસારે અર્હત અશરીરી છેઃ વ્યવહારનય અનુસારે એમનો દેહ અતિ પવિત્ર, સસધાતુરહિત અને સહસ્રસૂર્યની કાંતિ જેવો ઉજ્જવલ હોય અર્થાત્ એ બહુ જ શુદ્ધ હોય છે. એમને ભૂખ, તરસ, ભય, દ્વેષ, રાગ, મોહ, ચિંતા, જરા, રોગ, મૃત્યુ, ખેદ, સ્વેદ, મદ, અરતિ, વિસ્મય, જન્મ, નિદ્રા અને વિપાદઃ—એ અઘાર દોષમનો એક પણ દોષ સ્પર્શી શકતો નથી. અર્હત વીતરાગ અતિ શુદ્ધ અને નિરંજન છે.

બ્રાહ્મણુધર્માવલંબીઓ જેમ રામચંદ્રાદિને અવતાર રૂપ સમજે છે, ઐહો જેમ યુદ્ધને માને છે તેમ જૈનો તીર્થંકરને માને છે. પૃથ્વીના પાપભારને ટાળવા, સદ્ધર્મના પવિત્ર પ્રકાશવડે અંધકારને નિવારવા, કલ્પે કલ્પે તીર્થંકરો જન્મે છે, માતાના ગર્ભમાં એ આવે છે ત્યારે તીર્થંકરની માતાઓ શુભ સ્વપ્ને જુવે છે. તીર્થંકરોના અવતાર અને જન્મ-માલિ-ષેક સમયે તેમજ દીક્ષા, કેવળજ્ઞાનપ્રાપ્તિ અને નિર્વાણુસમયે પણ ઇંદ્રાદિ દેવોના સમૂહો એમને વાંદવા તથા મહોત્સવો યોજવા આવે છે. આ પ્રકારની પંચ મહાકલ્યાણુરૂપ પૂજા (અર્હા) પ્રાપ્ત થવાથી તીર્થંકર “અર્હત” નામથી પણ ઓળખાય છે.

તીર્થંકર, અનંતદર્શન, જ્ઞાન, સુખ, વીર્યરૂપ અથવા અપાયાપગમાદિ ચાર અતિશયોના અધિકારી હોય છે.

“અપાયાપગમાતિશય”-તીર્થંકર ભગવાનને કોઈ પણ પ્રકારનો કલેશ મુંઝવી શકતો નથી. “જ્ઞાનાતિશય”-સંસારના સમસ્ત વ્યાપારો એમના જ્ઞાનમાં પ્રતિદ્વલિત થાય છે. “પૂજાતિશય”-ત્રણ જગતના જીવો મનુષ્ય, તિર્થંચ ને દેવો-સઘળા જીવો એમને પૂજે છે. “ચત્યનાતિશય”-તીર્થંકરોનો ઉપદેશ સૌને રૂચે છે. સૌને સમજાય છે અને સૌનું કલ્યાણ કરનારો હોય છે.

તીર્થંકર સાક્ષાત્ ભગવાન અથવા પ્રત્યક્ષ ઇશ્વર છે. જૈન સાહિત્યમાં તીર્થંકરોના ૩૫, ગુણ અને ઐશ્વર્યસંબંધી પુષ્કળ વર્ણન છે. તીર્થંકર, જન્મથી જ મતિ, શ્રુત અને અવધિ-જ્ઞાનધારી હોય છે. (૧) જન્મથી જ એમનું શરીર અપૂર્વ કાંતિવાળું હોય છે. મલિનતા એમનાથી દૂર દૂર જ રહે છે. પુષ્પમાંથી પરાગ વહે એમ તીર્થંકર ભગવાનના દેહમાંથી સુવાસ વહે છે. (૨) તીર્થંકરના નિઃશ્વાસમાં પણ ઘણી મધુરતા તથા સૌરભતા ભરી હોય છે. (૩) એમના દેહના રક્ત, માંસ વિશુદ્ધ તથા સંકેદ હોય છે. (૪) કેવળજ્ઞાન પામ્યા પછી એમનો ઉપદેશ સાંભળવાની પ્રાણીમાત્રને તાલાવેલી જગે છે. આ ઉપદેશ-સભા સમવસરણના નામથી ઓળખાય છે. (૫) સમવસરણમાં દેવ, મનુષ્ય અને તિર્થંચો પણ આવે છે. સૌ પોતપોતાનાં સ્થાને બેસે છે અને ઉપદેશ સાંભળે છે. (૬) તીર્થંકરની ભાષા પશુ-પ્રાણી પણ સમજે છે. એમની વાણીમાં રસ, માધુરી તથા અર્થ ભર્યાં રહે છે. (૭) અહર્ત દિવ્ય ભામંડળથી વિભૂષિત હોય છે. (૮) ન્યાં ન્યાં તેઓ વિહરે છે ત્યાં ત્યાં રોગ (૯) વેર (૧૦) દુર્વિપાક (૧૧) મહા મારી (૧૨) અતિવૃષ્ટિ (૧૩) અનાવૃષ્ટિ (૧૪) દુર્ભિક્ષ

અને (૧૫) રાજ-અત્યાચાર વિગેરે રહી શકતાં નથી. તીર્થ-કર ભગવાનના આગમનની સાથે જ દેશમાં સર્વત્ર શાંતિ, ઐશ્વર્ય અને સહભાવ વિલસે છે. (૧૬) તીર્થકરોની આગળ આગળ એક ધર્મચક્ર ચાલે છે. (૧૭) એમના દષ્ટિપાત માત્રથી ચારે દિશામાં રહેલા પ્રાણીઓ જાણે કે ભગવાનની સામે જ બેઠા હોય એમ અનુભવે છે. (૧૮) વૃક્ષો પણ એમને નમે છે. (૧૯) ચોતરફ દિવ્ય દુઠ્ઠુભિનો નાદ સંભળાય છે. (૨૦) એમને માર્ગમાં જતાં કંઈ અંતરાય ન નડે. (૨૧) એમની આસપાસ શીતળ સુરભિ અને મૃદુ પવન વહે. (૨૨) પક્ષીઓ એમની આસપાસ કલ્પોલ કરે. (૨૩) દેવો એમની ઉપર પુષ્પવર્ષા કરે. (૨૪) સુગંધમય વર્ષાથી ધરતી પણ સુશીતળ રહે. (૨૫) કશ કે નખ એમને ન ઉગે. (૨૬) દેવો હંમેશાં એમની આજ્ઞામાં હાજર રહે. (૨૭) ઋતુઓ પણ હંમેશાં અનુકૂળ રહે. (૨૮) સમવસરણમાં અનુક્રમે ત્રણ ગઠ રહે. (૨૯) એમના પગના સ્પર્શ સુવર્ણ-કમલ વિકાસ પામે. (૩૦) ચામર (૩૧) રતનાસન (૩૨) ત્રણ આતપત્ર (૩૩) મણિમંડિત પતાકા અને (૩૪) દિવ્ય અશોકવૃક્ષ એમની સાથે જ રહે.

તીર્થકરરૂપી સાક્ષાત્ ઇશ્વરને લક્ષીને જ જૈનો પંચ-પરમેષ્ઠી નમસ્કારમાં અરિહંતને પહેલું સ્થાન આપે છે:

“નમો અરિહંતાજ” — અહંતને નમસ્કાર.

ઘાતિકર્મના ક્ષયથી મનુષ્ય જીવન્મુક્ત થાય. સામાન્ય કેવળી અને તીર્થકર એ બંને જીવન્મુક્ત અને સર્વજ્ઞ હોય, છતાં દેહનો સંબંધ રહે. જીવન્મુક્ત દેહની પરવા ન રાખે. ઉપર કહ્યું તેમ એ દેહ હજારો સૂર્યનાં કિરણોની જેમ ઉજવળ

અને પવિત્ર હોય. એ પછી જે દિવસે અઘાતિકર્મનો ક્ષય થાય તે દિવસે પાર્થિવ દેહ પણ ખરી પડે. એ અનિર્વચનીય અવસ્થાને જીવની પરા મુક્તિ કહી શકાય. જીવનની સાંસારિક આયુર્મર્યાદા તે દિવસે પૂરી થાય છે. દેહની નિત્ય પરિવર્તન-શક્તિ ઉપાધિ ટળી જાય છે. ઉચ્ચ-નીચ ગોત્રની બેટી પણ એ દિવસે તૂટી જાય છે. અઘાતિકર્મનો ક્ષય થતાં જ આત્મ સંપૂર્ણ સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરે છે. આ મુક્તિ જ પ્રાણીમાત્રનો સ્વભાવ અને પ્રાણી માત્રની છેલ્લી પરિણતિ અથવા ઉન્નતિ છે. અઘાતિકર્મના ક્ષય પછી સામાન્ય કેવળી અને તીર્થંકર એક જ પ્રકારનું મુક્તિપદ પામે છે. સમાજમાં સામાન્ય કેવળી કરતાં તીર્થંકર ભગવાન અધિક પૂજનીય મનાય છે, પણ મુક્તિપદ પામ્યા પછી સામાન્ય કેવળી અને તીર્થંકર વચ્ચે કોઈ પ્રકારનો ભેદ રહેતો નથી. મુક્તિપુરીમાં એ બંને સમાન છે. બંને મુક્ત છે. આ રીતે મુક્તિપદને પામેલા સર્વજ્ઞને જૈનો સિદ્ધના નામે ઓળખે છે.

નદ્વદ્વકમ્મદેહો, લોચાલોચસ્સ જાણઓ વદ્ધા ।

વુરિસાયારો અપ્પા, સિદ્ધો જ્ઞાણહ લોચસિહરત્થો ॥ ૬૦૫સંબ્રહ ૫૧

આઠ પ્રકારના કર્મને આભારી એવું શરીર સિદ્ધપુરૂષોને નથી હોતું. સિદ્ધ લોકલોકના દૃષ્ટા તથા જ્ઞાતા હોય છે. નિશ્ચયનય પ્રમાણે સિદ્ધી સંપૂર્ણ વિદેહ છતાં વ્યવહારવશતઃ તેઓ પુરૂષાકાર, આત્મપ્રદેશ માત્ર હોય છે. પુરૂષાકાર, એ આત્મપ્રદેશ, એમના છેલ્લા પાર્થિવ શરીરની અપેક્ષાએ કિંચિત ન્યૂન ૨/૩ હોય છે. લોકાકાશના શિખરે સિદ્ધપુરૂષો રહે છે.

સિદ્ધને સંસારમાં પાછું આવવાપણું નથી. જ્ઞાન, દર્શન વીર્ય અને સુખ એ અનંત ચતુષ્ઠયમાં જ સિદ્ધ રમણુ કરે છે, કારણ-કાર્યની પરંપરા સાથેનો એમનો સંબંધ છેક છૂટી જાય છે. દુઃખથી ભરેલા સંસારથી એ અતિ દૂર નીકળી જાય છે. લોકાકાશની ઊંચામાં ઊંચી સીમા ઉપર, શાંતિમય “સિદ્ધશીલા” ઉપર સિદ્ધો સ્વભાવ અવસ્થામાં રહે છે. ભવ-યંત્રણા એમને સ્પર્શી શકતી નથી. કર્મ-કારાગાર-લોકાકાશ, સિદ્ધોથી બહુ-બહુ દૂર રહી જાય છે. લોકાકાશની ઉપર, લોકાકાશની સામે જ ચિરનિસ્તબ્ધ, અનિર્દેશ્ય, ચિર સ્થિર અનંત અલોક છે.

સિદ્ધો (૧) સમ્યક્ત્વના અધિકારી છે. (૨) અનંત જ્ઞાનના અધિકારી છે. લોક કે અલોકને વિષે એથી કોઇ વસ્તુ નથી કે જે એમના જ્ઞાનનો વિષય ન બને. (૩) અનંત દર્શનના અધિકારી છે. (૪) ‘અનંતવીર્ય’ એટલે કે અનંત પદાર્થો અને દ્રવ્યપર્યાયો, જ્ઞાન અને દર્શનમાં ધારણુ કરવા છતાં સિદ્ધોને કંઈ શ્રમ નથી લાગતો. (૫) તેઓ નિરતિશય સૂક્ષ્મ હોય છે. ઇન્દ્રિયથી અગ્રોચર છે. (૬) એક દોષશિખામાં બીજી શિખા જેમ રહેજે મળી જાય છે તેમ એક સિદ્ધના સ્થાનમાં બીજા સિદ્ધો પણ સમાઇ શકે છે. એને અવગાહના કહેવામાં આવે છે. સિદ્ધો પરસ્પરને બાધ કરતા નથી. (૭) એ અગુરૂલધુ હોય છે. સિદ્ધશીલા ઉપર સ્વભાવે રહે છે. (૮) સિદ્ધનો આઠમો ગુણ અબ્યાબાધ છે. પાર્થિવ ક્ષણભંગુર સુખદુઃખનું નામનીશાન પણ નથી રહેતું. મતલબ કે સિદ્ધો અનંત, અનવચ્છિન્ન, અપરિવર્તિત, અસીમ આનંદની વચ્ચે વસે છે.

વેદપંથી તત્ત્વદર્શી પુરૂષો ધનધાન્યાદિ ઐહિક સુખની કામનાથી બ્રહ્મચિંતા નથી કરતા. જૌહો પણ સાંસારિક કામનાની પરિત્યાગિ અર્થે યુદ્ધની ઉપાસના નથી કરતા. તે જ પ્રમાણે જૈનો પણ પાર્થિવ ભોગની આશાએ અર્હતપૂજન, ઉપાસના નથી કરતા. વેદપંથીઓમાં કેટલાકો ઐહિક લાભની લાલચે જૂદા જૂદા દેવાની ભક્તિ કરે છે. જૌહોમાં પણ કેટલાક એવા દેવા છે અને જૈનોએ પણ દેવ-દેવી સ્વીકાર્યાં છે. પણ વસ્તુતઃ આત્મોન્નતિ અર્થે જેમ વેદપંથીઓ બ્રહ્મપૂજા કરે છે તે જ પ્રમાણે જૈનો આત્મોત્કર્ષ સાધવાના હેતુથી જ અરિહંત, સિદ્ધ આદિનું ધ્યાન ધરે છે, એ જ આશયથી પૂજન અર્ચના ઉપાસના કરે છે. તીર્થકરો કંઈ ઐહિક સુખ નથી આપતા. તેઓ તો સિદ્ધશિક્ષા ઉપર રહે છે. સાંસારિક વિષયોની સાથે એમને કામપણુ પ્રકારનો લગીરે સંબંધ નથી હોતો. એટલે તેઓ ચમત્કાર કરી બતાવે એવી આશા તો કાંઈ ન જ રાખે. તીર્થકરો તથા સિદ્ધિને વરેલા મહાપુરૂષોના ગુણુ ગાવાથી, એ ગુણોની પાસે જવાય, એ ગુણો ખોતાનામાં પ્રવેશે અને એ રીતે આત્માનું કલ્યાણ થાય એમ જૈનો માને છે. સિદ્ધો એક ઉગ્ગવલ આદર્શરૂપ છે. એ આદર્શનું ધ્યાન ધરવાથી બંધ-દશા ભોગવતો જીવ પણ મુક્તિનો માર્ગ પામે. જૈન-ઉપાસનાનું આ ખુદ્દલું રહસ્ય છે. એટલે જ જૈનો ભક્તિભાવ-પૂર્વક નવકાર મંત્ર ઉચ્ચારતા કહે છે કે—

“ નમો સિદ્ધાણમ્ ” સિદ્ધ ભગવાનને નમસ્કાર.

ધ્વજસંબંધી જૈન સિદ્ધાંત સમજવામાં ઉપરોક્ત વિવેચન કંઈકે સહાય કરશે, જૈનોના આ સિદ્ધાંતમાં શંકા

કે અશ્રદ્ધાને મુદ્દલ સ્થાન નથી. એમાં ગંભીર ગવેષણા અને તત્ત્વવિચાર સમાયેલાં છે, એ વાતનો કોઈ અરવીકાર નહીં કરે. જૈનોને નિરીશ્વરવાદી કહેવામાં આવે છે તે ખોટું છે. મીમાંસકોની જેમ જૈનો ખુદી રીતે ઈશ્વરનો અરવીકાર નથી કરતા. ખીજ દર્શનોની સાથે જૈનદર્શન પણ ક્રેટલીક સમાનતાએ ધરાવે છે. દાખલા તરીકે સાંખ્યો પણ “મુક્તાત્મનઃ પ્રશંસા ડપાસના સિદ્ધસ્ય વા” એમ કહે છે. શ્રુતિમાં પણ જે ઠેકાણે સ હિ સર્વવિત્ સર્વકર્તા એમ કહેવામાં આવ્યું છે તે પણ મુક્તાત્માને લક્ષીને જ છે, એ વાત સમજનય એવી છે. સાંખ્ય સાથેની જૈન દર્શનની આ એક સમાનતા છે.

યોગાચાર્ય પણ કહે છે કે ઈશ્વર સર્વજ્ઞ છે. એનું ધ્યાન કરવાથી આત્મોન્નતિ થાય. એ ધર્મોપદેષ્ટા પણ છે.

વેદાન્ત પણ કહે છે કે મુક્ત જીવ એ જ ઈશ્વર. એ જ બ્રહ્મપદવાચ્ય છે.

નૈયાયિકોને કહેવું પડે છે કે ઈશ્વર સર્વજ્ઞ છે.

જે કોઈ જૈનદર્શનનો ઈશ્વર સંબંધી સિદ્ધાંત શાંત-તટસ્થભાવે વિચારશે તેને જૈનદર્શન ભારતવર્ષનું એક સુપ્રાચીન દર્શન છે એમ લાગ્યા વિના નહીં રહે. બૌદ્ધ-દર્શન પછીનું જૈનદર્શન છે એમ તો ન જ કહેવાય, પણ ખુદનું સમકાલીન છે એમ કોઈ કહે તો પણ બરાબર નથી. ભૂતકાળના કોઈ એક અગ્નિપ્રયા યુગમાં, ભારતવર્ષને વિષે ઈશ્વરસંબંધી જે વિવિધ સિદ્ધાંત પ્રચાર પામ્યા હતા તે વખતે-એટલે કે ધુમસ અને અંધકારથી ઉભરાતા પ્રાચીન કાળના વાતાવરણ વચ્ચે જૈનદર્શને ઈશ્વરસંબંધી એક નવો જ સિદ્ધાંત-તવોજ પ્રકાશ વિશ્વને આપ્યો હતો.

જૈન દર્શનમાં કર્મવાદ

કર્મવાદ એટલે શું? કર્મની સાથે ચોક્કસ ફળનો અનુલેહ સંબંધ એનું નામ કર્મવાદ. પૃથ્વીના બધા ભાગોમાં બધા દર્શનકારોએ પોતાની પ્રશ્નપણામાં કર્મવાદ સ્વીકાર્યો છે. પરંતુ ભારતીય દર્શનોમાં એણે એક ખાસ સ્થાન રોક્યું છે. ભારતીય દર્શનો ભલે પરસ્પરથી જૂદા પડતાં હોય, પણ પ્રત્યેક દર્શન કર્મનું અમોઘત્વ કબૂલ કરે છે. પૂર્વ મીમાંસા પરબ્રહ્મનો વિચાર નથી કરતું એટલે ઉત્તર મીમાંસાથી એ જૂદું પડી જાય છે. આત્માની વિવિધતાનો સ્વીકાર કરી સાંખ્ય તથા યોગદર્શન વેદાંતનો વિરોધ કરે છે. આત્માને વિષે ગુણુદિનો આરોપ કરી ન્યાય તથા વૈશેષિક દર્શન, સાંખ્ય તથા યોગ મતની સામે થાય છે. આત્માના ગુણો આત્માની સાથે જ સંકળાએલા છે અને જૂદા જૂદા ગુણુ-પર્યાયોને વિષે આત્મા પોતે જ પ્રકાશ પામે છે એમ કહી જૈન દર્શન, ન્યાય અને વૈશેષિક મતના દોષ દાખવે છે. ઔદ્ધ

દર્શન નિત્ય સત્ય એવા આત્માનું અસ્તિત્વ જ સ્વીકારતું નથી. આવી અનેકવિધ ભિન્નતા અને વિરુદ્ધતા હોવા છતાં કર્મવાદ વિષે બધા પ્રાયઃ એકમત છે—અર્થાત મનુષ્ય જે કંઈ વાવે એનાં જ ફળ મેળવે એ સંબંધે ભારતીય દર્શનો પૈકી કોઈનો વિરોધ નથી. મુસલમાનો અને ખ્રીસ્તીઓમાં જે કર્ણુવાદ (Doctrine of grace) તથા બીજાંએ આચરી શકાય એવો પ્રાયશ્ચિત્તવાદ (Doctrine of vicarious Atonement) પ્રચલિત છે તે પ્રાચીન ભારતમાં અબ્બણ્યો હતો એમ કદાચ કહી શકાય. સમ્યક્ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રના પ્રભાવથી જીવનાં—પ્રાકૃતન કર્મોનાં ફળ રોકી શકાય અને નવાં કર્મ તથા તેની સાથે સંબંધ ધરાવતાં દુઃખમય જન્મ—મરણાદિનું પણ નિવારણ થઈ શકેઃ એ આપણી ભારતીય માન્યતા છે. પ્રાકૃતન કર્મમાં એક અલંબ્ય શક્તિ છે, એ વાતનો કોઈએ અસ્વીકાર નથી કર્યો. કર્મનું ફળ એવું તો દુરતિકમણીય છે કે કેવળી ભગવાનને પણ પોતાનાં પૂર્વનાં કર્મો ભોગવવા સાર દેહ રૂપી કારાગારમાં કેટલોક વખત પૂરાઈ રહેતું પડે છે. શાસ્ત્રોમાં એવી મતલબના કેટલાય ઉદ્દેશો છે. એક વેદપંથી કવિ શિહલન મિશ્ર કહે છે કે:

આકાશમુત્પતતુ ગચ્છતુ વા દિગન્ત—

મંમોનિધિ વિશતુ તિષ્ઠતુ વા યથેષ્ટમ્ ॥

જન્માન્તરાર્જિતશુભાશુભકૃત્તરાણામ્

હાયેવ ન ત્યજતિ કર્મફલાનુબન્ધિ ॥ શાંતિશતકમ્. ૮૨,

આકાશમાં ઉડીને જાઓ, દિશાઓની પેલી પાર જાઓ, દરીયાના તળીયે જઈને ખેસો, મરણમાં આવે ત્યાં જાઓ, પણ જન્માંતરને વિષે જે શુભાશુભ કર્મ કર્યાં હોય છે તેનાં

ફળ તો છાયાની જેમ તમારી પાછળ પાછળ જ આવવાનાં.
એ તમારો ત્યાગ નહીં કરે.

મહાત્મા બુદ્ધે પણ પોકારી પોકારીને કહ્યું છે:

ન અન્તલિક્ષ્વે ન સમુદ્મજ્ઞે

ન પવ્વતાનં વિવરં પવિસ્સ ।

ન વિજ્ઞતી સો જગતિ પ્પદેસો.

અત્યદ્વિતો મુચ્છેડઘ્ય પાપકમ્મા ॥ ધમ્મપદ ૯-૧૨.

અંતરિક્ષમાં જાઓ, સમુદ્રની અંદર સમાઓ, પર્વતની
ગુફામાં ભરાઓ, પણ જગતની અંદર એવો કોઈ પ્રદેશ નથી
કે જ્યાં આગળ પાપકર્મનું ફળ તમારે ભોગવવું ન પડે.

જૈનાચાર્ય શ્રી અમિતમતિ કહે છે:

સ્વયંકૃતં કર્મ યદાસ્મના પુરઃ

ફલં તદીયં લભતે શુભાશુભમ્ ॥

પરેણ દત્તં યદિ લભ્યતે સ્ફુટં

સ્વયં કૃતં કર્મ નિરર્થકં તદા ॥ સામાયિક પાઠ. ૩૦

પૂર્વે જે કર્મો પોતે કર્યા હોય તેનાં શુભ-અશુભ ફળ
જીવને ભોગવવાં જ પડે. જે ખીજનાં કરેલાં કર્મોનાં ફળ
આપણને ભોગવવાં પડતાં હોય તો પછી આપણે પોતે કરેલાં
કર્મોનો કંઈ અર્થ જ નથી રહેતો.

કર્મની સત્તા ઘણી પ્રબળ છે, કોઈનું ત્યાં ચાલી શકતું
નથી. આ કર્મ શું છે અને કર્મની સાથે કર્મફળનો શું
સંબંધ છે તે દુકામાં અહીં બતાવવાનો ઉદ્દેશ છે.

પૂર્વ મીમાંસા દર્શનમાં કર્મકાંડ સંબંધે પુષ્કળ
વિવેચન છે, પણ વેદવિહિત કર્મનાં ફલ રૂપે સ્વર્ગાદિ મેળવી
શકાય એ સિવાય મીમાંસા-દર્શનને ખીજું કંઈ ખાસ કહેવા-

પણું હોય એમ નથી લાગતું. કર્મના સ્વભાવ તથા પ્રકૃતિ વિષે મીમાંસાદર્શને સ્પષ્ટીકરણ કરવાની તકલીફ નથી લીધી. એટલે અહીં મીમાંસાદર્શનના ગુચ્ચવણભર્યા વિસ્તારમાં માથું મારવાનું આપણે કંઈ ખાસ પ્રયોજન નથી. એકમેવાદિતીયમ —બ્રહ્મ પદાર્થના સ્વરૂપના નિર્ણય પાછળ વેદાન્ત દર્શન એવું તો ઘેલું બન્યું છે કે વિચારવમળમાંથી બહાર નીકળી શકતું નથી, કર્મના સ્વભાવનો નિર્ણય કરવાનો વેદાન્ત દર્શનને જરાય અવકાશ નથી. સાંખ્ય તથા યોગદર્શનના સંબંધમાં પણ એમ જ કહી શકાય. વૈશેષિક દર્શન પણ કર્મની તાત્વિક આલોચના નથી કરતું. કર્મની સાથે કર્મનાં ફળોનો અચ્છેદ સંબંધ છે અને પ્રાકૃત કર્મના પ્રતાપે જ જીવ વર્તમાન અવસ્થા ભોગવે છે, એ વાત બધા દર્શનો મંજુર રાખે છે, પણ રીતસર એનો વિચાર કોઈએ કર્યો નથી.

ન્યાયદર્શને કર્મના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવા કંઈક પ્રયત્ન કર્યો છે. ઔદ્ધ ધર્મના મૂળમાં કર્મતત્ત્વ જ મુખ્ય છે એમ કહીએ તો ચાલે. જૈનદર્શનમાં કર્મની પ્રકૃતિ અને ભાંગાના સંબંધમાં ખૂબ વિસ્તારથી વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. આપણે અહીં ન્યાય, ઔદ્ધ તથા જૈન એ ત્રણ દર્શનોની તુલનાત્મક ચર્ચા કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

કર્મની સાથે કર્મફળનો સંબંધ શી રીતે જોડાયો એ પ્રશ્ન ન્યાયદર્શનકારને જરૂર ઉદ્ભવ્યો હતો. કર્મ પુરૂષકૃત છે એ વાતની એમને જાણ હતી. કર્મનું ફળ હોવાનું જ જોઈએ એની ગૌતમે ના નથી પાડી. પણ ઘણીવાર પુરૂષકૃત કર્મ નિષ્ફળ જતાં હોય, એમ પણ એમને લાગેલું. અહીં એક મુઝવણ ઉભી થઈ. પુરૂષકૃત કર્મ પોતે કર્મનું ફળ શી

રીતે આપી શકે એવો ગૌતમના મનમાં સ્વાભાવિક રીતે જ એક પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો. કર્મની સાથે કર્મ-ફળનો ધણીવાર સંબંધ નથી દેખાતો તેનું સમાધાન કરવા જતાં એમણે કર્મ અને કર્મફળની વચ્ચે, કર્મથી જૂઠું જ એક કારણ ઉમેર્યું. એમને કહેવું પડ્યું કે:

इश्वरः कारणं पुरुषकर्माफलस्य दर्शनात् ॥

न पुरुषकर्माभावे फलानिष्पत्तेः ”

तत्कारितत्वादहेतुः न्यायसूत्र, ४, ૧, ૧૯, ૨૧.

“ કર્મના ફળમાં ઈશ્વર જ કારણ છે. પુરૂષકૃત કર્મ ધણીવાર નિષ્ફળ જતાં જણાય છે. પુરૂષકૃત કર્મના અભાવે કર્મના ફળની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી, એટલે કર્મ જ ફલના કારણરૂપ છે, એમ જો કોઈ કહે તો એ ખરાબર નથી. કર્મ-ફળનો ઉદય ઈશ્વરને આભારી છે. એટલા સારૂ ફળનું એક માત્ર કારણ કર્મ જ છે, એમ કહી શકાય નહીં”

ગૌતમસમ્મત કર્મવાદ સંબંધે આટલું સમજી શકાય છે કે કર્મફળ એ પુરૂષકૃત કર્મને આધીન છે એ વાત તે સ્વીકારે છે. પણ કર્મ જ કર્મફળનું એક માત્ર અને અદ્વિતીય કારણ છે એ વાત એમને મંજૂર નથી. એમની કહેવાની મતલબ એ છે કે જો કર્મફળ એક માત્ર કર્મને જ આધીન હોય તો પછી પ્રત્યેક કર્મ ફળવાળું દેખાવું જોઈએ. કર્મફળ કર્મને આધીન છે એ વાત ખરાબર છે. પરંતુ કર્મના ફળનો અબ્યુદય કર્મને એકલાને આભારી નથી, પુરૂષકૃત કર્મ ધણીવાર નિષ્ફળ નીવડતું દેખાય છે. આ પરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે કર્મફળના વિષયમાં કર્મ સિવાય એક કર્મફળ નિયંતા ઈશ્વર પણ છે. નૈયાયિકો અહીં વૃક્ષ અને ળીજનો

દાખલો રજુ કરે છે. વૃક્ષ ખીજને આધીન છે એ વાત કબુલ રાખીએ, અને એ જ નિયમે કર્મક્રમ કર્મને આભારી છે એ વાત સ્વીકારીએ, પરંતુ વૃક્ષની ઉત્પત્તિ એકલા ખીજની અપેક્ષા નથી રાખતી, હવા-પાણી-પ્રકાશ વિગેરેની જરૂર રહે છે. કર્મક્રમની આખતમાં પણ એ જ પ્રમાણે ઈશ્વરની જરૂર રહે છે.

ન્યાયદર્શનનો મૂળ અભિપ્રાય એ છે કે ઈશ્વર કર્મથી જૂદો છે, પણ કર્મની સાથે ક્રમની યોજના કરી દે છે. પરંતુ ઈશ્વર આવી આખતમાં માથું મારે એ વાત ઘણા દાર્શનિકોને પસંદ નથી. તેઓ તેનો અસ્વીકાર કરે છે. પ્રાચીન ન્યાયમાં, કર્મ અને કર્મક્રમવાદની યુક્તિ ઉપર જ ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ આધાર રાખી રહ્યું છે. નવા નૈયાયિકો એ યુક્તિ વિષે બહુ આસ્થા નથી રાખતા. કર્મની સાથે ક્રમને જોડવા સાથે ઈશ્વરનો સ્વીકાર કરવો તેને બદલે ક્રમને સંપૂર્ણ કર્મો-ધીન માનવું, અર્થાત્ કર્મ પોતે જ પોતાનાં ક્રમ ઉપજાવે છે એ નિર્ણય માનવો વધારે ઠીક લાગે છે. ઔદ્ધ દાર્શનિકો એ જ અભિમત ઉચ્ચારે છે;

કર્મને લીધે જ આ સંસાર પ્રવાહ વહે છે; ખીજ દર્શનકારોની જેમ ઔદ્ધ દર્શન પણ એ વાત માન્ય રાખે છે, પરંતુ ગૌતમના અને યુદ્ધના કર્મ વચ્ચે થોડો ફેર છે. ઔદ્ધો કર્મ ક્રમને કહે છે તે સમજવા સાથે સંસારનું સ્વરૂપ પહેલાં સમજી લેવું જોઈએ. ઔદ્ધ માન્યતા પ્રમાણે સંસાર એટલે એક અનાદિ, અનન્ત, નિઃસ્વભાવ ધારાપ્રવાહ. યુદ્ધ-દેવ એક સ્થળે કહે છે:

“ અજ્ઞાનમાંથી સંસ્કાર જન્મે; સંસ્કારમાંથી વિજ્ઞાન; વિજ્ઞાનમાંથી નામ અથવા ભૌતિક દેહ; નામ અથવા ભૌતિક દેહમાંથી પટ્ક્ષેત્ર; પટ્ક્ષેત્રમાંથી ઈન્દ્રિયો અથવા વિષયો અને વિષયો અથવા ઈન્દ્રિય સંસ્પર્શમાંથી વેદના ઉપજે. વેદનામાંથી તૃષ્ણા, તૃષ્ણામાંથી ઉપાદાન, ઉપાદાનમાંથી ભવ, ભવમાંથી જન્મ, જન્મમાંથી વાર્ધક્ય, મરણ, દુઃખ, અનુશોચના, યાતના ઉદ્વેગ અને નૈરાશ્ય વિગેરે જન્મે. દુઃખ તથા યંત્રણાની ઘટમાળ એ જ રીતે ફરતી રહે.”

બૌદ્ધમત પ્રમાણે સંસાર એક પ્રવાહ છે. અજ્ઞાનમાંથી સંસ્કાર, સંસ્કારમાંથી વિજ્ઞાન, વિજ્ઞાનમાંથી નામ અથવા ભૌતિક દેહ, પછી પટ્ક્ષેત્ર, વિષયો, વેદના, તૃષ્ણા, ઉપાદાન, ભવ, જન્મ, જરા, મૃત્યુ, વગેરે ક્રમબદ્ધ જન્મે છે. પારિભાષિક શબ્દો બાદ કરીને જોઈએ તો દુકામાં બૌદ્ધ મત અનુસાર સંસાર એક નિરંતર, એકધારો વહેતો વિજ્ઞાન પ્રવાહ છે.

એ ઉપરથી, બૌદ્ધો જ્યારે સંસારને કર્મમૂલક કહે છે ત્યારે એમનો શું આશય હોય છે, એટલે કે કર્મ કોને કહે છે તે બરાબર સમજાશે કર્મ એટલે પુરૂષકૃત કર્મ માત્ર એમ કહેવાનો એમનો ઉદ્દેશ નથી. નિયમના અર્થમાં કર્મનો ઉપયોગ તેઓ કરે છે. બૌદ્ધ માન્યતા પ્રમાણે કર્મ એટલે જગદ્વ્યાપી Law. એને બીજું નામ આપવું હોય તો “કાર્યકારણભાવ” પણ કહી શકાય. એ નિયમની પાસે જગતના બધા ભાવો, પદાર્થો, અને વ્યાપારો માથું નમાવે છે. એના વડે જ સંસાર ચાલે છે. સંસાર એ નિયમની ઉપરજ પ્રતિષ્ઠિત છે,

દ્વિતીયપત્તિના વિષયમાં ઔદ્ધીનું મનતવ્ય જોઈ લઈએ. તેઓ કહે છે કે કર્મ સ્વાધીન છે, ઇશ્વરની કે બીજા કોઈની વચમાં જરૂર નથી. કર્મ પોતે જ ફળ ઉપજાવી શકે છે. એક માણસ ચોરી કરે એટલે ચોરીના પ્રતાપે, ચોરીના ફળરૂપે એ પોતે ચોર બની જાય. ન્યાય મત પ્રમાણે ચોરી (ચૌરકર્મ)ની સાથે ઇશ્વર ચૌર ભાવ (ચોરપણાનો) એટલે કે ફળનો સંબંધ યોગ્ય છે. ઔદ્ધ દર્શન કહે છે કે ચૌર કર્મ જ ચૌરભાવ ઉપજાવે છે. ચોરી એક વિજ્ઞાન છે, ઉત્પત્તિની બીજી જ પળે એ વિજ્ઞાન, સતત એકધારા વહેતા વિજ્ઞાન પ્રવાહમાં મળી ગયું; ચૌર કર્મ રૂપી સંસ્કાર બાકી રહી ગયો એ સંસ્કારમાંથી બીજી જ પળે વિજ્ઞાન જન્મ્યું. એ ચૌર ભાવ આ બીજી પળનું વિજ્ઞાન. મતલબ કે પૂર્વક્ષણનું વિજ્ઞાન ચૌર કર્મ, પરક્ષણના વિજ્ઞાન ચૌર ભાવનું ઉત્પાદક બન્યું.

સંક્ષેપમાં ઔદ્ધ દર્શનનો સિદ્ધાંત આટલો જ છે કે કર્મ એટલે કેવળ પુરુષકૃત કર્મ જ નહીં; કર્મને લીધે સંસારનો પ્રવાહ ધપે છે. બીજું ફળના સંબંધમાં કર્મ સંપૂર્ણ સ્વાધીન છે. ઇશ્વરની કે બીજા કોઈની દખલગીરીની જરૂર નથી.

કર્મની પ્રકૃતિ અને વ્યાપારના વિષયમાં ઔદ્ધ દર્શન અને જૈન દર્શન વચ્ચે દેખીતી રીતે બહુ પ્રભેદ નથી લાગતો. જૈન મત પ્રમાણે કર્મ એટલે પુરુષકૃત પ્રયત્ન માત્ર જ નથી. કર્મ એક વિસદ-વિશ્વવ્યાપી વ્યાપાર છે. એને લીધે જ સંસાર પ્રવાહ ચાલે છે. ફળની આગતમાં જૈનો કહે છે કે કર્મ સંપૂર્ણ સ્વાધીન છે. વચમાં ઇશ્વરની કંઈ જરૂર નથી. પુરુષકૃત કર્મ કોઈવિધ અદ્વિત જનું જણાય તો પણ

વચ્ચે ઈશ્વરને સંડોવવાની જરૂર નથી. કારણ કે કર્મનું ફળ તો અવશ્ય મળવાનું જ છે. ફળમાં કદાચ થોડી વધારે વાર પણ લાગે. પરંતુ કર્મનું ફળ ન મળે એવું તો કદાપિ ન બને. વખતે પાપી માણસ પણ સુખી દેખાય, અને સારો માણસ અસુખી જણાય. પરંતુ એટલા ઉપરથી કર્મનાં ફળ મળતાં જ નથી એમ સિદ્ધ નથી થતું. એક જૈનાચાર્યે કહ્યું છે:

“યા હિંસાવતોપિ સમૃદ્ધિઃ, અર્હતપૂજાવતોપિ દારિદ્રયાપ્તિઃ
સા ક્રમેણ પ્રાગુપાત્તસ્ય પાપાનુબન્ધિનઃ પુણ્યસ્ય, પુણ્યાનુબન્ધિનઃ
પાપસ્ય ચ ફલમ્ । તદ્ ક્રિયોપાત્તં તુ કર્મ જન્માન્તરે ફલિષ્યતિ
इति नात्र नियतकार्यकारणभावव्यभिचारः ॥

હિંસક મનુષ્યની સમૃદ્ધિ અને અર્હતપૂજાપરાયણ પુરૂષની દરિદ્રતા જે તમને દેખાય છે તે અનુક્રમે પૂર્વે કરેલા પાપાનુબંધી પુણ્યકર્મ અને પુણ્યાનુબંધી પાપકર્મને આલારી છે. હિંસા અને અર્હતપૂજા એ કર્મ કોઈ કાળે નિષ્ફળ નહીં નીવડે. જન્માંતરે પણ એ કર્મનાં ફળ ભોગવવાનાં જ રહે છે. એટલે કે કર્મ અને કર્મ ફળની વચ્ચે કાર્ય કારણ ભાવનો કોઈ પ્રકારનો વ્યભિચાર નથી.

જૈન દષ્ટિએ કર્મનાં ફળ પ્રાણી માત્રને ભોગવવાં જ પડે છે. ફળ ઉપજવવા માટે વચમાં કર્મફળનિષંકતા ઈશ્વર ને કંઈ સ્થાન નથી.

ઉપર કહ્યું તેમ દેખીતી રીતે કર્મના સ્વરૂપ તથા વ્યાપારના સંબંધમાં ઔદ્ધ દર્શન તેમજ જૈન દર્શન વચ્ચે બહુ પ્રભેદ નથી લાગતો પરંતુ ખરી રીતે તો એ ઉભય વચ્ચે મૌલિક પ્રભેદ જરૂર છે. વાક્યોમાં જેટલી સમાનતા છે તેટલી એના અર્થમાં નથી.

બૌદ્ધ મત પ્રમાણે કર્મ એ નિઃસ્વભાવ નિયમ છે. જૈન મત પ્રમાણે કર્મ સંસારી જીવના બંધનું કારણ છે. જીવથી એ કર્મ જન્મું છે અને તે એક પ્રકારનું દ્રવ્ય છે. આ કર્મ-દ્રવ્યના આસ્રવને લીધે, અનાદિકાલીન અશુદ્ધતાવશ જીવ બંધાએત્રો રહે છે. જૈન દર્શન કર્મને કેવળ પુરુષકૃત પ્રયત્ન નથી માનતું. બૌદ્ધો માને છે તેમ જૈનો એને નિઃસ્વભાવ નિયમ માત્ર પણ નથી માનતા. કર્મ એ વસ્તુતઃ જડ પદાર્થ છે, આત્માની જેમ જ સ્વાધીન અને જીવ-વિરોધી દ્રવ્ય છે. અગ્રેજીમાં જેને Matter કહેવામાં આવે છે, લગભગ તેવાજ અર્થમાં જૈન દર્શન કર્મને એક દ્રવ્ય માને છે. જીવનો અને કર્મનો સ્વભાવ એક નથી, વિલિન સ્વભાવ છે. જીવની સાથે મળી જઈને, જીવના બંધનું સંસારી અવસ્થાનું કારણ બને છે, કર્મ ટળી જતાં સંસારી જીવ મુક્ત થાય છે. પંચાસ્તિકાયમાં કહ્યું છે:

“જીવા પુમ્મલકાયા અણ્ણોણ્ણાગાઢગહ્ણપડિબહ્ણા ।

કાલે વિજુજ્જમાણા સુહદુક્ખં દિતિ મુંજંતિ ” ॥

“જીવ અને કર્મ પુદ્ગલ પરસ્પરમાં ગાઢપણે મળી જાય છે. વખત આવ્યે તે છૂટા પણ પડે છે. જ્યાં સુધી જીવ અને કર્મ પુદ્ગલ સાથે મળી ગએલા હોય છે ત્યાં સુધી કર્મ સુખ દુઃખ આપે અને જીવને એ ભોગવવાં પડે.”

કર્મના વિષયમાં જૈન દર્શનમાં ખૂબ વિસ્તારથી ચર્ચા કરવામાં આવી છે. કર્મપુદ્ગલ-સ્વભાવ Material છે, અને કર્મ રૂપી અજીવ દ્રવ્યની સાથે ચૈતન્ય સ્વરૂપ જીવ પદાર્થ રી રીતે મળી જાય છે એ બંધી વસ્તુઓ જૈન દર્શનિકોએ ખૂબીથી વર્ણવી છે. તેઓ કહે છે કે આ વિશ્વ, સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ

“કર્મવર્ગણા” નામના કર્મ પ્રબંધ અને ચેતન સ્વભાવ જીવ પદાર્થ વડે ભરપૂર ભર્યું છે. સ્વભાવતઃ શુદ્ધ, મુક્ત, પુદ્ગલ સ્વભાવ હોવા છતાં જીવ રાગ, દ્વેષમાં પડે છે, એટલે પછી કર્મવર્ગણામાં પણ એક એવો અનુરૂપ ભાવાન્તર ઉપસ્થિત થાય છે કે જેને લીધે સમસ્ત કર્મવર્ગણા રાગ દ્વેષથી અલિભૂત બનેલા જીવ પદાર્થમાં આશ્રવ પામે અને આશ્રવના પરિણામે જીવ અંધાર્ધ રહે. જૈનો શુદ્ધ જીવને શુદ્ધ સક્તિલની અને કર્મને માટીની ઉપમા આપી કહે છે કે સંસારી અથવા તો અંધાર્ધેલા જીવને ડહોળા પાણી જેવા સમજવા. ડહોળા પાણીમાંથી માટી કાઢી નાખીએ તો પાણી શુદ્ધ અવસ્થાને પામે. તે જ પ્રમાણે સંસારી જીવમાંથી કર્મરૂપી મેલ દૂર થઈ જાય તો એ જીવ પણ સ્વાભાવિક, શુદ્ધ મુક્ત પુદ્ગલ અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે.

જૈનો કર્મપુદ્ગલને આઠ ભાગમાં વહેંચે છે:—

- (૧) જ્ઞાનાવરણીય કર્મ. આ કર્મ જ્ઞાનને ઢાંકી દે છે.
- (૨) દર્શનાવરણીય કર્મ. આ જીવના ગુણ-દર્શનને આચ્છન્ન કરી રાખે.
- (૩) મોહનીય કર્મ. આ આત્માના સમ્યક્ત્વ અથવા ચારિત્રગુણને દબાવી રાખે.
- (૪) અંતરાય કર્મ. આ જીવની સ્વાધીન શક્તિની આડે આવે.
- (૫) વેદનીય કર્મ. આને લીધે જીવ સુખ દુઃખ વેદે.
- (૬) નામ કર્મ. આ કર્મ જીવની દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ આદિ ગતિ જાતિ શરીરાદિ રચે.

(૭) ગોત્ર કર્મ. આ કર્મને લીધે જીવ ઉચ્ચ નીચ ગોત્રમાં જન્મે.

(૮) આયુષ કર્મ. આ કર્મ જીવનું આયુષ નિર્મે.

જ્ઞાનાવરણીયના પાંચ પ્રકાર છે. દર્શનાવરણીયના નવ પ્રકાર છે. મોહનીયના અટ્ટાવીશ પ્રકાર છે. અંતરાય કર્મના પાંચ પ્રકાર છે. વેદનીયના બે પ્રકાર છે, નામ કર્મના ત્રાણું પ્રકાર છે, ગોત્ર કર્મના બે પ્રકાર અને આયુષકર્મના ચાર પ્રકાર છે, આ રીતે આઠ પ્રકારના કર્મ-પુદ્ગળ ૧૪૮ પ્રકારે વહેંચાઈ જાય છે. જૈન મત પ્રમાણે જીવનો પ્રત્યેક ભાવ અથવા પ્રકૃતિ, કર્મ પુદ્ગળજનિત હોય છે. જીવ-શરીરનાં અસ્થિ પણ અસ્થિકર્મ દ્વારા નક્કી થાય છે. જૈન શાસ્ત્રોમાં ઉપરોક્ત ૧૪૮ પ્રકારના કર્મનું વિસ્તૃત વર્ણન છે.

જ્ઞાનાવરણીયાદિ અષ્ટવિધ કર્મના, જૈન દાર્શનિકો “ધાતીય” અને “અધાતીય” એવા બે ભેદો પાડે છે. એમાં જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય કર્મ ધાતી કર્મ; અને વેદનીય, નામ, આયુષ તથા ગોત્ર એ અધાતી કર્મ.

કર્મ-આશ્રવને લીધે જીવ બંધાય છે. એટલે કે કર્મ બંધ કર્મને અનુસરે છે. બંધની પ્રકૃતિ, ઉપર આઠ પ્રકારની કર્મ પ્રકૃતિ વર્ણવી એને અનુરૂપ છે, બંધની સ્થિતિ કર્મની સ્થિતિ ઉપર આધાર રાખે છે. કયા કર્મનો કેટલો સ્થિતિકાળ હોય છે તે પણ જૈન દાર્શનિકોએ બતાવ્યું છે. કર્મની તીવ્ર કે મંદ ક્ષણ આપવાની શક્તિ ઉપર બંધના ‘અનુભવ’ કે ‘અનુભાગ’ નો આધાર રહે છે.

જૈન દર્શનમાં કર્મને જીવવિરોધી-પુદ્ગલ સ્વભાવી અજીવ દ્રવ્ય માનવામાં આવ્યું છે. જીવની સાથે એ શી રીતે મળે છે તેનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન ઉપર આવી ગયું. પરન્તુ અહીં એટલું યાદ રાખવું જરૂર છે કે જીવ સાક્ષાત્ સંબંધે કર્મ વિકારના કારણરૂપ નથી; તેમ કર્મ પણ જીવવિકારના કારણરૂપ નથી. કુન્દકુન્દાચાર્ય કહે છે:

કુર્વં સગં સહાવં અત્તા કત્તા સગસ્સ માવસ્સ ।

ન હિ પોગ્ગલકમ્માણં હિદિ જિનવયયણં મુણેયવ્વં ॥

કમ્મં પિ સગં કુર્વદિ સેણ સહાવેણ સમ્મમ્પણં ।

આત્મા પોતાના સ્વભાવને અનુરૂપ કર્મ કરતો થકેદ પોતાના ભાવોનો કર્તા રહે છે. નિશ્ચય દૃષ્ટિએ આત્મા પુદ્ગલ કર્મ સમૂહનો કર્તા નથી. એ જિન વચન છે.

શ્રી નેમિચંદ્રજી આ વિષયમાં વધુ સ્પષ્ટ વાત કહે છે.

પુગ્ગલકમ્માદીણં કત્તા વવહારદો દુ નિચ્છયદો ।

ચેદ્દણકમ્મણાદા સુદ્ધનયા સુદ્ધમાવાણં ॥ પ્રવ્યસંઞ્ઠ, ૮.

વ્યવહાર દૃષ્ટિએ આત્મા પુદ્ગલ-કર્મ સમૂહનો કર્તા છે.

અશુદ્ધ નિશ્ચય નય પ્રમાણે આત્મા રાગ દ્વેષાદિ ચેતન કર્મ સમૂહનો કર્તા છે. શુદ્ધ નિશ્ચય નય પ્રમાણે એ સ્વકીય શુદ્ધ ભાવસમૂહનો કર્તા છે.

અનંત જ્ઞાન, અનંત આનંદ વિગેરે આત્માના સ્વાભાવિક ગુણો છે. શુદ્ધ નય અનુસાર આત્મા માત્ર એ બધા ગુણોનો કર્તા અથવા અધિકારી છે. મતલબ કે શુદ્ધ નિશ્ચય નય પ્રમાણે આત્મા સાથે કર્મ પુદ્ગલને કોઈ પ્રકારનો સંબંધ નથી. છતાં અશુદ્ધ અવસ્થામાં આત્માને વિષે રાગ-દ્વેષાદિનો આવીર્ભાવ થાય છે.

માત્રનિમિત્તો બન્ધો માવો રવિરાગદોસમોહજુદો । (પંચાસ્તિકાથ)
અન્ધમાં ભાવ નિમિત્ત છે અને રતિ, રાગ, દ્રેષ મોહ
યુક્ત ભાવો અન્ધનાં કારણ છે.

રાગ દ્રેષાદિ ભાવપ્રત્યયમાંથી, મિથ્યાદર્શન, અવિરતિ,
પ્રમાદ, કષાય અને યોગ ઉદ્ભવે છે. અશુદ્ધ નિશ્ચય નય પ્રમાણે
આત્મા ભાવપ્રત્યય અથવા મિથ્યાદર્શનાદિ પંચવિધ ભાવ
કર્મનો કર્તા છે. એ રીતે અશુદ્ધ નિશ્ચય નય પ્રમાણે પણ
જીવ કર્મ પુદ્ગલનો કર્તા નથી.

શુદ્ધ નિશ્ચય નય અને અશુદ્ધ નિશ્ચય નય અનુસારે
આત્મા કર્મ પુદ્ગલનો કર્તા ન હોવા છતાં વ્યવહાર નયને
અનુસરી જીવ દ્રવ્યબંધ અથવા દ્રવ્ય કર્મનો કર્તા છે.
મિથ્યાત્વાદિ ભાવકર્મના ઉદયને લીધે આત્મા એવી સ્થિતિમાં
મૂકાય છે કે જેને લીધે આત્મામાં દ્રવ્ય કર્મ યા તો કર્મ પુદ્ગલનો
આશ્રવ થાય અને તેથી જીવ અંધ બાંધે; અને અંધના કારણે
આત્મા પુદ્ગલ કર્મનાં ક્ષણ સ્વરૂપ સુખ દુઃખાદિ લોગવે.

ઉપર જે વિગત આપી છે તે પરથી ખાત્રી થશે કે
શુદ્ધ નિશ્ચયનયની વાત એક કારે રાખીએ તો પણ અશુદ્ધ
નિશ્ચયનયની નજરે આત્મા પુદ્ગલ કર્મનો કર્તા નથી. એ
ચૈતન્યસ્વરૂપ છે, એટલે એ કર્મનું ઉપાદાન કારણ પણ હોઈ
શકે નહીં, અને નથી. ભાવકર્મને લીધે આત્મામાં કર્મવર્ગણાનો
આશ્રવ થાય છે તેથી આત્માને સીધી રીતે-સાક્ષાત્ સંબંધે
આશ્રવના નિમિત્ત કારણરૂપે પણ માની શકાય નહીં. આત્મા
માત્ર પોતાના ભાવોનો કર્તા છે. નિશ્ચયનયનો એ જ સિદ્ધાન્ત
છે. એટલું છતાં ભાવ પ્રત્યય અથવા ભાવકર્મના ઉદયથી
આત્મા એવી અવસ્થા પામે છે કે જેથી કર્મપુદ્ગલ

પેક્ષે જ અનુપમ અવસ્થા પામી સહેજે આત્માને વિષે પ્રવેશ પામે. આત્મા સાક્ષાત્ સંબંધે ઉપાદાન કારણ કે નિમિત્ત કારણ નહીં હોવા છતાં પરોક્ષ ભાવે કર્તા છે, અને એટલા જ સારૂ વ્યવહાર દષ્ટિએ પુદ્ગલ કર્મનો કર્તા હોવાનું મનાય છે.

દુઃકામાં, કર્મ સંબંધી જૈન સિદ્ધાંત અહીં નિરૂપ્યો છે. ન્યાદર્શનના મતાનુસાર કર્મ એટલે પુરૂષકૃત પ્રયત્ન માત્ર છે એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા. એ પ્રકારના પ્રયત્નનું ફળ અનુભવવામાં ન આવ્યું ત્યારે ગૌતમને કર્મફળનિયંતા ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવાની ફરજ પડી. કર્મની સાથે ફળનો સંયોગ ઈશ્વરાધીન છે એ સિદ્ધાંત એણે સ્થાપ્યો.

બૌદ્ધ મતાનુસાર કર્મ એ કેવળ પુરૂષપ્રયત્ન જ નથી, એ એક મહાન વિશ્વવ્યાપાર છે-સંસાર નિયમ છે-સંસારના પાયા જ એની ઉપર પડ્યા છે. કર્મ જ સંસ્કારની મારફત કર્મફળ ઉપજાવે છે. બૌદ્ધી કર્મફળ નિયંતા ઈશ્વરને નથી માનતા.

જૈન મત પ્રમાણે કર્મ એક જાગતિક વ્યાપાર છે. ઈશ્વર નિરપેક્ષ કર્મ પોતેજ ફળ ઉપજાવવાને શક્તિમાન છે. કોઈ કોઈ વાર વિવિધ કારણવશ કર્મનું ફળ ભલે જોવામાં કે અનુભવવામાં ન આવે છતાં કર્મનું ફળ અનિવાર્ય છે એ જૈન સિદ્ધાંતનો સાર છે. જૈન સિદ્ધાંત પ્રમાણે કર્મ એ માત્ર પુરૂષ પ્રયત્ન જ નથી તેમ એ નિઃસ્વભાવ નિયમ માત્ર પણ નથી. કર્મ પુદ્ગલસ્વભાવ છે અર્થાત્ Material. છે. કર્મના આશ્રવથી નિશ્ચયતઃ શુદ્ધ અને વ્યવહાર દષ્ટિએ અનાદિ બદ્ધ જીવ પુનઃ બંધાય છે. નિશ્ચય નયની નજરે જીવ રાગદ્વેષાદિ ભાવોનો પોતે કર્તા છે. જીવ કર્મપુદ્ગલનું ઉપાદાન કારણ એ

નિમિત્ત કારણ નથી, છતાં રાગ દ્વેષાદિ ભાવોના આવિર્ભાવ થી આત્મામાં કર્મનો આશ્રવ સંભવે છે તેથી વ્યવહાર દષ્ટિએ આત્માને કર્મપુહ્ગમનો કર્તા કહેવામાં આવે છે. કર્મમાં પણ ધાતીય અને અધાતીય એવા બે પ્રકાર છે. એ ચાત હપર કહેવાઈ ગઈ છે, તે સિવાય જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, આદિ ભેદો આઠ પ્રકારના અને શ્રુતાવરણીય, ચારિત્ર મોહનીય આદિ ભેદે ૧૪૮ પ્રકારના કર્મ છે એ પણ કહેવાયું છે. આ બધાં કર્મોનાં મૂળ છેદાઈ જાય ત્યારે આત્મા પોતાના સ્વભાવમાં રમે-અર્થાત એ મુક્તિ મેળવે.

જૈન વિજ્ઞાન

જૈનસંપ્રદાય, વિશાલ ભારતીય જાતિનો એક અંશ છે. ભારવર્ષની જે પ્રાચીન સંસ્કૃતિ, પુરાતત્ત્વશાસ્ત્રીઓને આજે ચક્રિત બનાવી રહી છે તે સંસ્કૃતિનો સંપૂર્ણ અને સાચો ઇતિહાસ જાણવો હોય તો જૈનસંપ્રદાયના અભ્યાસ વિના મુદ્દલ ચલાવી શકાય નહીં. જૈન સંપ્રદાયના વિવરણ વિના એ અસંપૂર્ણ રહી જાય.

કેટલાકે ભૂલથી એમ માની લે છે કે મહાવીરસ્વામીએ જૈન ધર્મ પહેલવહેલો પ્રવર્તાવ્યો, અર્થાત્ ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા યા સાતમા સૈકામાં જૈન ધર્મ જન્મ્યો. જેકોંબી જેવા સમર્થ પંડિતોએ એ ભ્રમ ટાળવા ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા છે અને ઘણે અંશે એ સફળ પણ નિવડ્યા છે.

જૈન ધર્મ આ સંસારનો પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ધર્મ છે. જે ઋષભદેવને ભાગવતકારો વિષ્ણુના મુખ્ય-આદિ અવતાર રૂપ માને છે તે જ જૈન સંપ્રદાયના આદીશ્વર, વર્તમાન-ચોવીશીમાં પ્રથમ તીર્થંકર છે.

પુણ્યક્ષેત્ર ભારતવર્ષ જે પુરુષપ્રેરના નામથી આજે પણ અંકાયેલું છે, જે ભારતવર્ષના નામે પ્રત્યેક ભારતવાસી અભિમાન અનુભવે છે તે ચક્રવર્તી-સમ્રાટ્ ભરતને બ્રાહ્મણ સંપ્રદાય અને જૈન સંપ્રદાય પણ પોતાના ભક્તિભાવસર્ચા વંદન ધરે છે.

જે રઘુપતિના ચરિત્રવર્ણનથી બ્રાહ્મણસાહિત્ય ગુંજ રહ્યું છે તે રામચંદ્રને પણ જૈનોએ પોતાના સમાજની અંદર સ્વીકાર્યા છે. દ્વારકાધિપતિ શ્રીકૃષ્ણ અને એમના વડીલ અન્ધુને પણ જૈનોએ પોતાના સાહિત્યમાં સારું જેવું સ્થાન આપ્યું છે. એમના એક આત્મીય-શ્રી નેમિનાથ તે જૈન ધર્મના આવીશમા તીર્થંકર હોવાનું સૌભાગ્ય ધરાવે છે. ગૌતમ બુદ્ધના જન્મ પહેલાં, અઢીસો વર્ષ ઉપર જૈન ધર્મના ત્રેવીશમા તીર્થંકર શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શાસન પ્રવર્તતું હતું. એ અધાનું અતિહાસિક મૂલ્ય ગમે તેવું અંકાય, પણ આટલું તો સ્વતઃસિદ્ધ છે કે મહાવીરસ્વામીના આવિર્ભાવ પહેલાં ભારતવર્ષમાં જૈન ધર્મનો પ્રભાવ વર્તતો હતો. બૌદ્ધ ધર્મના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગ્રંથોમાં જે “નાયપુત્ર” તેમ “નિગ્ગથ” નો નામોલ્લેખ મળે છે તે બુદ્ધની પહેલાના હતા એ વિષે જરાય શંકાને સ્થાન નથી. જૈનધર્મ બુદ્ધ ધર્મની શાખા તો નથી જ, બુદ્ધ ધર્મ કરતાં પણ ઘણો પ્રાચીન છે. એટલે જ અમે અહીં ફરીથી કહેવા માગીએ છીએ કે ભારતીય દર્શન, ભારતીય-સભ્યતા-ભારતીય સંસ્કૃતિના સંપૂર્ણ ઇતિહાસમાં જૈનધર્મને પણ અગત્યનું સ્થાન છે.

અતિ પુરાણા સમયની અર્ધ સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટ વાતોને જવા દઈએ. ઇતિહાસનું સવાર ઉઘડે છે તે વખતથી જૈન

પુરુષોનું ગૌરવ જાણે કે કિરણમાળાની જેમ પૃથ્વી ઉપર વરસતું હોય એમ જણાય છે ભારતવર્ષનો ચક્રવર્તી સમ્રાટ મૌર્યકુલચૂડમણિ ચંદ્રગુપ્ત જૈન ધર્મનો અનુરાગી હતો એવા પ્રમાણો મળે છે. જુનામાં જુના વૈયાકરણ શાકટાયન અથવા જૈનેંદ્રનું નામ આજે કયા વ્યાકરણના વિદ્યાર્થીથી અજાણ્યું રહ્યું છે ? વિક્રમાદિત્યની રાજસભામાં જે નવ રત્નો હતાં તેમાં એક રત્ન જિન-મતાવલંબી હતું એવું અનુમાન થઈ શકે છે. અભિધાન-પ્રણેતાઓમાં શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનું સ્થાન ઘણું જાણે આસને છે. દર્શનશાસ્ત્રમાં, ગણિતશાસ્ત્રમાં, જ્યોતિષમાં, વૈદ્યકમાં, કાવ્યમાં, નીતિમાં, જૈન પંડિતોએ જે હિરસો પૂર્યો છે-નવાં નવાં સત્યો આપી જે પૂર્તિ કરી છે તેની ગણતરી કાઢવી એ સહેલી વાત નથી.

યુરોપના મધ્યયુગના લોકસાહિત્યનું મૂળ ભારતવર્ષ છે અને ભારતવર્ષમાં પહેલવહેલું લોકસાહિત્ય જૈન પંડિતોએ જ સરજાવ્યું છે. જૈન ત્યાગી પુરુષો મહાન લોકશિક્ષકો હતા.

શિલ્પ અને સ્થાપત્યમાં પણ જૈનો મોખરે હતા. કોઈ પણ તીર્થ એની સાક્ષી આપી શકશે. ઇલોરા જેવા સ્થાનોમાં જૈન કલા-ઉપાસનાના અવશેષો આજે પણ જોઈ શકાય છે. આપુ અને શત્રુંજયનાં મંદિરોએ કયા કલાપ્રેમીને મંત્રમુગ્ધ નથી કર્યા ? દક્ષિણમાં આજે પણ ગોમટેશ્વરની મૂર્તિ કાળની ભયંકરતા સામે જાણે હસતી ઉભી હોય એમ લાગે છે. ઇમ્પીરીયલ ગેઝીટીયર આફ ઇન્ડીયામાં એ સંખ્યા એક ઉલ્લેખ છે: *These colossal monolithic nude Jain statues...are among the wonders of the world.....*” જગતનું એ એક આશ્ચર્ય છે.

એ સિવાય વિદ્યર્થીઓના જુગ-જુગગ્રાપી અત્યાચારો, પરિવર્તનો, અગ્નિ અને ભૂકંપના તોફાનો વિગેરેમાંથી બચી ગયેલા જે નમુનાઓ આજે જેવામાં આવે છે તે એમ પુરવાર કરે છે કે ઉચ્ચ સભ્યતાના લગભગ બધાજ ક્ષેત્રોમાં જૈનોએ સારો ઉત્કર્ષ સાધ્યો હતો.

જૈન સમાજનો ધારાવાહિક ઇતિહાસ આલેખવાની મારામાં શક્તિ નથી જૈન વિચારપ્રવાહના બધા તરંગોનું વિવરણ રજુ કરવું એ પણ પ્રાયઃ અસંભવિત છે. માત્ર અહીં જૈન દર્શન અને વિજ્ઞાનનું એક ટુંકું વિવરણ રજુ કરવા માગું છું.

જૈન સિદ્ધાંત પ્રમાણે જગતમાં મુખ્ય બે તત્ત્વો છે : જીવ અને અજીવ. જીવ એટલે આત્મા. જીવથી ભિન્ન તે અજીવ.

વિજ્ઞાન—જડવિજ્ઞાન

અજીવ પદાર્થને આશ્રયીને જ જડવિજ્ઞાનનું અસ્તિત્વ છે. વેદાન્ત જેને માયા કહે છે તે જ આ અજીવ પદાર્થ હશે એમ રખે કોઈ માની લે. માયાને સ્વતંત્ર સત્તા જેવું કંઈ નથી, બ્રહ્મ વિના એ નકામી છે; પરંતુ આ અજીવ તત્ત્વ તો જીવતત્ત્વ જેટલું જ સ્વાધીન, સ્વતંત્ર, અનાદિ, અનંત છે. અજીવ એટલે સાંખ્યે કહેલી પ્રકૃતિ પણ રખે કોઈ સમજે. પ્રકૃતિ જે કે સ્વાધીન, સ્વતંત્ર, અનાદિ અનંત છે તો પણ તે એક છે, અજીવ તત્ત્વ એક કરતાં વધુ છે. ન્યાય તથા વૈશેષિક દર્શને સ્વીકારેલા અણુ તથા પરમાણુ પણ જૈન દર્શને સ્વીકારેલા અજીવ તત્ત્વથી જુદા પડે છે; કારણ કે અણુ-પરમાણુ સિવાય અજીવ તત્ત્વના ઘણા પ્રકારના

ભેદ છે. ઔદીનું “શૂન્ય” પણ આ અણવ તત્ત્વમાં ન સમાય. જૈનમત અનુસાર અણવના પાંચ ભેદ છે; પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ.

પુદ્ગલ.

અંગ્રેજીમાં જેને Matter-મેટર કહેવામાં આવે છે તેને જૈન દર્શન પુદ્ગલ કહે છે એમ કહીએ તો ચાલે પુદ્ગલને સ્વરૂપ છે. રૂપ, રસ, સ્પર્શ તથા ગંધ એ પુદ્ગલના ચાર ગુણ છે. પુદ્ગલની સંખ્યા અનંત છે. શબ્દ, અંધ, (મિલન), સૂક્ષ્મતા, સ્થૂલતા, આકાર, ભેદ, અંધકાર, છાયા, આલોક તથા તાપ પુદ્ગલના પર્યાયો છે અર્થાત્ પુદ્ગલમાંથી એ ઉપજે છે. શબ્દ, આલોક (પ્રકાશ) તથા તાપને પૌદ્ગલિક માનવામાં જૈનોએ કેટલાક અંશે વર્તમાન વૈજ્ઞાનિક શોધનો આભાસ આપ્યો છે. અંધકાર તથા છાયા પૌદ્ગલિક છે એમ ન્યાયદર્શન નથી માનતું. એ તો એને અભાવ માત્ર જ માને છે.

ધર્મ

ધર્મ એટલે પુણ્યકર્મ એમ આપણે સમજીએ છીએ. જૈન દર્શન એનો અહીં જૂદો અર્થ કરે છે. Principle of motion જેવો જ આ ધર્મનો અર્થ છે. પાણી જેમ માછલાને ગતિમાં સહાય કરે છે તેમ જે અણવતત્ત્વ પુદ્ગલ તથા જીવને ગતિમાં સહાયતા કરે તે ધર્મ એમ જૈન વિજ્ઞાન કહે છે. ધર્મ અમૂર્ત છે, નિષ્ક્રિય છે અને નિત્ય છે. એ જીવ તથા પુદ્ગલને ચલાવતું નથી-માત્ર એમની ગતિમાં મદદ કરે છે.

અધર્મ

અધર્મ એટલે પાપકર્મ એમ કોઈ ન સમજે. Principle of rest-જેવો આ અધર્મનો અર્થ અહીં જૈન દર્શન

કરે છે. માર્ગ ભૂલેલો મુસાફર ગાઢ અંધકાર વ્યાપેલો નેઠ્ઠે રાત્રે એક સ્થળે આરામ કરે તેમ આ અધર્મ-અભવતત્ત્વ પુદ્ગલ અને જીવને સ્થિતિ વિષયમાં સહાય કરે છે. ધર્મની જેમ અધર્મ પણ અમૂર્ત, નિષ્ક્રિય અને નિત્ય છે. એ જીવ તથા પુદ્ગલને અટકાવતું નથી-માત્ર 'સ્થિતિ' માં સહાયતા કરે છે.

આકાશ

જે અભવતત્ત્વ જીવાદિ પદાર્થને પોતાને વિષે અવકાશ આપે-અર્થાત્ જે અભવ તત્ત્વની અંદર જીવાદિ પદાર્થ રહી શકે તેનું નામ આકાશ. પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિકો એને Space ના નામથી ઓળખે છે. આકાશ નિત્ય છે, વ્યાપક છે અને જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ તથા કાળના આશ્રયરૂપ છે. જૈનો આ આકાશને બે ભાગમાં વહેંચે છે (૧) લોકાકાશ અને (૨) અલોકાકાશ. લોકાકાશને વિષેજ જીવાદિ પદાર્થ આશ્રય પામે છે, લોકાકાશની બહાર અનંત-શૂન્યમય અલોક છે.

કાળ

કાળ એટલે Time. પદાર્થના પરિવર્તનમાં જે અભવ તત્ત્વ સહાયતા કરે તેનું નામ કાળ. એ નિત્ય છે, અમૂર્ત છે, એ અસંખ્ય દ્રવ્યવડે લોકાકાશ પરિપૂર્ણ છે.

પુદ્ગલાદિ પંચતત્ત્વની આટલી આલોચના ઉપરથી જ કોઈ પણ નેઠ્ઠે શકશે કે આજના જડ વિજ્ઞાનનાં મૂલ તત્ત્વો જૈન દર્શનમાં ઠંકાયલાં પડ્યાં છે. પ્રાચીન ગ્રીસના Democritus થી માંડી વર્તમાનયુગના Boscovitch સુધીના અધા જ વૈજ્ઞાનિકોએ Atom અથવા પુદ્ગલના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કર્યો છે. આ Atom અનંત છે, એમ પણ એમણે સૌએ

સ્વીકાર્યું છે અને એમના-સંયોગ-વિયોગને લીધે જ જડ જગતના સ્થૂલ પદાર્થો ઉપજે છે તથા વિલય પામે છે એ વિષે પણ તેઓ એકમત છે.

પ્રથમ Parmenides, Zeno વગેરે દાર્શનિકો ધર્મ અથવા Principle of Motion નો સ્વીકાર નહોતા કરતા, પણ એ પછી ન્યુટન જેવા વિદ્વાનોએ ગતિતત્ત્વનો સિદ્ધાંત સ્થાપિત કર્યો. ગ્રીસના Heraclitus જેવા દાર્શનિકો અધર્મ-તત્ત્વ માનવાની ના પાડતા, Principle of rest એમને મંજૂર નહોતો; પણ એ પછી Perfect equilibrium માં અધર્મ-તત્ત્વનો નામાંતરે પણ સ્વીકાર થયો. ડેંટ અને હેગલ આકાશતત્ત્વને એક માનસિક વ્યાપાર રૂપે ઓળખાવી સાવ ઉડાડી દેવા માગતા હતા. પણ એ પછી રસેલ જેવા આધુનિક દાર્શનિકોએ Space ની તાત્ત્વિકતા માની. આકાશ એક સત્ તેમજ સત્ય પદાર્થ છે એ વાત ઘણું કરીને Einstein પણ માને છે. આકાશની જેમ કાળને પણ કેટલાકોએ મનોવ્યાપાર કહી ઉડાડી નાખવાની પેરવી કરી હતી, પરંતુ ક્લાન્સના એક સુપ્રસિદ્ધ દાર્શનિક Bergson તે એટલે સુધી કહે છે કે કાળ ખરેખર એક Dynamic Reality છે. કાળનું પ્રયત્ન અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યો વિના છુટકો જ નથી.

ઉપરોક્ત પાંચ પ્રકારના અજીવ પદાર્થની સાથે જે તત્ત્વ કર્મવશ જકડાયેલું છે તેનું નામ જીવ.

જીવ

જૈન દર્શનનું જીવતત્ત્વ વેદાંતના બ્રહ્મથી જૂઠું છે. બ્રહ્મ એક અને અદ્વિતીય છે. જીવની સાંખ્યા અનંત છે. સાંખ્યાના પુરૂષથી પણ જૂઠું છે, કારણ કે જીવ નિત્યશુદ્ધ, નિત્યમુક્ત નથી.

પરંતુ બંધનગ્રસ્ત છે. ન્યાય અને વૈશેષિક દર્શનના આત્માથી પણ જીવ તત્ત્વ ભિન્ન છે, કારણ કે જીવ જડ નથી, સાક્ષાત્ કર્તા છે જોડો વિજ્ઞાનપ્રવાહ કહે છે તે પણ જીવતત્ત્વ નથી, કારણકે જીવ સત્, સત્ય અને નિત્ય પદાર્થ છે. જૈનદર્શન જીવનાં અસ્તિત્વ, ચેતના, ઉપયોગ, પ્રભુત્વ, કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ દેહપરિમાણુત્વ અને અમૂર્તત્વ ઇત્યાદિ ગુણો વર્ણવે છે.

પ્રાણવિદ્યા

Biology વિષેની આધુનિક શોધોનો પૂર્વાભાસ, પ્રાચીન જૈનોએ ઉપદેશોલા જીવવિચારમાં બરાબર મળી આવે છે. જૈનો પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને વાયુની અંદર સૂક્ષ્મ-એકેન્દ્રિય જીવોનું અસ્તિત્વ માને છે. આ સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવપુંજને આજે વૈજ્ઞાનિકો-પ્રાણીતત્ત્વવેત્તાઓ Microscopic organisms ના નામે ઓળખે છે. વનસ્પતિકાયને જૈનો એકેન્દ્રિય જીવ માને છે. વનસ્પતિમાં પણ પ્રાણ છે, સ્પર્શ અનુભવવાની શક્તિ છે એમ પણ કહે છે, આજના નવા જમાનામાં આચાર્ય જગદીશચંદ્ર બસુએ વનસ્પતિ શાસ્ત્ર સંબંધી નવી શોધો કરી જે આશ્ચર્ય ફેલાવ્યું છે તેનાં મૂળ વસ્તુતઃ આ એકેન્દ્રિય જીવવાદમાં જ છુપાયેલાં રહ્યાં હતાં.

આત્મવિદ્યા

જીવતત્ત્વની જેમ જૈનોએ પ્રરૂપેલી આત્મવિદ્યા— Psychology માં ઘણી આધુનિક શોધોના આભાસ મળે છે. જીવના ગુણ ગણાવતી વખતે આપણે “ચેતના” તથા “ઉપયોગ” નો ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ. એ મુખ્ય ગુણો વિષે વધુ વિચાર કરીએ.

ચેતના

ચેતના ત્રણ પ્રકારે છે. કર્મક્ષણાનુભૂતિ. કાર્યાનુભૂતિ અને જ્ઞાનાનુભૂતિ. સ્થાવરજીવો-પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિના જીવો કર્મક્ષણ માત્ર વેદે છે. ત્રસજીવો-એ, ત્રણ, ચાર અને પાંચ ઇન્દ્રિયવાળા જીવો-પોતાના કાર્યનો અનુભવ કરે છે. ઉચ્ચ પ્રકારના જીવો જ્ઞાનના અધિકારી હોય છે. ચેતનાના આ ત્રણ પ્રકાર અથવા પર્યાયને, પૂર્ણ ચૈતન્યના ક્રમવિકાસના ત્રણ થર કહીએ તો ચાલે. મનુષ્યથી જુદા જીવો માત્ર અચેતન યંત્ર જેવા છે એમ જેઓ કહે છે તેનું ખંડન હજારો વરસ પહેલાં જૈનોએ કર્યું છે. વર્તમાન યુગમાં ક્રમવિકાસ-વાળા મનોવિજ્ઞાન-Evolutionary Psychology ના એ મૂળ સૂત્રો સ્વીકારવામાં આવ્યા છે તે પહેલેથીજ જૈનદર્શનમાં હતા. એ એ સૂત્રો આ રહ્યા: (૧) મનુષ્યથી જુદા-નીચી કોટીના પ્રાણીઓમાં એક પ્રકારનું-છેક છેલા પ્રકારનું ચૈતન્ય, Sub-human Consciousness હોય છે. માનવ-ચૈતન્ય, એજ ચૈતન્યમાંથી ક્રમે ક્રમે પ્રકટે છે. (૨) પ્રાણ તથા ચૈતન્ય-Life and consciousness બરાબર સહગામી હોય છે. co-extensive છે.

ઉપયોગ

જીવને બીજું વિશિષ્ટ લક્ષણ ઉપયોગ છે. દર્શન તથા જ્ઞાનના ભેદે ઉપયોગના એ પ્રકાર છે.

દર્શન

રૂપાદિ વિશેષ જ્ઞાન-વર્જિત સામાન્યની અનુભૂતિ તે દર્શન. દર્શનના ચાર પ્રકાર છે: (૧) ચક્ષુદર્શન (૨) અચક્ષુદર્શન (૩) અવધિદર્શન (૪) કેવલદર્શન. ચક્ષુ સંબંધી

અનુભૂતિ માત્ર ચક્ષુદર્શન. તેજ પ્રમાણે શબ્દ, રસ, સ્પર્શ અને ગંધ સંબંધી અનુભૂતિ તે અચક્ષુદર્શન. અવધિ તથા કેવલ અસાધારણુ દર્શન છે. સ્થૂલ ઇન્દ્રિયથી અગમ્ય વિષયની મર્યાદાવાળી અનુભૂતિ તે અવધિદર્શન. Theosophist સંપ્રદાય જેને Clairvoyance કહે છે તેના જેવું કેટલેક અંશે આ અવધિદર્શન છે. વિશ્વની સમસ્ત વસ્તુઓનો અપરોક્ષ અનુભવ તે કેવલદર્શન.

જ્ઞાન

દર્શનની પછી જ્ઞાનના ઉદયને ઉપયોગનો ખીલો પ્રકાર-ભેદ કહીએ તો આલે. જ્ઞાન પ્રથમતઃ એ પ્રકારનું છેઃ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ. મતિ, શ્રુતાદિ અષ્ટવિધ જ્ઞાન આ એ પ્રકારના જ્ઞાનમાં સમાઈ જાય છે. તેમાં પણ “કુમતિ” મતિજ્ઞાનનો “કુશ્રુત” શ્રુતજ્ઞાનનો અને “વિભંગ” અવધિજ્ઞાનનો આભાસ, અર્થાત્ Fallacious forms માત્ર હોય છે.

મતિ

દર્શન પછી જે ઇન્દ્રિયજ્ઞાનની અપેક્ષાએ ઉપજે છે તે મતિજ્ઞાન. મતિજ્ઞાનના ત્રણ પ્રકાર છે; ઉપલબ્ધિ, ભાવના અને ઉપયોગ. આ ત્રણ પ્રકારના મતિજ્ઞાનને જૈન દાર્શનિકો ઘણીવાર પાંચ ભેદમાં વહેંચે છેઃ મતિ, સ્મૃતિ, સંજ્ઞા, ચિંતા અને આલિનિબોધ.

(શુદ્ધ) મતિ

દર્શનની પછી તરતજ જે વૃત્તિ જન્મે છે તેને ઉપલબ્ધિ અથવા શુદ્ધ મતિજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. પાશ્ચાત્ય મનોવિજ્ઞાન એને Sence instuition અથવા Perception કહે છે. જૈન દાર્શનિકો મતિજ્ઞાનના એ ભેદ પાડે છે. જે

મતિજ્ઞાન બાહ્ય ઈન્દ્રિય ઉપર આધાર રાખે છે તે ઈન્દ્રિયનિમિત્ત મતિજ્ઞાન અને જે મતિજ્ઞાન કેવળ અનિન્દ્રિય અર્થાત્ મનની અપેક્ષા રાખે છે તે અનિન્દ્રિયનિમિત્ત. દાર્શનિક Locke, Idea of sensation તથા Idea of reflection, એમ જે એ પ્રકારની ચિત્તવૃત્તિનું નિરૂપણ કરે છે, તેમજ આજના દાર્શનિકો જેને Extraspection (અહિરનુશીલન) અને Introspection (અંતરનુશીલન) વડે મેળવેલું જ્ઞાન કહે છે તેને જ જૈન દાર્શનિકો અનુક્રમે ઈન્દ્રિયનિમિત્ત મતિજ્ઞાન અને અનિન્દ્રિયનિમિત્ત મતિજ્ઞાન કહે છે એમ કહી શકાય.

કર્ણાદિ પાંચ ઈન્દ્રિયના ભેદે ઈન્દ્રિયનિમિત્ત મતિજ્ઞાન પણ પાંચ પ્રકારનું છે.

વર્તમાન યુગના વૈજ્ઞાનિકોએ જેમ Perception માં વિભિન્ન પ્રકારની ચિત્તવૃત્તિઓનો પત્તો મેળવ્યો છે તેમ અતિ પ્રાચીન કાળમાં જૈન પંડિતોએ મતિજ્ઞાનની અંદર ચાર પ્રકારની વૃત્તિઓનો પત્તો મેળવ્યો હતો. એમણે એનો આ પ્રકારે ક્રમ ગોઠવ્યો છે. અવગ્રહ, ધહા, અવાય અને ધારણા.

અવગ્રહ

અવગ્રહ, બાહ્ય વસ્તુનો સામાન્ય આકાર ઝોળખાવે છે. એ બાહ્ય વસ્તુના સ્વરૂપસંબંધે અવગ્રહ કંઈ સુનિશ્ચિત સવિશેષ જ્ઞાન નથી આપતું. એ sensation અથવા તે ક્રેટલેક અર્થે Primum cognitum છે.

ધહા

અવગ્રહ-ગૃહિત વિષયમાં ધહાની ક્રિયા ચાલે છે. અવ-ગૃહિત વિષય સંબંધે વધુ-ખાસ જાણવાની સ્પૃહા એનું નામ

ધહા. ઁટલે અવગૃહીત વિષયનું પ્રણિધાન-Perceptual Attention (વિચારણા)

અવાય

પરિપૂર્ણ ઇન્દ્રિયજ્ઞાનની આ ત્રીજી ભૂમિકા છે. ઇહિત વિષયસંબધે સવિશેષ જ્ઞાન ઁ અવાય. અવાય ઁટલે Perceptual determination (નિરધાર).

ધારણા

ધારણા ઇન્દ્રિય જ્ઞાનના વિષયને સ્થિતિશીલ કરે છે, ઁને Perceptual retention કહી શકાય. ધારણાની ભૂમિકાઁ ઇન્દ્રિયજ્ઞાનની પરિપૂર્ણતા મનાય.

અવગ્રહાદિના ખીજ ઘણા સૂક્ષ્મ ભેદો છે પણ બહુ વિસ્તાર થઈ જાય, કિલ્પતા આવી જાય ઁવા ભયથી જતા કર્યા છે.

વિદ્વાનોને આ વાત આટલેથી જ સમજઈ જશે કે આધુનિક યુરોપીય વિદ્વાનોઁ Perception નો જે ક્રમ-વિકાસ બતાવ્યો છે તેનું જ શુદ્ધ મતિજ્ઞાનના વિષયમાં જૈનોઁ પહેલેથી વિવરણ આપ્યું છે.

સ્મૃતિ

ખીજ પ્રકારના મતિજ્ઞાનનું નામ સ્મૃતિ. ઁનાથી ઇન્દ્રિય જ્ઞાનના વિષયનું સ્મરણ થાય છે. સ્મૃતિને પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિક Recollection અથવા Recognition કહે છે. Hobbes ના મત પ્રમાણે તો સ્મરણનો વિષય અથવા Idea ઁ માત્ર મરવા પડેલું ઇન્દ્રિયજ્ઞાન છે-Nothing but decaying sense. Hume પણ ઁમજ માને છે. દાર્શનિક Reid ઁ સિદ્ધાંતનું સરસ રીતે ખંડન કરે છે. ઁ

કહે છે કે સ્મરણનો વિષય જરૂર ઈન્દ્રિય-જ્ઞાન-વિષયની અપેક્ષા રાખે છે અને એમાં સદૃશતા પણ છે, છતાં કેટલેક અંશે એ નવો વિષય છે. જૈન પંડિતોએ હજારો વર્ષ ઉપર, સ્મૃતિ વિષે જે નિર્ણય આપ્યો હતો તેનો જ આ વૈજ્ઞાનિકો અનુવાદ કરતા હોય એમ લાગે છે અને એ કંઈ થોડા આશ્ચર્યની વાત નથી.

સંજ્ઞા

સંજ્ઞાનું બીજું નામ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન છે. પાશ્ચાત્ય મનોવિજ્ઞાનમાં એ Assimilation, Comparison તેમજ Conception ના નામે ઉલ્લેખાય છે. અનુભૂતિ અથવા સ્મૃતિની સહાયથી વિષયની તુલના અથવા સંકલનાવડે જ્ઞાન સંધરતું એ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન. આ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનની મદદથી ચાર પ્રકારનું જ્ઞાન મેળવી શકાય. (૧) ગવ્ય (ગો) નામથી ઓળખાતું પ્રાણી ગાય જેવું છે. અંગ્રેજીમાં એ જ્ઞાનને Association by similarity કહેવામાં આવે છે. (૨) ભેંસના નામથી ઓળખાતું પ્રાણી ગાયથી જૂદું છે અર્થાત Association by contrast (૩) ગો-પિંડ અર્થાત ગાય-વિશેષને જેવાથી ગોત્વ અર્થાત ગો-સામાન્ય વિષયનું જ્ઞાન થાય છે. આ સામાન્ય જ્ઞાન અંગ્રેજીમાં conceptionના નામે ઓળખાય છે. ભિન્નભિન્ન વિષયનું જે સામાન્ય તેને જૈન દર્શનમાં તિર્યક્ સામાન્ય કહ્યું છે. આ તિર્યક્-સામાન્યનું પાશ્ચાત્ય નામ Species Idea. (૪) એકજ પદાર્થની જૂદી જૂદી પરિણતિની અંદર પણ એ જ એક તેમજ અદ્વિતીય પદાર્થની ઉપલબ્ધિ થાય છે. વીંટી કે કુંડલના જૂદા જૂદા આકારમાં, જૂદા જૂદા અલંકાર રૂપે પરિણમવા છતાં, પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનના પ્રતાપે એની અંદર આપણે

મૂળ તો સુવર્ણ નામના દ્રવ્યને જ જોઈ શકીએ છીએ. જૂદી જૂદી પરિણતિઓની અંદર જે દ્રવ્યગત એક, સામાન્ય છે, તેને જૈન દર્શનમાં ઉર્ધ્વતા સામાન્ય કહેવામાં આવે છે. ઉર્ધ્વતા સામાન્યનું પાશ્ચાત્ય નામ Substratum અથવા Esse.

ચિંતા

સાધારણ રીતે ચિંતા તર્ક અથવા ઊહના નામે ઓળખાય છે. પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનથી મેળવેલા અન્ને વિષયની અંદર અચ્છેદ-સંબંધ શોધવો એ તર્કનું કામ. પાશ્ચાત્ય મનોવિજ્ઞાનમાં એ Induction નામથી પરિચિત છે. યુરોપીય પંડિતો કહે છે કે Induction એ Observation-ભૂયો-દર્શનનું ફળ છે. જૈન નૈયાયિકો પણ ઉપલંબ અને અનુપલંબદ્વારા તર્કની પ્રતિષ્ઠા માને છે. અન્નેની કહેવાની મતલબ એક જ છે. પાશ્ચાત્ય તાર્કિકો Inductive Truth ને એક Invariable અથવા Unconditional relationship કહે છે. જૈનાચાર્યો બહુ બહુ શતાબ્દીઓ પૂર્વે એજ વાત કહી ગયા છે. એમના મત પ્રમાણે તર્કલબ્ધ સંબંધનું નામ અવિનાભાવ અથવા અન્યથાનુપપત્તિ છે.

અભિનિષેધ

તર્કલબ્ધ વિષયની મદદથી બીજા વિષયનું જ્ઞાન તે અભિનિષેધ. અભિનિષેધ સાધારણતઃ અનુમાન મનાય છે. પાશ્ચાત્ય ન્યાયગ્રંથોમાં અનુમાન Deduction, Retiocation અથવા Syllogism ના નામે પરિચિત છે. ‘પર્વતો વહ્નિમાન’ કારણ કે એમાં ધૂમાડો દેખાય છે. એ પ્રકારના ઓધનું નામ અનુમાન. એમાં ‘પર્વત’ ધર્મી, કિંવા

પક્ષે, “ વહ્નિ ” સાધ્ય અને “ ધૂમ ” હેતુ, લિંગ, અથવા વ્યપદેશ. પાશ્ચાત્ય ન્યાયગ્રંથોમાં Syllogism ની અંદર એ ત્રણ જ વિષયની વિદ્યમાનતા દેખાય છે. એનાં નામ Minor Term, Major term અને middle term. અનુમાન વ્યાપ્તિજ્ઞાન ઉપર, અર્થાત્ ધૂમાડો અને અગ્નિને વિષે જે એક અવિનાભાવ સંબંધ છે તેની ઉપર પ્રતિષ્ઠિત છે. આ વ્યાપ્તિતત્ત્વ પાશ્ચાત્ય-ન્યાયના Distribution of the middle term ની અંદર સમાયેલ છે. જૈન દષ્ટિએ અનુમાનના બે પ્રકાર છે: (૧) સ્વાર્થાનુમાન (૨) પરાર્થાનુમાન. જે અનુમાનદ્વારા અનુમાપક સ્વયં કોઈ તથ્ય શોધી કાઢે તેનું નામ સ્વાર્થાનુમાન અને જે વચન-વિન્યાસદ્વારા ઉક્ત અનુમાપક બીજા કોઈને એ તથ્ય સમજાવે તે પરાર્થાનુમાન. ગ્રીક દાર્શનિક Aristotle અનુમાનના ત્રણ અવયવ ગણાવે છે. (૧) જે જે ધૂમવાન છે તે તે વહ્નિમાન છે. (૨) આ પર્વત ધૂમવાન છે. (૩) માટે આ પર્વત વહ્નિમાન છે. બોદ્ધો અનુમાનના આ પ્રમાણે ત્રણ અવયવ ગણાવે છે (૧) જે જે ધૂમવાન તે તે વહ્નિમાન. (૨) જેમકે મહાનસ (૩) આ પર્વત ધૂમવાન છે. મીમાંસકો પણ અનુમાનના ત્રણ અવયવ માને છે. એમના મત પ્રમાણે અનુમાનના આ પ્રમાણે બે પ્રકારના આકાર હોઈ શકે. પ્રથમ આકાર (૧) આ પર્વત વહ્નિમાન છે. (૨) કારણ કે આ પર્વત ધૂમવાન છે. (૩) જે જે ધૂમવાન તે તે વહ્નિમાન, જેમકે મહાનસ. દ્વિતીય આકાર: (૧) જે જે ધૂમવાન તે તે વહ્નિમાન, જેમકે મહાનસ. (૨) આ પર્વત વહ્નિમાન છે. નૈયાયિકો અનુમાનને પંચાવયવ માને છે. તેમના મતાનુસાર અનુમાનનો આકાર

આ પ્રમાણે. (૧) આ પર્વત વહ્નિમાન છે. (૨) કારણ કે આ પર્વત ધૂમવાન છે. (૩) જે જે ધૂમવાન તે તે વહ્નિમાન; જેમકે મહાનસ. (૪) આ પર્વત ધૂમવાન છે. (૫) માટે આ પર્વત વહ્નિમાન છે. ” અનુમાનના આ પાંચ અવયવ અનુક્રમે પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, ઉદાહરણ, ઉપનય અને નિગમનના નામે ઓળખાય છે. જૈન દર્શનના નૈયાયિકો કહે છે કે ઉદાહરણ, ઉપનય અને નિગમન નિરર્થક છે. જૈનો અનુમાન બે અવયવવાળું છે:—(૧) આ પર્વત વહ્નિમાન છે, (૨) કારણ કે આ પર્વત ધૂમવાન છે. જૈનો કહે છે કે ઠોઠપણ યુદ્ધિમાન પ્રાણી આ બે જ અવયવ ઉપરથી અનુમાનનો વિષય સમજી શકે છે, માટે અનુમાનના બીજા અવયવો નકામા છે. પરન્તુ શ્રોતા જે અલ્પયુદ્ધિ હોય તો તો જૈનો નૈયાયિકોવાળા પાંચ અવયવો તો સ્વીકારે છે જ એટલું જ નહીં પણ વધારામાં પ્રતિજ્ઞાશુદ્ધિ, હેતુશુદ્ધિ જેવા બીજા પાંચ અવયવો ઉમેરી અનુમાનને દશાવયવ પણ બનાવે છે.

શ્રુતજ્ઞાન

અનુમાન સુધી મતિજ્ઞાનનો એટલે કે ઈન્દ્રિયસંશ્લિષ્ટજ્ઞાનનો અધિકાર છે. શ્રુતજ્ઞાન નિત્ય-સત્યના ભંડારરૂપ છે એનું બીજું નામ આગમ. જૈનો ઋગ્વેદ આદિ ચાર વેદનો આગમ યા પ્રમાણ રૂપે સ્વીકાર કરતા નથી. તેઓ કહે છે કે જેમણે પોતાની સાધના-તપશ્ચર્યાના બજે લોકોત્તરપણું પ્રાપ્ત કર્યું હોય તે જ સિદ્ધ, સર્વજ્ઞ, તીર્થંકર ભગવાનનાં વચન સર્વોત્કૃષ્ટ આગમ ગણાય. જૈનો પોતાના આગમને કવચિત્ વેદરૂપે ઓળખાવે છે અને તેને ચાર ભાગમાં વહેંચે છે. મતિજ્ઞાનના અવગ્રહાદિ ભેદે કરીને જેમ ચાર ભેદ અથવા

પર્યાય છે તેમ જ્ઞાન વિષે પણ તેઓ લલિધ, ભાવના, ઉપયોગ અને નય એવા ચાર ભેદ કહે છે. ઉપયોગાદિ, જ્ઞાનના ચાર ભેદ વસ્તુતઃ વ્યાખ્યાન ભેદ માત્ર છે. આ વ્યાખ્યાન-પ્રણાલી કેટલેક અંશે પાશ્ચાત્યોના તર્કવિદ્યા સંબંધી Explanation સાથે સરખાવી શકાય.

લલિધ

કોઈ પણ વસ્તુને, તેની સાથે સંબંધ ધરાવતા કોઈ પણ વિષયની સહાયથી ઝોળખાવવી એનું નામ લલિધ.

ભાવના

કોઈ પણ વિષયને, પૂર્વે અવધારેલા કોઈ વિષયના સ્વરૂપ, પ્રકૃતિ અથવા ક્રિયાની સહાયથી ઝોળખાવવાનો પ્રયત્ન કરવો તેનું નામ ભાવના. ભાવના વિષય-વ્યાખ્યાનની એક ઘણી ઉંચી પ્રણાલી છે. એ પદાર્થ અને તત્સંબંધી ખીજી પુષ્કળ વસ્તુઓના વિચાર કરી નિર્ણયયોગ્ય પદાર્થનું નિરૂપણ કરવા આગળ વધે છે.

ઉપયોગ

ભાવના-પ્રયોગદ્વારા પદાર્થનો સ્પષ્ટપરિદર્શ તે ઉપયોગ.

નય

ભારતીય દર્શનોમાં નય-વિચાર એ જૈન દર્શનની એક વિશિષ્ટતા છે, પદાર્થની સંપૂર્ણતા તરફ પૂરતું લક્ષ આપ્યા વિના, કોઈ એક વિશિષ્ટ દષ્ટિએ વિષયની પ્રકૃતિનું નિરૂપણ કરવું એનું નામ “ નય. ” દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક ભેદે નય પ્રથમતઃ બે પ્રકારનો છે. દ્રવ્ય, દ્રવ્યાર્થિક નયનો અને પર્યાય, પર્યાયાર્થિક નયનો વિષય છે. દ્રવ્યાર્થિક નય નૈગમ, સંગ્રહ અને વ્યવહાર ભેદે ત્રણ પ્રકારનો છે અને ઋણુસૂત્ર,

શબ્દ, સમભિરૂઢ તથા એવંભૂત ભેદે કરીને પર્યાયાર્થિક નયના ચાર પ્રકાર છે.

નૈગમ

વસ્તુના સ્વરૂપનો વિચાર નહીં કરતાં કોઈ એક બાહ્ય-સ્વરૂપ સંબંધનો વિચાર કરવો એ નૈગમ. એક માણસ બળતણ, પાણી તથા ખીજ સામગ્રી લઈને જતો હોય તેને પૂછવામાં આવે કે “તું આ શું કરે છે?” તો તે જવાબ આપશે કે “મારે રાંધવું છે.” આ ઉત્તર નૈગમ નયની દૃષ્ટિએ છે. આમાં બળતણ, પાણી તથા ખીજ સામગ્રીના સ્વરૂપ સંબંધી કંઈ ખુલાસો નથી. માત્ર એનો શું ઉદ્દેશ છે તેનું જ વર્ણન આપે છે.

સંગ્રહ

વસ્તુના વિશેષ ભાવ તરફ ધ્યાન ન આપતાં, જે ભાવ સંબંધે તે વસ્તુ, તેની જાતિની ખીજ વસ્તુની સાથે સદશતા કે સમાનતા ધરાવતી હોય તે તરફ દ્રષ્ટિ રાખવી તેનું નામ સંગ્રહનય. સંગ્રહનયની સાથે પાશ્ચાત્ય-દર્શનના Classification ની સરખામણી થઈ શકે.

વ્યવહાર

ઉપરોક્ત નયથી આ છેક જૂદો પડે છે વસ્તુતઃ સામાન્ય ભાવની ઉપેક્ષા કરી, વૈશિષ્ટ્ય પ્રતિ દૃષ્ટિ બેઝવી તેનું નામ વ્યવહાર-નય. પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનની અંદર એને specificat-
ion અથવા Individuation કહેવામાં આવે છે.

ઋણુસૂત્ર

વસ્તુની પરિધિને જરા વધુ સાંકડી બનાવીને, તેની વર્તમાન અવસ્થાદ્વારા નિરૂપણ કરવું એનું નામ ઋણુસૂત્ર.

શબ્દ

આ તથા આની પછીના એ નય શબ્દના અર્થનો વિચાર કરે છે. કોઈ પણ શબ્દનો સાચો અર્થ શું ? એ પ્રશ્નનો જવાબ ત્રણ નય પોતપોતાની પદ્ધતિએ આપે છે. પ્રત્યેક પરવર્તી નય, પૂર્વવર્તી નયની અપેક્ષાએ શબ્દના અર્થને અધિક સંકીર્ણ બનાવે છે. શબ્દ-નય શબ્દને વિષે વધારેમાં વધારે અર્થનું આરોપણ કરે છે. એકાર્થવાચક શબ્દો, લિંગ-વચનાદિ ક્રમે પરસ્પર લિન્ન હોવા છતાં એક જ અર્થ સૂચવે એ આ શબ્દ-નયનો આશય છે.

સમભિરૂઠ

સમભિરૂઠ, પ્રત્યેક શબ્દના મૂળ-ધાતુના તરફ લઈ જાય છે. એકાર્થવાચક શબ્દો પણ વસ્તુતઃ લિન્ન લિન્ન અર્થવાચક છે એમ તે બતાવે છે. શક તથા પુરંદર શબ્દ, શબ્દનય પ્રમાણે એકાર્થવાચક છે. પરંતુ સમભિરૂઠ નય અન્વયે તેા શક્તિશાળી પુરૂષ જ શક અને પુરવિદારણુકારી જ પુરંદર છે. મતલબ કે શક અને પુરંદર લિન્ન લિન્ન અર્થવાચક છે.

એવંભૂત

ન્યાં સુધી કોઈ પણ પદાર્થ, નિર્દિષ્ટરૂપે ક્રિયાશીલ હોય ત્યાં સુધી જ તે પદાર્થને તત્ સંબંધી ક્રિયાવાચક શબ્દથી ઓળખાવી શકાય; બીજી ક્ષણે તે શબ્દનો વ્યવહાર અંધ પડે. ન્યાં સુધી પુરૂષ શક્તિવાળી છે ત્યાં સુધી તે શક છે. શક્તિહીન થયો એટલે એ વ્યવહાર અંધ પડે-એને શક ન કહી શકાય. આ એવંભૂત નય થયો.

નય, પદાર્થનો એક દેશ દર્શાવે છે. પદાર્થના યથાર્થ અને પરિપૂર્ણ સ્વરૂપ જોવા હોય તેા જૈનાગમે સ્વીકારેલા

સ્યાદ્વાદનો આધાર લેવો જોઈએ. આ સ્યાદ્વાદ અથવા સમ્ભંગી જૈન દર્શનની એક મહોટામાં મહોટી વિશિષ્ટતા છે.

સ્યાદ્વાદ

પદાર્થ અગણિત ગુણના આશ્રયરૂપ છે. પદાર્થને વિષે એ સમસ્ત લિન્ન ગુણોનો ક્રમે ક્રમે આરોપ કરવો એ સ્યાદ્વાદ નથી, એક તેમ જ અદ્વિતીય ગુણનું પદાર્થમાં આરોપણ કરવાથી એ પદાર્થનું સાત પ્રકારે નિરૂપણ થઈ શકે, સાત પ્રકારે એ વર્ણવી શકાય. એ સાત પ્રકારની વર્ણના એનું નામ સ્યાદ્વાદ અથવા સમ્ભંગી ન્યાય. દાખલા તરીકે ઘટ નામના પદાર્થમાં અસ્તિત્વ નામના ગુણનું આરોપણ કરીએ. હવે એનું સાત પ્રકારે શી રીતે નિરૂપણ થઈ શકે તે આપણે જોઈએ;

(૧) સ્યાદસ્તિ ઘટઃ અર્થાત્ કોઈ એક અપેક્ષાએ ઘટ છે એમ કહેવાય. પણ ઘટ છે એનો અર્થ શું ? ઘટ એક નિત્ય, સત્ય, અનંત, અનાદિ અપરિવર્તનીય પદાર્થરૂપે વિદ્યમાન છે એવો એનો અર્થ નથી. ઘટ છે એમ કહેવાનો અર્થ એટલો જ કે સ્વ-રૂપ હિસાબે અર્થાત્ ઘટરૂપે, સ્વ-દ્રવ્ય હિસાબે અર્થાત્ એ માટીનો બનેલો છે એ હિસાબે, સ્વ-ક્ષેત્ર અર્થાત્ અમુક એક શહેરને વિષે (પાટલીપુત્રને વિષે) અને સ્વ-કાળ અર્થાત્ અમુક એક ઋતુને (વસંતઋતુને) વિષે વર્તમાન છે.

(૨) સ્યાન્નાસ્તિ ઘટઃ અર્થાત્ કોઈ એક અપેક્ષાએ ઘટ નથી. પર-રૂપ અર્થાત્ પટરૂપે, પર-દ્રવ્ય હિસાબે અર્થાત્ સુવર્ણમય અલંકારની અપેક્ષાએ, પર-ક્ષેત્ર અર્થાત્ ખીજ કોઈ શહેરની (ગાંધારની) અપેક્ષાએ અને પર-કાળ અર્થાત્ ખીજ કોઈ એક ઋતુની (શીતઋતુની) અપેક્ષાએ આ ઘટ નથી; એમ પણ કહી શકાય.

(૩) સ્યાદસ્તિ નાસ્તિ ચ ઘટઃ અર્થાત્ એક અપેક્ષાએ ઘટ છે અને બીજી અપેક્ષાએ ઘટ નથી. સ્વ-દ્રવ્ય, સ્વ-ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ એ ઘટ છે અને પર-દ્રવ્ય, પર-ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ એ ઘટ નથી. આ વાત ઉપર કહેવાઈ ગઈ છે.

(૪) સ્યાદવક્તવ્યઃ ઘટઃ અર્થાત્ એક અપેક્ષાએ ઘટ અવક્તવ્ય છે. એક જ સમયે આપણને એમ લાગે કે ઘટ છે અને ઘટ નથી, એનો અર્થ એ થયો કે ઘટ અવક્તવ્ય બની ગયો, કારણ કે ભાષાની અંદર એવો કોઈ શબ્દ નથી કે જે એકી સાથે અસ્તિત્વ તેમ જ નાસ્તિત્વ દર્શાવી શકે. ત્રીજા ભાગમાં આપણે જે ઘટનું અસ્તિત્વ જોઈ ગયા તેનો આશય એવો નથી કે જે ક્ષણે ઘટનું અસ્તિત્વ લાગે છે તે જ ક્ષણે એનું નાસ્તિત્વ લાગે છે.

(૫) સ્યાદસ્તિ ચ અવક્તવ્યઃ ઘટઃ-અર્થાત્ એક અપેક્ષા-એ ઘટ છે અને તે પણ અવક્તવ્ય છે. પહેલા અને ચોથા ભાંગાને સાથે લેવાથી આ ભાંગો સમજાશે.

(૬) સ્યાન્નાસ્તિ ચ અવક્તવ્યઃ ઘટઃ-અર્થાત્ એક અપેક્ષાએ ઘટ નથી અને તે પણ અવક્તવ્ય છે. બીજા અને ચોથા ભાંગાના સંકલન ઉપર આ નયનો આધાર છે.

(૭) સ્યાદસ્તિ ચ નાસ્તિ ચ અવક્તવ્યઃ ઘટઃ અર્થાત્ એક અપેક્ષાએ ઘટ છે, ઘટ નથી, અને તે પણ અવક્તવ્ય છે. આ સાતમો ભાંગો ત્રીજા અને ચોથા ભાંગાના મેળ ઉપર યોગ્યો છે.

જૈન દાર્શનિકો કહે છે કે યથાર્થ વસ્તુવિચાર માટે આ સમજાગી અથવા સ્યાદ્વાદ અનિવાર્ય છે. સ્યાદ્વાદના આશ્રય વિના વસ્તુનું સ્વરૂપ ન સમજાય. “ઘટ છે” એમ કહેવા

માત્રથી એનું સંપૂર્ણ વિવરણ આવી ગયું એમ ન કહેવાય. “ઘટ નથી” એમ કહેવામાં પણ ઘણી અપૂર્ણતા રહી જાય છે. “ઘટ છે અને ઘટ નથી પણ” એમ કહી નાખવું એ પણ ખરાખર નથી. “ઘટ અવક્તવ્ય છે” એ વિવરણ પણ સંપૂર્ણ નથી. સમ્મભંગીના એક એ ભાંગાની સહાયથી વસ્તુ-સ્વભાવનું પૂરેપૂરું નિરૂપણ ન થઈ શકે એમ જૈનો ભાર મૂકીને કહે છે.

અને જૈનોની એ માન્યતા છેક ઉડાવી નાખવા જેવી નથી. એક એક ભાંગામાં કંઈ ને કંઈ સત્ય તો જરૂર છે. પૂર્વોક્ત સાત નયની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો જ સંપૂર્ણ સત્ય તથા તથ્ય મેળવી શકાય, અસ્તિત્વ વિષે જે સમ્મભંગીની અવતારણા આપણે જોઈ ગયા તે જ પ્રમાણે નિત્યત્વાદિ ગુણ પરત્વે પણ એજ સમ્મભંગી ઘટાવી શકાય. એટલે કે પદાર્થ નિત્ય છે કે અનિત્ય ? એ પ્રશ્નના જવાબમાં જૈનો પૂર્વોક્ત સમ્મભંગીની સહાય લે છે. જૈન સિદ્ધાંત તો કહે છે કે પદાર્થતત્ત્વના નિરૂપણ અર્થે સ્યાદાદ જ એક માત્ર ઉપાય છે.

દ્રવ્ય.

દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ છે તેમને નાશ પણ છે એમ આપણે સૌ માનીએ છીએ. ભારતવર્ષમાં ઔદ્ધો અને ગ્રીસમાં Heralitus ના શિષ્યો દ્રવ્યને અનિત્ય ગણતા; પણ ખરું કહીએ તો દેખીતી ઉત્પત્તિ અને દેખાતા વિનાશમાં-એટલે કે પરિવર્તન માત્રના મૂળમાં એક એવું તત્ત્વ હોય છે કે જે હમેશાં અવિકૃત જ રહે છે. દાખલા તરીકે અલંકારના પરિવર્તનમાં સોનું તો એનું એજ હોય છે-માત્ર ઘાટ અથવા આકાર ફરતા રહે છે. ભારતવર્ષમાં વેદાન્તીઓએ અને ગ્રીસમાં

Parmenides ના અનુયાયીઓએ પરિવર્તનવાદ જેવી વસ્તુજી ઉઠાવી દીધી-દ્રવ્યની નિત્ય સત્તા અને અવિકૃતિ ઉપર ભાર મૂક્યો. સ્યાદ્રાદવાદી જૈનો એ બંને વાતો અમુક અપેક્ષાએ સ્વીકારે છે અને અમુક અપેક્ષાએ પરિહરે છે. એમનું કહેવું એમ છે કે સત્તા પણ છે તેમ પરિવર્તન પણ છે. એટલે જ તેઓ દ્રવ્યનું વર્ણન કરતી વેળા એને “ઉત્પાદ-વ્યય-દ્રૌવ્ય-યુક્ત” કહે છે. મતલબ કે (૧) દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ છે, (૨) દ્રવ્યનો વિનાશ છે અને (૩) દ્રવ્યની અંદર એક એવું તત્ત્વ છે કે જે ઉત્પત્તિ વિનાશરૂપ પરિવર્તનમાં પણ અવિકૃત-અપરિવર્તિત અને અતૂટ રહી જાય છે.

દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય.

દ્રવ્યનો વિચાર કરતાં એના ગુણ અને પર્યાય પણ વિચારવા જોઈએ. જૈનો દ્રવ્યને કેટલાક અંશે Cartesian ના Substance જેવું માને છે. દ્રવ્યની સાથે જે ચિરકાળ અવિચ્છિન્નપણે રહે, અથવા તે જેના વિના દ્રવ્ય, દ્રવ્ય જ ન ગણાય એને તેઓ ‘ગુણ’ કહે છે. દ્રવ્ય સ્વભાવતઃ અવિકૃત રહીને અનંત પરિવર્તનોની અંદર જે દેખાય તે પર્યાય. જૈનો જેને પર્યાય કહે છે તેને Cartesian mode કહે છે. જૈન દષ્ટિએ પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ એ પાંચ અણ્વ દ્રવ્ય છે. જીવ એ પણ દ્રવ્ય છે. બધા મળીને છ દ્રવ્ય છે.

અવધિજ્ઞાન

મતિ-શ્રુતાદિ પંચવિધ જ્ઞાનમાં આપણે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન વિષે વિચાર કર્યો. હવે અવધિજ્ઞાન આદિ લઘુએ. સ્થૂલ ઇન્દ્રિય-ગોચરતાની બહાર જે બધા રૂપવિશિષ્ટ દ્રવ્ય છે

તેની અસાધારણ અનુભૂતિ, અવધિજ્ઞાનના નામે ઓળખાય છે. આજે કેટલાકો જેને Clairvoyance કહે છે તેની સાથે કોઈકે અપેક્ષાએ આને સરખાવી શકાય. અવધિજ્ઞાનના ત્રણ ભેદ છે. દેશાવધિ, પરમાવધિ અને સર્વાવધિ. દેશાવધિ દિશા અને કાળથી સીમાબદ્ધ છે, પરમાવધિ અસીમ છે, સર્વાવધિ વડે વિશ્વના સમસ્ત રૂપી દ્રવ્યોનો અનુભવ થઈ શકે.

મન:પર્યવ

ખીજની ચિત્તવૃત્તિના વિષયનો અનુભવ તે મન:પર્યવજ્ઞાન. પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનમાં એને ટેલીપથી કિંવા Mind-reading એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. મન:પર્યવજ્ઞાનના ઋણુમતિ અને વિપુલમતિ એવા બે ભેદ છે. ઋણુમતિ સંકીર્ણતર છે. વિપુલમતિની સહાયથી વિશ્વના સમસ્ત ચિત્તસંબંધી વિષયોનું સૂક્ષ્મ અવલોકન થઈ શકે.

કેવળજ્ઞાન

ચૈતન્યવાળા જીવોના જ્ઞાનની એ છેક છેલ્લી મર્યાદા છે. વિશ્વના બધા વિષયો કેવળજ્ઞાનમાં સમાઈ જાય છે. કેવળજ્ઞાન એટલે સર્વજ્ઞતા એમ કહીએ તો પણ ચાલે. કેવળજ્ઞાન આત્મ-માંથી જ ઉદ્ભવે છે. અને ઇન્દ્રિયની કે ખીજ કોઈ વસ્તુની મદદની જરૂર નથી.

કેવળજ્ઞાની મુક્તને વરેલા અથવા મુક્તપુરૂષ હોય છે. કેવળજ્ઞાનની સાથે જ અહીં આપણને, જૈન દર્શને કહેલા સાત તત્ત્વોનું સ્મરણ થાય છે. જૈન દર્શને નિરૂપેલા એ સાત તત્ત્વોના નામ આ પ્રકારે છે:-જીવ, અજીવ, આશ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ.

જીવ, અજીવ

જૈન દર્શન પ્રમાણે જીવ ચેતનાદિ ગુણવિશિષ્ટ છે. સ્વભાવે શુદ્ધ એવો જીવ અનાદિ કાળથી અજીવ તત્ત્વ વડે લેપાયેલો છે. એ અજીવ તત્ત્વથી છૂટવું એનું નામ મુક્તિ.

આશ્રવ

સ્વભાવે શુદ્ધ એવો જીવ જ્યારે રાગ-દ્વેષ કરે છે ત્યારે જીવને વિષે કર્મ-પુદ્ગલ આશ્રવ પામે છે-પ્રવેશ કરે છે. આશ્રવના બે પ્રકાર છે. શુભ અને અશુભ. શુભ આશ્રવને અંગે જીવ સ્વર્ગાદિના સુખનો અધિકારી બને, અને અશુભ આશ્રવને પરિણામે એને નરકાદિની યાતનાઓ સહેવી પડે. આશ્રવકાળે જે કર્મ-પુદ્ગલો જીવમાં પ્રવેશ કરે છે તેની પ્રકૃતિ આઠ પ્રકારની છે. જ્ઞાનાવરણીય કર્મ, દર્શનાવરણીય કર્મ, મોહનીય કર્મ, વેદનીય કર્મ, આયુકર્મ, નામકર્મ, ગોત્રકર્મ અને અંતરાય કર્મ.

જે કર્મ જ્ઞાનને ઢાંકી રાખે તે જ્ઞાનાવરણીય. જે કર્મને લીધે જીવનો સ્વાભાવિક દર્શન-ગુણ ઢંકાયેલો રહે તેનું નામ દર્શનાવરણીય. જે કર્મ જીવના સમ્યક્ત્વ તેમજ ચારિત્રગુણનો ધાત કરે, જીવને અશ્રદ્ધા અને લોભાદિમાં મુંઝવી મારે, તેનું નામ મોહનીય કર્મ. વેદનીય કર્મના પરિણામે જીવને સુખ-દુઃખરૂપ સામગ્રી મળે. આયુકર્મના પ્રતાપે જીવ મનુષ્યાદિનું આયુષ્ય પ્રાપ્ત કરે. જીવની ગતિ, જાતિ શરીર વિગેરેની સાથે નામકર્મનો સંબંધ રહે છે. ઉચ્ચ-નીચ ગોત્ર પામવાનો આધાર ગોત્રકર્મ ઉપર છે. અંતરાય કર્મને લીધે દાનાદિ સત્કાર્યને વિષે પણ વિઘ્ન આવે. આ આઠ કર્મના બીજા ધણા ભેદ છે. બહુ વિસ્તાર થઈ જાય મારે અહીં આપ્યા નથી.

બંધ

સ્વભાવે મુક્ત એવો જીવ, ઉપર કલ્પું તેમ કર્મ-પુદ્ગલના આશ્રવથી બંધાયેલો રહે છે. અજીવ કર્મપુદ્ગલની સાથે જીવનું મળી જવું એનું નામ બંધ.

સંવર

સંસારના મોહમાં ખૂંચી ગએલા જીવમાં, કર્મનો આશ્રવ જે વડે રોકાય તેનું નામ સંવર. સંવર, બંધાયેલા જીવને મુક્તિના માર્ગે લઈ જાય છે. જૈન શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલી ત્રણ ગુપ્તિ, પાંચ સમિતિ, દશવિધ ધર્મ, બાર અનુપ્રેક્ષા, બાવીસ પ્રકારના પરીસહનો જય, પાંચ પ્રકારના ચારિત્ર અને બાર પ્રકારના તપવડે સંવર સાધી શકાય છે. એ બંધાનાં લક્ષણો વર્ણવાનું આ સ્થાન નથી.

નિર્જરા

કર્મના એકદેશી ક્ષયનું નામ નિર્જરા, સવિપાક અને અવિપાક એવા નિર્જરાના એ ભેદ છે. નિર્દિષ્ટ ફળભોગ પછી કર્મનો જે સ્વાભાવિક ક્ષય થાય તે સવિપાક નિર્જરા, અને ફળભોગ પહેલાં ધ્યાનાદિ સાધના વડે જે કર્મ ક્ષય પામે તે અવિપાક નિર્જરા.

મોક્ષ

જીવના બંધા કર્મ ખપી જાય એટલે તે મોક્ષમતિને પામે—સ્વાભાવિક અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે.

જૈન શાસ્ત્રમાં મોક્ષમાર્ગની ચૌદ પગથીઓ વર્ણવી છે. એને ચૌદ ગુણસ્થાનક કહેવામાં આવે છે. અહીં તો માત્ર એનાં નામ આપીને જ સંતોષ માનું છું. (૧) મિથ્યાત્વ (૨) સાસાદન (૩) મિત્ર (૪) અવિરત સમ્યક્ત્વ (૫) દેશવિરત

(૬) પ્રમત્તવિરત (૭) અપ્રમત્તવિરત (૮) અપૂર્વકરણુ
 (૯) અનિવૃત્તિકરણુ (૧૦) સૂક્ષ્મસંપરાય (૧૧) ઉપશાંતમોહ
 (૧૨) ક્ષીણમોહ (૧૩) સયોગકેવલી (૧૪) અયોગકેવલી.
 આ બધાનાં લક્ષણુ જવા દઉં છું.

મોક્ષમાર્ગ

જૈનાચાર્યો, સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રને; એકીસાથે ત્રણેને, મોક્ષમાર્ગના પ્રાપક-મોક્ષમાર્ગે લઇ જનારા કહે છે. એને ત્રિરતન અથવા રતનત્રયરૂપે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

સમ્યક્દર્શન

જીવ અજીવ વગેરે પૂર્વોક્ત તત્ત્વોનું જે વિવરણુ કર્યું તેને વિષે અચલ શ્રદ્ધા એનું નામ સમ્યક્દર્શન.

સમ્યગ્જ્ઞાન

સંશય, વિપર્યાય અને અનધ્યવસાય નામના ત્રણ પ્રકારના સમારોપ અથવા એ ત્રણ પ્રકારની ભ્રાંતિઓ છે. એ સમારોપવર્જિત-ભ્રાંતિવગરનું જ્ઞાન એ સમ્યગ્જ્ઞાન.

સમ્યક્ચારિત્ર

રાગ-દ્વેષરહિતપણે પવિત્ર આચરણોનું અનુષ્ઠાન એનું નામ સમ્યક્ચારિત્ર.

ઉપસંહાર

જૈન વિજ્ઞાનની વાત કહેતાં, અહીં બીજી ઘણી વાતોનું અવતરણુ કરવું જોઈએ; પણ શ્રોતાઓને કે વાચકોને કંટાળો ન આવે એટલા સારૂ મેં બની શકે એટલું ટુંકામાં જ પતાવ્યું છે. આકી તો જૈન કાવ્ય, જૈન કથા, જૈન સાહિત્ય, જૈન નીતિગ્રંથ, જૈન જ્યોતિષ, જૈન ચિકિત્સાશાસ્ત્ર વિગેરેની અંદર

એટલી વિગતો, એટલા સિદ્ધાંતો અને એટલાં ઐતિહાસિક ઉપકરણો છે કે યોગ્ય વિવેચન વગર સામાન્ય લોકસમૂહ તે સમજી શકે નહીં. મેં અહીં જે જૈન વિજ્ઞાનની રૂપરેખા આંકી છે તે તો અતિ સામાન્ય છે, જૈન દર્શનનું ખાલી હાડપિંજર છે એમ કહું તો ચાલે.

પ્રમાણભાસ એ શું છે? વાદવિચાર કેવો હોય? ફલપરીક્ષાની પદ્ધતિ કેવી હોય? એવું એવું ઘણું જૈન દર્શનમાં છે. મેં અહીં એનો સ્પર્શ સરખો પણ નથી કર્યો, છતાં મને ખાત્રી છે કે આટલા ટુંકા વિવેચન ઉપરથી સુસુપ્તરૂપે એટલું તો જરૂર જોઈ શકશે કે વર્તમાન યુગના વિજ્ઞાન સંબંધી ઘણાંખરાં મૂળ સૂત્રો જૈન વિજ્ઞાનમાં છે.

જૈન વિદ્યા ભારતવર્ષની વિદ્યા છે. એ વિદ્યાનો પુનરુદ્ધાર કરવાની જવાબદારી ભારતવર્ષ ઉપર છે. ભારતવર્ષની લોપ પામેલી વિદ્યા અને સભ્યતાનો પુનરુદ્ધાર કરવામાં અંગાળે હંમેશાં આગળ પડતો ભાગ ભજવ્યો છે. અંગાળામાં આજ સુધીમાં ઘણી પુરાણી જૈન પ્રતિમાઓ મળી આવી છે. અંગાળામાં જ “સરાક” નામની એક અહિંસાપ્રિય જાતિ વસતી હોવાનું ખંદાર આવ્યું છે. આજે તે જો કે એ જાતિ હિંદુસમાજની અંદર સમાઈ ગઈ છે તો પણ એ પ્રાચીન જૈન સમાજની-શ્રાવક સમાજની વારસદાર છે એ વિષે જરાય શંકા નથી. એમના આચાર, એમની લોકકથા અને સંસ્કાર ઉપરથી એ સિદ્ધાંત વધુ મજબૂત બને છે.

એવું પણ એક અનુમાન નીકળે છે કે અંગાળામાં જેને આજે અર્ધવાન-વર્ધમાન નગર કહેવામાં આવે છે તે જૈન સંપ્રદાયના છેલ્લા ચોવીશમા તીર્થંકર, શ્રીવર્ધમાનસ્વામીના

નામ સાથે સંકળાએલું હોય. મહાવીરસ્વામીના નામને પ્રતાપે અંગાળાની ભૂમિમાં વીરભૂમિ (વીરભૂમ ભુક્ષો) નામ અંકાચું હોય એ પણ સ્વાભાવિક છે. અંગાળામાં જૈન પ્રતિમાઓ ઉપરાંત કોઈ કોઈ સ્થળે પ્રાચીન જૈન મંદિર પણ મળી આવે છે. અંગાળાની પાસે મગધમાં જૈન સંપ્રદાયના ઘણા ઘણા મહાપુરુષોએ પોતાની વીરહાક ગઝવી છે. આ અધું જોતાં, સભ્યતાભિમાની અંગમળીઓ, જૈન વિદ્યાના પુનરુદ્ધારમાં પૂરો રસ ન લે તો એમને સાર એ એક આક્ષેપનો વિષય ગણાય.

ખીલ પણ એક વાત અહીં કહી દઉં. અહિંસાધર્મના પ્રતાપે ભારતવર્ષનો રાજનૈતિક ઉદ્ધાર થવો જોઈએ એમ મહાત્મા ગાંધીજી તરફથી આપણને કહેવામાં આવે છે. સૌ પ્રથમ અંગાળે જ એ રાજનૈતિક અહિંસા આચરી જતાવી હતી. એ અહિંસા મૂળ ક્યાંથી આવી? વેદશાસિત ધર્મમાં અહિંસાની પ્રશંસા છે એ વાતની હું ના નથી પાડતો. ઔદ્ધો પણ અહિંસાને પોતાના ધર્મના આધારરૂપ માને છે, પરંતુ ભારતવર્ષનો જૈન સમાજ ખીજાની જેમ અહિંસાધર્મના ઝીલ ગાધને જ ખેસી રહેતો નથી. મન, વચન, કાયાથી એ ધર્મ પાળે છે. ખીલ રીતે જૈન સમાજ ભલે પાછળ રહી ગયો હોય તો પણ તેની અહિંસાની આરાધના-ભક્તિ પ્રશંસનીય છે. જૈન વિદ્યાના પુનરુદ્ધારમાં અંગાળાના વિદ્યાનુભાવો યથાશક્તિ સહાય આપવા તૈયાર રહે તો ભારતવર્ષની સભ્યતા દીપ્તિ નીકળે એ વાત ફરીથી કહી આ નિબંધ સમાપ્ત કરું છું.

૧. અંગાલી સાહિત્ય-પરિષદમાં (રાધાનગર મુકામે) આ નિબંધ વંચાયો હતો.

જીવ

જડથી જુદા પદાર્થને જૈન દાર્શનિકો “જીવ” કહે છે. યોગ અને સાંખ્યદર્શનમાં જે ‘પુરુષ’ છે; ન્યાય, વૈશેષિક, અને વેદાંતમાં જે ‘આત્મા’ છે તે જૈન દર્શનની દૃષ્ટિએ જીવ છે. એટલું છતાં એમની વચ્ચે જેવો તેવો ભેદ નથી. સાંખ્ય તથા યોગે પ્રતિષાદેલા પુરુષની સાથે જિનદર્શને સ્વીકારેલા જીવનો પ્રભેદ છે. ન્યાય અને વૈશેષિક આત્મા તથા જિનદર્શનના જીવ વચ્ચે પણ ભેદ છે. વેદાંત આત્મા અને જૈન દર્શનનો જીવ એ બેજો એક નથી. ચાર્વાકે પ્રચારેલો નિરાત્મવાદ પણ જૈનો કબૂલ રાખતા નથી. ઔદ્ધોના વિસ્તાન-પ્રવાહવાદનું પણ જૈન દાર્શનિકોએ ખંડન કર્યું છે: તો પછી જૈનદર્શન-સમ્મત જીવનું લક્ષણ શું? દ્રવ્યસંગ્રહ અને પંચાસ્તિકાયમાં તેની આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા આપી છે.

જીવો ઉવઓગમઓ અમુક્તો કક્તા સદેહપરિમાણો ।

મોક્તા સંસારત્યો સિદ્ધો સો વિસ્સસોડ્ઢગર્હ ॥૨॥(દ્રવ્યસંગ્રહ)

જીવોત્તિ હવદિ વેદા ઉવઓગવિસેસિદો પહૂ કતા ।
 પરિણામવાજો, ભોક્તા, સંસારસ્થ, સિદ્ધ અને સ્વભાવે
 કિર્વગતિવાજો છે.

જીવોત્તિ હવદિ વેદા ઉવઓગવિસેસિદો પહૂ કતા ।

મોક્તા ચ દેહમત્તો ણ હિ મૂત્તો કમ્મસંજુત્તો ॥ (પં. સ. સ.)

જીવ અસ્તિત્વવાજો, ચેતન, ઉપયોગવિશિષ્ટ, પ્રભુ,
 કર્તા, ભોક્તા, દેહમાત્ર, અમૂર્ત અને કર્મસંયુક્ત છે.

શ્રી વાહિદેવ સૂરિ પણ પ્રમાણુનયતરવાલોકાલંકારમાં
 (૭-૫૬) કહે છે કે: “ચૈતન્યસ્વરૂપઃ પરિણામી, કર્તા, સાક્ષાદ્-
 ભોક્તા, સ્વદેહપારમાણઃ પ્રતિક્ષેત્રે વિભિન્નઃ પૌદ્ગલિકાદૃષ્ટવાંશ્ચાયમ્ ॥

ઉપરનાં વચનોનો વિચાર કરતાં એટલું દેખાઈ આવે
 છે કે જૈન દર્શન પ્રમાણે જડથી જૂદા એવો જે જીવ તે
 સત્ય પદાર્થ છે. તે ચેતન, અમૂર્ત, સંસારી દશામાં કર્મવશ,
 કર્તા, ભોક્તા, દેહપ્રમાણુ અને પ્રભુ ઇત્યાદિ લક્ષણવાળો છે.

ચાર્વાકો જડથી જૂદા પદાર્થનું અસ્તિત્વ જ નથી સ્વી-
 કારતા. તેઓ પૃથ્વી, પાણી; વાયુને તેજ એ ચાર પદાર્થને
 જ માને છે એ ઉપરાંત બીજાં એકે એકાન્ત સત્ પદાર્થ
 નથી એમ કહે છે. જગતના બધા પદાર્થો એ ચાર મહા-
 ભૂતના સંમિશ્રણાદિથી ઉત્પન્ન થાય છે. મનુષ્યાદિ જીવો ચેતન
 છે એ વાતની તેમનાથી ના પાડી શકાતી નથી. પણ ચૈતન્ય
 છે માટે આત્મા જેવું કંઈક હોવું જોઈએ, આત્મા સ્વીકારવે
 જોઈએ એ વાત એમના ગણે નથી ઉતરતી. જેમ ધાન્ય
 અને ગોળ જેવી વસ્તુઓ સડતી સડતી દાણા રૂપમાં પરિણમે
 છે તેમ ચૈતન્ય પણ ઉપર કહ્યા તે ચાર મહાભૂતોમાંથી જ
 પરિણમે છે: ચાર્વાકોનો એ સિદ્ધાંત છે.

વર્તમાન યુગના કેટલાક જડવાદીઓ કેટલેક અંશે એ જ સિદ્ધાંતનો પડઘો પાડી રહ્યા છે. તેઓ કહે છે કે યજ્ઞતમાંથી જેમ એક પ્રકારનો રસ નીકળે છે તેમ મસ્તકમાંથી ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે. માટે જડ પદાર્થથી જૂદો આત્મા નામનો પદાર્થ છે—સ્વતંત્ર પદાર્થ છે એમ માનવાની કંઈ જરૂર નથી.

એ બધાની સામે જવાબ આપવા માગીએ તો એમ કહી શકીએ કે ધાન્ય, ગાળ વિગેરેમાંથી જે પરિણમે છે તે વસ્તુતઃ જડ જ છે. યજ્ઞતમાંથી જે રસ નીકળે છે તે પણ જડ છે. એવો નિયમ છે કે જડમાંથી જડ જ ઉત્પન્ન થાય. મસ્તકમાં પણ એવો જ જડ પદાર્થ નીપજે એ સંભવે. જડમાંથી જડ કરતાં સાવ જૂદી વસ્તુ શી રીતે સંભવે? ચૈતન્ય એ જડતું પરિણામ કેમ હોઈ શકે? આ યુક્તિનો વિચાર કરતાં, વર્તમાન યુગના કેટલાક અધ્યાત્મવાદી દાર્શનિકો જડવાદનો પરિહાર કરી ચૈતન્યની એક જૂદી જ સત્તા સ્વીકારવા લલચાયા છે. ઐહી ચૈતન્યને જડમાંથી ઉપજેલું નથી માનતા. એમણે વિજ્ઞાનની ક્ષણિક સત્તાનો સ્વીકાર કરી જડવાદને પાછો ધકકેલ્યો છે. જૈનોએ જીવમાં ચૈતન્ય—ગુણ સ્વીકારી, અધ્યાત્મવાદનો પાયો ખૂંચ મજબૂત કર્યો છે. ચાર્વાકોને અને ઐહીને જૈનોએ સજ્જડ જવાબ આપ્યા છે.

ચાર્વાક મતનું ખંડન કરતાં, જૈનો કહે છે કે ચૈતન્ય જે જડ શરીરમાંથી જ પરિણમતું હોય તો પ્રાણી મરી ગયા પછી એ ચૈતન્ય કેમ કળાતું નથી? મૃત્યુ પછી શરીર તો જેમનું તેમજ રહી જાય છે. એનો કોઈ અંશ ઓછો નથી થઈ જતો. મૃત્યુ થતાં રોગ ચાલ્યો જાય છે. એ રોગ ગયા પછી એકલું શરીર પડી રહે છે તે તો તમારા

સિદ્ધાંત પ્રમાણે ઘણું નીરોગ-સ્ફુર્તિવાળું રહેવું જોઈએ. પણ એવું બનતું દેખાતું નથી. તેથી જ અમે કહીએ છીએ કે જડ શરીર, કોઈ દિવસ પણ ચૈતન્યનું કારણ ન હોઈ શકે.

શરીરને ચૈતન્યનું સહકારિ-કારણ કહેવામાં આવે તો પણ તે ઠીક નથી, કારણ કે ચૈતન્યનું એક અશરીર-અજડ એવું ઉપાદાન તો તમારે કલ્પવું જ પડશે. પરંતુ એમ માનવા જશો તો તમારો સિદ્ધાંત પડી ભાંગશે. એટલે એ વાત તમને નહીં પાલવે.

શરીર એ જ ચૈતન્યનું ઉપાદાન કારણ છે એમ કહેશો તો પણ નહીં ચાલે. કારણ કે જો તમે કહો છો તેમ હોય તો શરીરમાં જ્યારે વિકાર થાય છે ત્યારે ત્યારે ચૈતન્યમાં પણ એવો જ વિકાર થવો જોઈએ. પણ અનુભવમાં એવું કંઈ જણાતું નથી. વળી આનંદ, શોક, મૂર્છા, નિદ્રા, ભય જેવા વિકારો ચૈતન્યમાં થાય છે ત્યારે એને અનુરૂપ વિકારો શરીરમાં પણ દેખાવા જોઈએ. પરંતુ એવું કંઈ દેખાતું નથી.

એક બીજો વાંધો પણ નડશે. પ્રાણી જેમ જાડું તેમ તેની બુદ્ધિ પણ ઘણી વધારે રહેવી જોઈએ. મોટે ભાગે એનાથી ઉલટું જ જોવામાં આવે છે. શરીર જો ચૈતન્યના ઉપાદાન-કારણરૂપ હોય તો એમ કેમ બને? ન્હાના-પાતળા શરીરવાળા પ્રાણી બહુ બુદ્ધિશાલી દેખાય છે. વળી ચૈતન્ય પ્રવાહમાં પ્રાણીને “અહ” જ્ઞાન રહે છે: એટલે કે “હું છું” એવું જ્ઞાન હંમેશા રહ્યા જ કરે છે. આ જ્ઞાન શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થતું નથી. જો એમ હોત તો “મારું

શરીર” એવો પ્રયોગ કઈ રીતે સંભવે? “હું” જેને કહીએ છીએ તે શરીરથી ભિન્ન અને પ્રત્યક્ષપણે સિદ્ધ થઈ શકે એવી વસ્તુ છે.

જડ પદાર્થનો વિકાર એ ચૈતન્ય નથી: જેનોતી સાથે ઔદ્ધ દાર્શનિકો એ વાતમાં સહમત થાય છે. પણ ઔદ્ધો આત્મા નામના એક સત્ પદાર્થનું અસ્તિત્વ નથી માનતા, તેઓ કહે છે કે પ્રત્યેક પળે વિજ્ઞાનનો ઉદ્ભવ અને વળી લય થયા જ કરે છે. એ વિજ્ઞાનના મૂળમાં કોઈ સ્થાયી સત્ પદાર્થ નથી. એક પળે જે વિજ્ઞાન સંસ્કાર રૂપે હોય છે તે જ પાછું બીજી પળે વિજ્ઞાનના કારણરૂપ બને છે, પુનઃ એ કાર્યરૂપ વિજ્ઞાન તે પછોના વિજ્ઞાનનું કારણ બની જાય છે. આ પ્રમાણે પરસ્પરભિન્ન ક્ષણિક વિજ્ઞાન-સમૂહની અંદર પરંપરારૂપે કાર્ય-કારણભાવ રહે છે. ઔદ્ધો એને વિજ્ઞાનપ્રવાહ કહે છે, વિજ્ઞાનસંતાન પણ કહે છે. આ પ્રવાહ રૂપી વિજ્ઞાનસંતાન સિવાય આત્મા કે જીવ જેવી બીજી વસ્તુ નથી.

Hume, Mill વિગેરે વર્તમાન યુગના Sensationist દાર્શનિકો પણ ઔદ્ધોની જેમ વિજ્ઞાનવાદી અથવા નિરાત્મવાદી છે. તેમણે એક ચૈતન્યધારી અને અવિચ્છિન્નતાની કલ્પના કરી છે. ઔદ્ધદર્શનના વિજ્ઞાનપ્રવાહ સાથે એ મેળ ખાય છે.

આ નિરાત્મવાદની સામે પહેલો વાંધો તો એ જ છે કે ક્ષણિક વિજ્ઞાનસમૂહના મૂળમાં કોઈ પણ નિયામક-સત્ પદાર્થ નથી. એ વસ્તુને જોડનાર કંઈ ન હોય ત્યાં એ બંને

છૂટા પડી જાય એ સમજાય એવી વાત છે. એટલે સંતાન અથવા વિજ્ઞાનપ્રવાહ અસંભવિત બને છે. આત્મા ન હોય તો ક્ષણિક વિજ્ઞાનસમૂહને વિષે ક્રમ, વ્યવસ્થા કે શૃંખલા શી રીતે જળવાય? અને શૃંખલા ન હોય તો સ્મૃતિ (પ્રથમના અનુભવનો પુનઃ પ્રભોધ) અને પ્રત્યભિજ્ઞા (આ તે જ છે) શી રીતે સંભવે? વેદાન્તદર્શને પણ આ વિજ્ઞાનવાદનું ખંડન કર્યું છે. જૈનાચાર્યોએ પણ આ વિજ્ઞાનવાદના દોષો વીણી વીણીને બતાવ્યા છે.

બૌદ્ધોના અનાત્મવાદના સંબંધમાં જૈનાચાર્યો કહે છે કે જો જીવ જોવી વસ્તુ ન સ્વીકારે તો પછી સ્મૃતિ અસંભવિત બને છે. છેક જૂદા પડી જતા વિજ્ઞાનસમૂહમાં એકના અનુભવની સ્મૃતિ બીજાને કઈ રીતે થાય? જો એમ જ બનતું હોય તો પછી એક વ્યક્તિના અનુભવનો વિષય બીજાની સ્મૃતિનો વિષય બનવો જોઈએ. પણ એમ બનતું જોવામાં આવતું નથી.

બૌદ્ધો ચૈત્યવંદનામાં માને છે. જૈનાચાર્યો કહે છે કે “તમારા ધર્મમાં ચૈત્યવંદના એક પુણ્યકાર્ય છે, અને તેનાથી સાઈં ક્ષણ મળે છે; પણ જો ચૈત્યવંદન કરે છે તે બીજી ક્ષણે નથી રહેતો—અદલાઈ જાય છે. તો પછી ચૈત્યવંદનનું સુકળ કાણુ ભોગવશે? એટલે બનશે એવું કે કરશે એક અને ભોગવશે બીજો. અથવા તો કરશે કોઈ અને ભોગવશે કોઈ નહીં. “અકૃતાબ્યાગમ” અને “કૃત પ્રણાશ” એ બે જો મોટા દોષ છે તે વડે તમારો સિદ્ધાંત દૂષિત છે. કર્યા વગર ભોગવવું પડે અને કરેલું કર્મ નિબંધન જાય એ બે દોષો કંઈ જોવા તેવા નથી. તમારો અનાત્મવાદ તો ખરું જોતાં કર્મકળવાદના મૂળમાંજ કુહાડો મારે છે.

ઔદ્યોતી સામે યુક્તિ પૂર્વક લડવામાં જૈન દર્શન તથા વેદાન્ત દર્શન એકમત થાય છે, પણ જૈન અને વેદાન્તના મૌલિક સિદ્ધાંતમાં ભેદ છે. વેદાંત દર્શનમાં જીવાત્માઓની પારમાર્થિક સત્તા મુદ્દલ નથી. આત્મા એક અને અદ્વિતીય છે—અદ્વૈત બ્રહ્મ છે. અસંખ્ય જીવાત્માઓ, તે એક અદ્વિતીય એક માત્ર સત્ય અદ્વૈત બ્રહ્મના પરિણામ કિંવા વિવર્ત માત્ર છે. આ વેદાંત મત છે. બધા જીવોની અંદર એજ એક પરમાત્મા વિરાજમાન છે, એક આત્મા સિવાય બીજો કોઈ આત્મા, બીજો કોઈ સત્ પદાર્થ નથી; એમ બ્રહ્માદ્વૈતવાદિઓ કહે છે. Spinoza અને Parmenides ના મત સાથે વેદાંત દર્શનનું થોડું મળતાપણું દેખાય છે.

જૈનો વેદાન્તનો એ અદ્વૈત સિદ્ધાંત નથી માનતા. જૈન દર્શન પ્રમાણે આત્મા અથવા જીવ સંખ્યામાં અનંત છે અને પ્રત્યેક જીવ, એક બીજાથી સ્વતંત્ર છે. જીવો સ્વતંત્ર ન હોત, મૂળમાં બધા જીવો એક જ હોત તો એક જીવના સુખથી સમસ્ત જીવો સુખી બની શકત, એકના દુઃખથી બધા દુઃખી બનત. એકના બંધનથી બધા બંધાયેલા રહેત અને એકની મુક્તિથી બાકીના બધા મુક્ત બની જત. જીવોની ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થા જોઈને સાંખ્યદર્શને આત્માના અદ્વૈતવાદનો પરિહાર કર્યો અને આત્માની વિવિધતા સ્વીકારી. જૈન દર્શને “પ્રતિક્ષેત્રે ભિન્ન” કહીને, સાંખ્ય-સમ્મત જીવની વિવિધતાનો સ્વીકાર કર્યો છે.

અદ્વૈતવાદના વિષયમાં જૈન દાર્શનિકો કહે છે કે સત્તા, ચૈતન્ય, આનંદ વિગેરે કેટલાક ગુણો એવા છે કે જે સમગ્ર જીવ આત્મા અથવા જીવોમાં હોય છે. આ ગુણુસામાન્યની દૃષ્ટિએ

આત્મા કે જીવ એક છે એમ કહીએ તો ચાલે, સમસ્ત જીવમાં એ પ્રકારની ગુણસામાન્યતા હોય છે જ. વેદાંતનો અદ્વૈતવાદ એ રીતે કેટલેક અંશે ઠીક છે, પરંતુ પ્રત્યેક જીવને વિષે વિશિષ્ટતા છે એ વાતની ઉપેક્ષા કરી શકાય નહીં. એ વિશિષ્ટતા છે એટલે તો એક જીવ ખીજા જીવથી જૂદો છે એમ કહેવું પડે છે. વિશિષ્ટતા ન હોય તો એક જીવ મોક્ષે જતાં બધા જીવો મોક્ષે પહોંચી જાત. અવિશેષણુભાવને અંગે જીવ કિંવા આત્માનું બહુત્વ સ્વીકારવું પડે છે.

આત્માની વિવિધતાના સંબંધમાં સાંખ્ય અને જૈન દર્શન એકમત હોવા છતાં જીવનાં કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વના વિષયમાં તેઓ જૂદા પડે છે. સાંખ્યમત પ્રમાણે પુરૂષ-આત્મા નિત્ય શુદ્ધ બુદ્ધ-મુક્ત છે; અસંગ, નિસ્પૃહ, અલિપ્ત અને અકર્તા છે; જગતના વ્યાપારો સાથે એને કંઈ લેવાદેવા નથી. પ્રકૃતિ જ સૃષ્ટિ રચે છે. પુરૂષ કંઈ કરી શકતો નથી, કંઈ ફળ પણ ભોગવતો નથી. તે કેવળ નિષ્ક્રિય અને અભોક્તા છે. જર્મન દાર્શનિક કાન્ટ પણ આવી જ મતલબનું કહે છે. એ Noumenal self ની સાથે વ્યવહારિક જ્ઞાન પ્રવાહનો કોઈ પ્રકારનો સંબંધ નથી એમ કહે છે. સાંખ્ય પણ જગતના વ્યાપારો સાથે પુરૂષને કંઈ લેવા દેવા નથી એમ જાહેર કરે છે.

સાંખ્ય દર્શનને આપણે પૂછીએ: “પુરૂષમાં કર્તૃત્વ જેવું નથી તો પછી અંધ અને મોક્ષ એ બધું કોને અર્થે? આત્મા સુખ-દુઃખ ભોગવતો ન હોય તો આ સઘજો વહેવાર કઈ રીતે ચાલે? ” ન્યાય દર્શન એ રીતે સાંખ્ય દર્શનની ઠીક ઠીક

ઝાટકણી કાઢે છે. ન્યાય દર્શન આત્માને વિષે સુખ, પ્રયત્ન આદિ ગુણોનું આરોપણ કરે છે. જીવના એકાંત અસંગતના વિષયમાં જૈન દર્શન સાંખ્યની સામે પ્રતિવાદ કરે છે, અને ન્યાયની સાથે સમ્મત થાય છે,

જૈન દર્શન સાંખ્યમતની સરસ સમીક્ષા કરે છે. તે કહે છે કે:—

પુરૂષ એકાંતપણે અકર્તા હોય તો એને કોઈ પણ પ્રકારનો અનુભવ ન થાય. પણ “હું સાંભળું છું; હું સુઘું છું” એવી પ્રતીતિ તો આપણને સૌને થાય છે જ. એટલે આત્માનું અકર્તૃત્વ આપણા અનુભવથી વિરૂદ્ધ છે.

તમે કહેશો કે હું સાંભળું છું-હું સુઘું છું એ પ્રકારની પ્રતીતિ તો અહંકારમાંથી ઉપજે છે, પણ એ વાત તમે પોતે જ નથી માનતા. તમે-સાંખ્યવાદીઓ અનુભવને પુરૂષ-કાર્ય તરિકે ઓળખાવો તો છો જ; અનુભવને અહંકારપ્રસૂત નથી માનતા. એ રીતે તમે પુરૂષનું કર્તૃત્વ કબૂલ રાખો છો.

સાંખ્ય કહે છે કે પુરૂષ સ્વભાવતઃ લોકતા નથી. માત્ર લોકતૃત્વનું આરોપણ કરવામાં આવે છે. કારણ કે જે સુખ દુઃખ છે તે બુદ્ધિદ્વારા ગ્રહણ કરાય છે અને બુદ્ધિ તો પ્રકૃતિની છે. માટે પુરૂષ સુખ-દુઃખનો લોકતા છે એ કલ્પના માત્ર છે. પ્રકૃતિ-પરિણામવાળી બુદ્ધિમાં સુખ-દુઃખ સંક્રાંત થાય છે અને શુદ્ધ સ્વભાવવાળા પુરૂષમાં એ સુખ-દુઃખનાં પ્રતિબિંબ પડે છે. જૈનો આનો જવાબ આપે છે: પદાર્થોનું એક પરિણામ અર્થાત્ વિકૃતિ સ્વીકારો નહીં તો પછી એ પ્રતિબિંબનો ઉદય પણ અસંભવિત અને. સ્ફટિકમાં જે પ્રતિ-

બિંબ પડે છે તેથી સ્ફટિકનું પરિણામ મનવું પડે છે. હવે જો સુખ-દુઃખ પુરૂષમાં પ્રતિબિંબ પામતાં હોય તો તે દ્વારા પુરૂષમાં અમુક પ્રકારનું પરિણામ થાય છે, એટલે કે કેટલેક અંશે ભોક્તૃત્વ છે એમ કબૂલ કરવું રહ્યું. વળી પરિણામ છે તેથી પુરૂષનું કર્તૃત્વ પણ સ્વીકાર્યા વિના ન ચાલે. આમ છે એટલેજ જૈનો જીવને કર્તા તેમજ સાક્ષાત્ ભોક્તા માને છે. આત્માને ગુણાશ્રય રૂપે સ્વીકારવા છતાં જૈન અને ન્યાય મતમાં થોડો મતભેદ છે. નૈયાયિકો આત્માને (૧) જડ સ્વભાવ (૨) દ્રુટસ્થ નિત્ય અને (૩) સર્વગત માને છે. અહીં જૈન દાર્શનિકો જૂદા પડે છે.

નૈયાયિકના મત પ્રમાણે ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન જ્ઞાન, સુખ વગેરે આત્માના ગુણ છે. ગુણ ગુણીની સાથે સમવાય સંબંધથી સંકળાયેલા રહે છે. અર્થાત્ જ્ઞાનાદિગુણો આત્માની સાથે સંકળાયેલા ખરા, પણ સ્વરૂપે ને સ્વભાવે આત્મા નિર્ગુણ છે. જ્ઞાન કે ચૈતન્ય આત્માનો સ્વભાવ નથી. કૈવલ્ય અવસ્થામાં આત્મા સ્વભાવમાં અર્થાત્ નિર્ગુણભાવમાં રહે છે. જ્ઞાન એ કંઈ આત્માનો સ્વભાવ નથી, તેથી ન્યાય મત પ્રમાણે આત્મા સ્વરૂપે કરીને અજ્ઞાન, અચેતન અથવા જડ સ્વરૂપ છે. ગ્રીક દાર્શનિક પ્લેટોએ જેમ Idea નો Phenomenon સાથે એકાંત સંયુક્તપણે સ્વીકાર કર્યા પછી પણ ઠેકઠેકાણે Idea નું સાવ સ્વતંત્ર્ય કહ્યું છે તેમ નૈયાયિકોએ આત્માને જ્ઞાનાદિ ગુણ સાથે સમવાય-સંબંધ સ્વીકાર્યા પછી પણ એનું જડસ્વરૂપ સ્વતંત્રત્વ સ્વીકાર્યું છે. નૈયાયિકો ખીજ એક વાત કહે છે. જેમ આત્મા જ્ઞાનાદિ ગુણોથી સ્વતંત્ર છે તેમ તે પર્યાયાદિ દ્વારા પણ અપરિવર્તિત છે. જ્ઞાનની સાથે સંબંધ

રહે યા ન રહે, આત્મા હંમેશાં કૂટસ્થ છે, અપરિણામી છે. ત્રીજી એક વાત તેઓ એવી મતસબની કહે છે કે આત્મા સર્વવ્યાપક અને સર્વગત છે. મૂળ જડ સ્વરૂપ હોવાથી સર્વવ્યાપક ન હોય તો પછી આત્માને જગતના પદાર્થો સાથે સંયોગ કે સંબંધ ન સંભવે અને આત્મા સર્વગત ન હોય તો વિવિધ દિશાઓ અને દેશોમાં રહેલા પરમાણુ-સમૂહની સાથે એનો યુગપત્ સંયોગ ન સંભવે. અને એ પ્રમાણેનો સંયોગ અસંભવિત હોય તો શરીરોદ્ધિની ઉત્પત્તિ પણ અસંભવિત જ બની જાય. માટે આત્મા સર્વવ્યાપક છે.

એ દલીલ બધા દર્શન સ્વીકારી શકે નહીં, સાંખ્ય અને વેદાંત આત્માને ચૈતન્ય સ્વરૂપ માને છે. આત્મા જડ પદાર્થ હોય તો તેનાથી પદાર્થ-પરિચ્છેદ અસંભવિત બને. એ અપરિણામી, કૂટસ્થ હોય તો પણ પદાર્થનું જ્ઞાન ન થાય. અને આત્મા સર્વવ્યાપક હોય તો પછી વિવિધ પ્રકારના આત્માને બદલે વેદાંતે કહેલો એકમેવાદ્વિતીયમ્ નો સિદ્ધાંત સ્વીકાર કરવાથી ચાલી શકે છે. આ વિરોધોને લીધે જૈનદર્શને ન્યાયમતનો પરિહાર કર્યો છે. તે પ્રશ્ને છે કે જીવ (૧) ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે (૨) પરિણામી છે અને (૩) સ્વદેહ પરિમાણુ છે.

જૈનદર્શનનો ચુકિતવાદ કેટલો સુંદર છે ? તેઓ કહે છે કે જો આત્મા જડસ્વરૂપ હોય તો એને પદાર્થનું જ્ઞાન થાય નહીં. દાખલા તરીકે આકાશ જડસ્વરૂપ છે. આકાશને પદાર્થનું જ્ઞાન થતું નથી તો પછી આત્માને શી રીતે થાય ? નૈયાયિકો અહીં બચાવમાં કહેશે કે આત્મા બલે જડસ્વરૂપ હોય તો પણ

સમવાય-સંબંધે એ ચૈતન્ય-સમવેત છે; આકાશ તો તદ્દન જડસ્વરૂપ છે, આકાશને ભલે પદાર્થનું જ્ઞાન ન થાય, પણ આત્માને તો થાય છે જ. અહીં બીજો પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે આકાશ અને આત્મા બન્ને જડ છે અને તમે કહો છો કે એકને જ્ઞાન થતું નથી અને બીજાને થાય છે, પણ એનું શું સખળ કારણ છે તે તમે કળી શકતા નથી. ખરી રીતે એનો અર્થ એટલો જ છે કે આત્મામાં સ્વભાવતઃ ચૈતન્ય છે.

નૈયાયિકો કહે છે કે “પણ આત્માનું આત્મત્વ ક્યાં જશે? “હું છું” એ પ્રકારનો જે નિશ્ચય આપણને થાય છે તે આ આત્મત્વને, અહત્વને આભારી છે. આત્મામાં આત્મત્વ-જાતિ હોવાથી એને વિષે ચૈતન્ય રહે છે. આકાશમાં આત્મત્વ નથી, તેથી ચૈતન્ય પણ નથી.” નૈયાયિકોને એના જવાબમાં એમ કહી શકાય કે આત્મત્વ-જાતિ આત્માને વિષે સમવાય-સંબંધે રહે છે એમ જે તમે કહો છો તે ઠીક છે પણ એ રીતે તો તમારી યુક્તિ “અન્યોન્ય સંશ્રય” દોષથી બચી શકતી નથી. આત્માને વિષે આત્મત્વનો પ્રત્યય થાય છે આકાશત્વનો નથી થતો; તે જ પ્રમાણે આકાશને વિષે આકાશત્વનો પ્રત્યય થાય છે, આત્મત્વનો નથી થતો. મતલબ કે ક્યા પદાર્થને વિષે કંઈ જાતિનો સમવાય છે તે, તે વિષેના પ્રત્યય ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. અને આ પ્રત્યય-વિશેષની તપાસ કરવા લાગીએ તો આત્મામાં આત્મત્વ સમવેત છે તેથી આકાશત્વનો પ્રત્યય નથી થતો અને આકાશમાં આકાશત્વ છે તેથી ત્યાં આત્મત્વનો પ્રત્યય નથી થતો. માટે એ યુક્તિનો કંઈ અર્થ નથી.

જૈનાચાર્યો કહે છે કે આત્માને વિષે જે આત્મતત્વનેદ પ્રત્યય થાય છે તે જ તેનું ચૈતન્ય, આત્માનું સ્વરૂપ અથવા એની પ્રકૃતિ સિદ્ધ કરે છે. આત્માની સાથે ચૈતન્યનું થોડું પણ તાદાત્મ્ય ન સ્વીકારો તો ઉપર કહ્યા તેવા પ્રત્યયનું કંઈ પણ કારણ તમને મળી શકશે નહીં.

ન્યાયાચાર્ય કહે છે કે આત્માને વિષે ચૈતન્ય સમવાય સંબંધે રહેલું છે, એવી આપણને સૌને પ્રતીતિ થાય છે. જૈનાચાર્ય એના જવાબમાં કહે છે કે પ્રતીતિને જ તમે પ્રમાણભૂત માનતા હો તો પછી આત્મા પોતે ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે એવી પ્રતીતિ થાય જે તે કેમ નથી માનતા? “હું પોતે અચેતન છું—ચેતના યોગે ચેતન છું” એવી પ્રતીતિ કોઈને નથી થતી. “હું સ્વભાવતઃ જ્ઞાતા છું.” એવી જ પ્રતીતિ સૌને થાય છે. ઘટ-પટ્ટાદિ અચેતન છે, એને “હું જ્ઞાતા છું—હું જ્ઞાનવાન છું” એવી પ્રતીતિ નથી થતી. આત્મા જે અચેતન હોત તો ઘટ-પટ્ટાદિને વિષે પણ એવી પ્રતીતિ સંભવતી હોત. જૈનાચાર્યોની યુક્તિ બરાબર સમજાય તેવી છે. આત્મા જડસ્વભાવી હોત તો અર્થપરિચ્છેદ સર્વાથ અશક્ય બનત.

નૈયાયિકો જરા આજળ વધીને બીજી એક યુક્તિ આપે છે. તેઓ કહે છે કે “હું જ્ઞાનવાન છું” એમ જે આપણને લાગે છે તે એમ સિદ્ધ કરે છે કે આત્મા અને જ્ઞાન જૂદા જૂદા છે—એ એક નથી. “હું ધનવાન છું” એમ કોઈને લાગે તેથી આપણે આત્મા અને ધનની અભિન્નતા નથી માની લેતા.

જૈનાચાર્ય જવાબ આપે છે કે એ પ્રત્યયથી આત્મા અને જ્ઞાન અભિન્ન હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. આત્મા જડસ્વભાવ

હોય તો ‘હું જ્ઞાનવાન છું’ એવી પ્રતીતિ કોઈ કાળે પણ ન થાય. જો એમ કહેશો કે આત્મા જડસ્વભાવ છે, છતાં જ્ઞાનવાન છે તો તમારી માન્યતાનું તમે પોતે જ ખંડન કરો છો.

નાગૃહીતવિશેષણ વિશેષ્યે બુદ્ધિ : જો જ્ઞાનરૂપ વિશેષણ અહાયું ન હોય તો આત્મારૂપ વિશેષ્યમાં ‘હું જ્ઞાનવાન છું’ એવી બુદ્ધિ કેમ થાય ? હવે જો તમે એમ કહો કે આત્મા અને જ્ઞાન ઉભયનું અહણુ થાય છે તો ખીજો પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે એ પ્રકારનું અહણુ કઈ રીતે સંભવે ? વિશેષણભૂત જ્ઞાનદ્વારા એવું અહણુ સંભવતું જ નથી કારણ કે જ્ઞાન પોતે પોતાદ્વારા આગળાચ એ તમારા પોતાના ન્યાયમતથી વિરુદ્ધ છે. “નાગૃહીતવિશેષણ વિશેષ્યે બુદ્ધિ :” એ તો તમે પોતે પણ માનો છો.

અચાવમાં કદાચ એમ કહો કે જ્ઞાનાંતરદ્વારા એવું અહણુ કરાય છે તો ત્યાં “અનવસ્થા” દોષ આવે છે. કારણ કે એજ જ્ઞાનાંતર વળી જ્ઞાનત્વ વિશેષણના અહણુ વિના સંભવતું નથી. દેખીતી રીતે જ એ સિદ્ધાંત અનવસ્થા દોષથી દૂષિત છે. જ્યાં સુધી તમે એમ ન માનો કે જ્ઞાનની સાથે આત્માની અભિન્નતા છે ત્યાં સુધી “હું જ્ઞાનવાન છું” એવો પ્રત્યય તમને નહીં થાય. એટલે જ જૈનદર્શનિકો, ન્યાયદર્શને પ્રરૂપેલો આત્માના જડત્વનો ઈન્કાર કરે છે.

નૈયાયિકોની ખીજી માન્યતા એવી છે કે “આત્મા કૂટસ્થ, નિત્ય છે.” એટલે કે આત્મા હંમેશા અપરિવર્તિત છે. જૈનો આત્માને પરિણામી કહી એ મતનો પરિહાર કરે છે. તેઓ યુક્તિપૂર્વક પોતાનો સિદ્ધાંત સ્થાપે છે: “જ્ઞાનોત્પત્તિ પૂર્વે

આત્માની જે અવસ્થા હતી તે જ અવસ્થા જ્ઞાનોત્પત્તિ સમયે પણ રહે તો પછી તેને પદાર્થનું જ્ઞાન શી રીતે થાય ?” હંમેશાં અપરિવર્તિત રૂપે રહેવું એ સ્થિતિને તમે કૂટસ્થભાવ કહો છો. જ્ઞાનોત્પત્તિ પહેલાં આત્મા અપ્રમાતા છે, પણ જ્ઞાનોત્પત્તિ સમયે એ પ્રમાતા છે. પદાર્થ-પરિચ્છેદક છે ; એ રીતે આત્મામાં એક પ્રકારનું પરિવર્તન તો થાય છે જ. પરિવર્તન સ્વીકારો તો આત્માનો કૂટસ્થભાવ ક્યાં રહ્યો ?

આત્માને ‘સ્વદેહ પરિમાણુ’ કહીને જનો, નૈયાયિકાએ સ્વીકારેલા આત્માના સર્વવ્યાપકત્વનો વિરોધ કરે છે. જૈનો કહે છે કે આત્માને સર્વગત માન્યા પછી આત્માની વિવિધતા માનવાની જરૂર જ ક્યાં રહે છે ? વિવિધ મન સાથેના સંયોગ વિવિધ પ્રકારના આત્માનું અનુમાન કરાવે છે. પણ આત્મા જે સર્વગત વ્યાપક પદાર્થ હોય તો પછી જેની રીતે એક જ સર્વગત વ્યાપક આકાશની સાથે વિવિધ ઘટાદિનો સંયોગ બને છે તે જ પ્રમાણે એક જ આત્માની સાથે વિવિધ મનનો સંયોગ સંભવે છે. આત્માને સર્વવ્યાપક માનવાથી, એ પ્રમાણે યુગપત્ વિવિધ શરીર અને ઇન્દ્રિયાદિનો સંયોગ પણ એની સાથે પ્રતિપાદિત થઈ શકે છે. એ રીતે પછી વિવિધ આત્મા માનવાની કંઈ આવશ્યકતા નથી રહેતી.

જો એમ કહો કે એક આત્માની સાથે યુગપત્ વિવિધ શરીરાદિનો સંયોગ અસંભવિત છે, કારણ કે આત્માને વિષે પરસ્પર વિરોધી સુખ-દુઃખાદિ સંભવતાં નથી; તો તેના જવાબમાં એમ કહી શકાય કે યુક્તિથી આકાશને વિષે એકી સાથે વિવિધ ભેરીને સમવાય અસંભવિત ગણાઈ બય,

કારણકે સમસ્ત ભેરીના શબ્દાદિ પરસ્પર વિરોધી હોવાથી એક પણ શબ્દ ન સંભળાય, જો એમ કહો કે પ્રત્યેક શબ્દનું કારણ ભિન્ન ભિન્ન છે, એટલા માટે પ્રત્યેક શબ્દ પરસ્પર વિરોધી હોવા છતાં પણ સંભળાય છે: અને તેથી જ આકાશ એક હોવા છતાં વિવિધ ભેરીનો યુગપત્ સમવાય સંભવે છે. એના ઉત્તરમાં એમ કહી શકાય કે પ્રત્યેક સુખ-દુઃખનું કારણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે; તેથી સુખ-દુઃખાદિ પરસ્પર ભિન્ન હોવા છતાં તેનો યુગપત્ અનુભવ થાય છે. એટલે કે એક જ આત્માની સાથે વિવિધ શરીરાદિનો યુગપત્ સંયોગ સંભવે છે. જો એમ કહો કે વિશ્વ ધર્મના અધ્યાસને લીધે આત્માની વિવિધતા સ્વીકારવી પડે છે તો પછી આકાશની વિવિધતા કાં નથી સ્વીકારતા ?

આકાશ છે તો એક, પણ એક હોવા છતાં જે પોતાનો વિષે ઘણા પદાર્થોને અવકાશ આપે છે એમ કહેતા હો તો એના જવાબમાં કહેવાનું કે આત્મા પણ એક જ છે અને તેને વિષે સમસ્ત શરીરાદિ પદાર્થ, પ્રદેશ પ્રદેશની સાથે સંયુક્ત રહે છે. નૈયાયિકો કહે છે કે કોઈ મરે છે, કોઈ જન્મે છે, કોઈ કામકાજ કરે છે એ સધળો વ્યાપાર જોતાં વિવિધતા સિદ્ધ થાય છે. જો એના ઉત્તરમાં કહે છે કે આત્માનું સર્વગત્વ સ્વીકારવાથી, જન્મ મૃત્યુ વિગેરે વ્યાપારને અંગે આત્માનું એકત્વ જ સિદ્ધ થાય છે. ક્યાંકે ઘટાકાશ ઉત્પન્ન થાય છે તો એ જ સમયે ખીણું ઘટાકાશ વિનષ્ટ થાય છે : કદાચ ખીણું એક ઘટાકાશ પૂર્વક્ત્ રહે છે. એ બધા વ્યાપારો ઉપરથી આકાશને વિષે બહુત્વ સ્વીકારવાની જરૂર નથી રહેતી તો પછી જન્મ, મરણ આદિ વ્યાપારને લીધે

આત્મા એક હોવા છતાં એમાં એ બધું બની શકે છે. આત્માની વિવિધતા શા સારૂ રવીકારો છો ? વિવિધતા ન માનીએ તો બંધ-મોક્ષ અસંભવિત બને, કારણ કે એક જ વસ્તુને વિષે એકી સાથે બંધ-મોક્ષ રૂપ વિરુદ્ધ ભાવોનો સમાવેશ નથી હોતો. પણ એની સામે એવી યુક્તિ આપી શકાય કે કોઈ એક ઘડામાં આકાશ બંધ થયું, એટલે ઘટમુક્ત આકાશ જેવું કંઈ ન રહે અને ઘટમુક્ત આકાશને હીંચે ઘટબદ્ધ આકાશ પણ અસંભવિત બની જાય. જે તમે એમ કહો કે પ્રદેશભેદ રહેવાથી આકાશને વિષે એકી સાથે બંધ તેમજ મોક્ષ પણ સંભવે છે તો પછી સર્વાંગત એવા એક જ આત્માને વિષે પ્રદેશભેદની કલ્પના કરી શકો છો અને બંધ તથા મોક્ષનું એકી સાથે આરોપણ પણ થઈ શકે. જૈનાચાર્યનો મુદ્દો એટલો જ છે કે આત્માનું સર્વગતત્વ અને સર્વવ્યાપકત્વ રવીકાર્ય પછી એની વિવિધતા ન રવીકારો તો ચાલે.

ન્યાયાચાર્યો કહે છે કે આત્મા વ્યાપક પદાર્થ ન હોય તો અનંતદિગ્દેશવર્તી ઉપયુક્ત પરમાણુઓની સાથે તેને સંયોગ ન સંભવે. અને એ રીતે સંયોગ ન સંભવે તો શરીરની ઉત્પત્તિ પણ ન સંભવે. જૈનો એના જવાબમાં કહે છે કે પરમાણુ-સમૂહને અકર્ષણ સારૂ, મેળવણ સારૂ આત્માએ વ્યાપક-પદાર્થ થવું જ જોઈએ એવો નિયમ નથી. સુબ્ધક તરફ લોટું ખેંચાય છે તેથી સુબ્ધકને આપણે વ્યાપક પદાર્થ નથી માનતા. તમે એવો વાંધો ઉઠાવશો કે એવા ખેંચાણથી તો ત્રણ ભુવનના પરમાણુ આત્માની અમગ્ન આકર્ષણ આવે તો પછી શરીરનું પ્રમાણ કઈ રીતે રચાય ? શરીર-પ્રમાણ અનિશ્ચિત જ રહ્યા કરે; તો તમારા વ્યાપકવાદમાં પણ એજ

વાંધો ઉભો રહેશે, સકળ પરમાણુને વિષે વ્યાપક એવો આત્મા સકળ પરમાણુઓને ખેંચે તો સરવાળે એ જ સ્થિતિ આવે. અદૃષ્ટના પ્રતાપે શરીર-ઉત્પાદનને સારૂ ઉપયોગી એવા પરમાણુઓ જ ખેંચાય છે એમ કહેતા હો તો આત્માની અવ્યાપકતા માનનારા પણ એજ વાત કહેશે.

જૈન સમ્મત શરીરપરિમાણુત્ત્વવાદના સંબંધમાં નૈયાયિકો એક બીજી આપત્તિ ઉભી કરે છે. તેઓ કહે છે કે શરીરના પ્રત્યેક અવયવને વિષે આત્મા પ્રવેશે છે એમ કહેવાથી તો શરીરની જેમ આત્માને પણ સાવચવ માનવો પડશે. આત્મા સાવચવ થયો એટલે એ એક કાર્ય થયું. અને આત્મા એક કાર્ય હોય તો તેનું કારણ પણ રહેવું જ જોઈએ. વિગ્નતીય કારણ તો સંભવતું જ નથી, કારણ કે અનાત્મામાંથી આત્માની ઉત્પત્તિ ન જ હોય. સગ્નતીય કારણ સ્વીકારવાં એ પણ ઠીક નથી લાગતું. કારણ કે સગ્નતીય કારણોમાં પણ આત્મત્વ તો માનવું જ પડે; નહિંતર એ સગ્નતીય કારણ જ ન બને. સરવાળે એવું બને કે આત્મા આત્મસમૂહમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. નૈયાયિકો એ વાતને અયૌક્તિક મત કહે છે. એક જ શરીરને વિષે એક કરતાં વધુ આત્માઓ કઈ રીતે કાર્ય કરી શકે? ધારો કે શરીરને વિષે એક કરતાં વધુ આત્માઓ કારણરૂપે કાર્ય કરે છે. તો એક કારણ-આત્માનું કાર્ય બીજા કારણ-આત્માના કાર્ય સાથે શી રીતે મેળ ખાશે? એ બંને કાર્યો સંપૂર્ણપણે શી રીતે એકત્ર બનશે? ઘટમાં જેમ અવયવો હોય છે અને અવયવોનો સંયોગ નષ્ટ થયો એટલે ઘટો જ નષ્ટ થયો એમ કહીએ છીએ તેમ આત્માના

ખણ અવયવ માનવા પડશે અને પછી તો આત્માને પણ વિનાશ પામવાના સ્વભાવવાળો સ્વીકારવો પડશે.

જૈનો એનો જવાબ વાળે છે: અમારી જૈન દષ્ટિએ આત્મા કથંચિત્ સાવયવ અથવા કાર્ય છે: એ સંપૂર્ણરૂપે સાવયવ અને કાર્ય પદાર્થ છે એમ પણ નથી. ઘડો જેમ સમાન-જાતીય અવયવોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તેમ આત્મા તેવી જ રીતે સજાતીય કારણોમાંથી નિષ્પન્ન થાય છે એમ કહી શકાય નહીં. આત્માને કાર્ય કહેતા હો તો ભલે, પણ કાર્ય-શબ્દનો તમે શું અર્થ કરો છો? પૂર્વ આકારનો પરિત્યાગ કરવો અને બીજા આકારે પરિણમવું એ દ્રવ્યનું કાર્યત્વ છે. ભિન્ન ભિન્ન પર્યાય-પરિણતિ એ જ આત્માનું કાર્યત્વ. એ દષ્ટિએ આત્મા કથંચિત્ અનિત્ય પણ છે. અને એક પછી એક પર્યાય પરિણત થતા હોવાથી દ્રવ્યતઃ આત્મા અપરિવર્તિત પણ છે. એટલા સારૂ જ અમે કહીએ કે જે કે આત્મા સાવયવ અને કાર્ય છે, છતાં તે અવિચ્છન્ન અવિભાગ અને નિત્ય પણ છે.

આત્મા શરીર-પરિમાણત્વ વિષે નૈયાયિકો કહે છે કે જીવને સ્વદેહપરિમાણ માનશો તો એને એક મૂર્તપદાર્થ કહેવો પડશે. હવે આત્મા મૂર્ત દ્રવ્ય હોય તો શરીરમાં એનો અનુપ્રવેશ અસંભવિત બનશે. એક મૂર્તપદાર્થને વિષે બીજો મૂર્તપદાર્થ પ્રવેશ જ કઈ રીતે કરી શકે? પછી તો તમારે શરીરને નિરાત્મક જ માનવું પડશે.

બીજી વાત: આત્મા દેહ પરિણામ હોય તો બાહક-શરીર પછી યુવકના શરીરરૂપે શી રીતે પરિણમશે? એમ

કહો કે બાળક-શરીર પરિમાણનો પરિત્યાગ કરી આત્મા યુવક-શરીર-પરિમાણ ગ્રહણ કરે છે તો શરીરની જોમ આત્મા પણ અનિત્ય બનશે. અને જો એમ કહો કે બાળક-શરીર-પરિમાણનો પરિત્યાગ કર્યા વિના આત્મા યુવક-શરીર પરિમાણ બની શકે છે તો એ એક અસંભવિત બ્યાપાર છે એમ કહેવું પડે કારણ કે એક પરિમાણનો ત્યાગ કર્યા વિના બીજા પરિમાણનું ગ્રહણ કેમ બને? છેલ્લે છેલ્લે ન્યાયાચાર્યો કહે છે કે જીવ તનુપરિમાણ હોય તો શરીરનો એકાદો અંશ ખંડિત થયેથી આત્મા પણ અમુક અંશે ખંડિત બને છે એમ કબૂલવું પડે.

જૈન દાર્શનિકો એનો જવાબ આપે છે : મૂર્ત એટલે શું? એનો અર્થ એવો કરવામાં આવે કે આત્મા સર્વ પદાર્થને વિષે અનુપ્રવિષ્ટ નથી-માત્ર સ્વદેહપરિમાણ જ છે, તો એ માન્યતા સાથે જૈન સિદ્ધાંતનો વિરોધ નથી. પણ જો તમે મૂર્ત શબ્દનો અર્થ રૂપાદિમાન કરતા હો તો તે સંબંધમાં અમારે કહેવાનું રહે છે. આત્મા અસર્વગત—અર્થાત્ સ્વદેહપરિમાણ હોવાથી તે રૂપી અથવા મૂર્ત હોવો જ જોઈએ એવો નિયમ નથી. મન અસર્વગત છે, પણ એથી કરીને એને મૂર્ત પદાર્થ નથી કહેતા. આત્મા મૂર્ત પદાર્થ નથી. શરીરને વિષે જોમ મનનો પ્રવેશ સંભવે છે તેમ જ આત્માના સંબંધમાં પણ સમજવું. જૈનો કહે છે કે ભરમાત્રિ પદાર્થને વિષે જલ વિગેરે મૂર્ત પદાર્થનો પ્રવેશ સંભવતો હોય તો શરીરમાં અમૂર્ત આત્માનો અનુપ્રવેશ કેમ ન સંભવે? આત્મા ન્યારે યુવક-શરીર-પરિમાણ ધારણ કરે ત્યારે બાળક-શરીર-પરિમાણનો પરિત્યાગ કરે છે એમ ભલે

સમજો. એમાં કંઈ અસંગતિ નથી. સાપ પોતાના ન્હાનકડા દેહને ફેણ વિસ્તારીને મ્હોટા બનાવી શકે છે. તેમજ આત્મા પણ સંકાય-વિસ્તાર-ગુણના પ્રતાપે જૂદે જૂદે સમયે જૂદા જૂદા દેહપરિમાણુ ધારણ કરી શકે છે. વિભિન્ન અવસ્થા અથવા પર્યાય જોતાં આત્માને પરિવર્તન છે એમ કહીએ તો ચાલે અને તેથી જ તો એ હિસાબે આત્મા અનિત્ય પણ છે. દ્રવ્યથી એથી હલટી જ વાત કહી શકાય. એટલે કે દ્રવ્યથી આત્મા અપરિવર્તિત અને નિત્ય છે. શરીર-ખંડનના સંબંધમાં નૈયાયિકો જે વાંધો લે છે તેના જવાબમાં જૈનો કહે છે કે શરીર ખંડિત થવાથી આત્મા ખંડિત નથી થતો, ખંડિત થયેલા શરીરાંશમાં આત્માના પ્રદેશ વિસ્તાર પામે છે. ખંડિત શરીરાંશમાં અમુક અંશે આત્માનું અસ્તિત્વ ન સ્વીકારાય તો ખંડિત શરીરાંશમાં જે કંપન જોવામાં આવે છે તેનું બીજું કોઈ કારણ બતાવી શકાતું નથી. ખંડિત અંશમાં કોઈ પૃથક આત્મા તો નથી જ. જે છે તે દેહને વિષે રહેલા, દેહપરિમાણુવાળા આત્માનો જ અંશ છે. શરીરના એ ભાગમાં રહેવા છતાં પણ આત્મા તો એક જ છે. એ રીતે જૈનાચાર્યો યુક્તિવાદથી આત્માનું સ્વદેહ પરિમાણુત્વ સારી રીતે સિદ્ધ કરે છે.

ન્યાયમતનું એ પ્રમાણુ ખંડન કરી, જૈન દાર્શનિકો યુક્તિપૂર્વક બતાવી આપે છે: આત્મા વ્યાપક નથી, પણ શરીર-પરિમાણુ જ છે. એમનો અનુમાન પ્રયોગ પણ અહીં નોંધવા યોગ્ય છે. તેઓ કહે છે કે આત્મા વ્યાપક નથી, કારણુ કે તે ચેતન છે. જે વ્યાપક હોય તે ચેતન ન હોઈ શકે. દાખલા તરીકે આકાશ આત્મા ચેતન

છે : એટલે કે તે અવ્યાપક છે. આત્મા અવ્યાપક છે તેનો અર્થ એટલો જ કે તે શરીર-પરિમાણુવાળો છે. કારણ કે શરીરને વિષે તેનું અસ્તિત્વ જોઈ શકાય છે.

જૈન સિદ્ધાંત પ્રમાણે જીવ “કમ્મસંજુતો” અથવા “પૌદ્ગલિકાદૃષ્ટવાન” છે એ વાતનો પૂર્વ ધસારો કરી ગયા છીએ. જેઓ નાસ્તિક છે, જેઓ કર્મફળ નથી માનતા, પરલોક પણ નથી માનતા તેઓ પણ જીવને અદૃષ્ટવાન કહી પોતાના જ મતનું ખંડન કરે છે. કર્મની સાથે ફળનો અચ્છેદ સંબંધ સ્વીકારવામાં ન આવે તો “કૃતપ્રણાશ” અને “અકૃતાભ્યાગમ” નો દોષ આવે એ હકીકત પણ ચર્ચાઈ ગઈ છે મતલબ કે પરલોક સ્વીકાર્યા વિના બીજી ગતિ નથી. એમ કહેવામાં આવે કે પરલોક પ્રત્યક્ષ દેખાતો નથી તો પછી એ શા માટે માનવો? એનો જવાબ એ છે કે પરલોક પ્રત્યક્ષ દેખાતો નથી, માટે તે ન જ હોવો જોઈએ એમ ન કહી શકાય. પિતામહ, પ્રપિતામહ આદિ પૂર્વજોને આપણે જોઈ શકતા નથી. પરંતુ એટલા ઉપરથી તેઓ હતા જ નહીં એમ કહી શકાય ખરું? કોઈએ પણ કોઈ કાળે પરલોક જોયો નથી એમ જો કોઈ નાસ્તિક કહેતો હોય તો તે પણ માનવા જેવું નથી, કારણ કે એ નાસ્તિક કંઈ સર્વશ નથી.

કેવળજ્ઞાની પુરૂષો પરલોક જોઈ શકે છે. જૈનો અને આસ્તિકો પણ એ વાત માને છે. નાસ્તિક અહીં બોલી ઉઠશે કે પરલોક હોય તો તેનું કંઈ કારણ જરૂર રહેવું જોઈએ. એ કારણ કયું? પરલોકનું કારણ અદૃષ્ટ કહેતા હો તો અનવસ્થા-દોષ લાગશે. જો એમ કહો કે રાગ-દ્રેષાદિને લીધે

પરલોક સંભવિત છે તો નિષ્કર્મ અવસ્થાનો તમે શું ખુલાસો કરશો ? કારણ કે સંસારી માત્ર રાગદ્વેષને આધીન છે. જો એમ કહેશો કે હિંસાદિ ક્રિયાની ખાતર પરલોક-વ્યવસ્થા માનવી જ જોઈએ તો તે પણ ઠીક નથી. કારણ કે કેટલીક વાર ક્રિયા-ફળના વ્યભિચાર જોવામાં આવે છે. હિંસાદિ પાપકર્મ કરનાર, ધન-ધાન્યનો સારો વૈભવ ભોગવતો દેખાય છે. જ્યારે સત્કર્મ કરનાર સંજ્ઞન પુરૂષને અતિ દીન અવસ્થા વેઠવી પડે છે. એ રીતે કર્મફળનો વ્યભિચાર જોતાં એટલું નક્કી છે કે કર્મફળ છે, છે ને છે જ એમ ન કહેવાય. કર્મફળ નથી તો પરલોક માનવાની પણ જરૂર ક્યાં રહી ?

આ ત્રણે આપત્તિઓના જવાબ જૈન દાર્શનિકોએ આપ્યા છે : તેઓ નારિતકોને કહેવા માગે છે કે તમારી વાત અમુક અંશે-અમુક અપેક્ષાએ ઠીક છે. પણ એથી કરીને પરલોક કે અદૃશના સિદ્ધાંતને કંઈ બાધ નથી આવતો. જીવ અનાદિકાળથી કર્મસંયુક્ત છે એમ જૈનો માને છે. એમાં અનવસ્થા દોષ છે એમ કહેતા હો તો તે બરાબર નથી. રાગ-દ્વેષ આદિને લીધે ભવભ્રમણ કરવું પડે છે અને તેથી નિષ્કર્મ અવસ્થા અસંભવિત અને એમ કહેતા હો તો ભણે ક્ષણભરને માટે એ વાત માની લઈએ. પરંતુ પરલોક તો તમારે સ્વીકારવો જ પડશે. સાચી વાત એ છે કે જ્યાં સુધી જીવની મુક્તિ ન થાય ત્યાં સુધી જીવ રાગ-દ્વેષથી વશીભૂત રહેવાનો, કર્મ અને કર્મફળના ચક્રાવે ચડવાનો. પાપી દેખાતા પુરૂષનાં ઐશ્વર્ય-સુખ વસ્તુતઃ એના પૂર્વજન્મનાં પુણ્યને આભારી છે અને પુણ્યશાળી પુરૂષનાં દુઃખ એના પૂર્વજન્મના પાપકર્મને આભારી છે એમ તમારે સમજી લેવું જોઈએ.

દુષ્ટ પુરૂષની ભવિષ્યમાં દુર્ગતિ જ થવાની અને સગળનને સારી સ્થિતિ મળવાની એ પણ એટલી જ નિશ્ચિત વાત છે. ઉપલક દેખાતાં સુખ-દુઃખ ઉપરથી કર્મફળ કે પરલોક જેવું કંઈ નથી એમ કહી નાખવાનું સાહસ ન કરશો.

જૈનો આગમ-પ્રમાણને માને છે. પરલોકની પુષ્ટિમાં એનો ઉપયોગ પણ કરે છે. “શુભ:પુણ્યસ્ય,” “અશુભ : પાપસ્ય” સારાનું ફળ પણ સાંઠું અને નહારાનું ફળ પણ નહારું જ મળવાનું એ જિનવચન વિષે કોઈએ જરાયે શંકા લઈ જવી નહીં. અદૃષ્ટના વિષયમાં આનુમાનિક પ્રમાણ પણ જોઈએ તેટલા મળી આવે છે. એક ગુણિયલ સ્ત્રીને એકી સાથે બે પુત્રો જન્મે છે. વખત જતાં એ બન્ને ભાઈએનાં બળ, વિદ્યા વગેરેમાં ઘણી વિચ્છેદ્યતા જોવાય છે. અદૃષ્ટ કર્મ ન માનો તો તે વિલક્ષણતાનો તમે શું ખુલાસો આપશો ?

જૈન મત પ્રમાણે અદૃષ્ટ પુહ્ગલઘટિત છે. અર્થાત્ ખીજ જન્મમાં આત્મા કેવું શરીર ધારણ કરશે તે તેના પૂર્વજન્મ-ભાગિત-તત્ સંશ્લિષ્ટ કર્મ પરમાણુ વડે નિર્દિષ્ટ થાય છે. આત્મા અદૃષ્ટાધીન છે : કર્મપુહ્ગલ રૂપી જંજીરો એના પગમાં પડી છે. નૈયાયિકો અદૃષ્ટને આત્માનો વિશેષ ગુણ કહે છે. સાંખ્યમત પ્રમાણે અદૃષ્ટ એ પ્રકૃતિના વિકાર સિવાય ખીજું કંઈ નથી. બૌદ્ધો અદૃષ્ટને વાસનાસ્વભાવ કહે છે. વેદાન્તીઓ અદૃષ્ટને અવિદ્યાસ્વરૂપ ઓળખાવે છે, જૈનો અદૃષ્ટને પૌહ્ગલિક સિદ્ધ કરી, ઉપરોક્ત તમામ મતોનો પરિહાર કરે છે.

જીવ અથવા આત્માના સંબંધમાં જૈનો શું માને છે તે મેં ટુંકામાં વર્ણવ્યું છે. સાંખ્યાદિ મતોની સાથે જૈન મત ક્રેટલીક રીતે મળતો આવે છે તો ક્રેટલીક રીતે જૂદો પડે છે. એ ઉપરથી એટલું તો અવશ્ય લાગે છે જ કે જૈનદર્શન ભારતવર્ષનું એક સુપ્રાચીન, સ્મરણાતીત યુગનું દર્શન છે. જૈનદર્શન, ઔદ્ધયુગની પછી અસ્તિત્વમાં આવ્યું, અથવા તો ગૌતમમુદ્ધના સમયનો એ એક વિચારપ્રવાહ છે એ વાત મુદ્ધ માનવા જેવી નથી. ન્યાય-વેદાન્તાદિ દાર્શનિક મતોની સાથે જે જૈન સિદ્ધાંતોનું મળતાપણું જેવામાં આવતું હોય, જૈનદર્શનમાં કોઈ એક પ્રકારની વિશિષ્ટતા દેખાતી હોય તો પછી ઇતિહાસના જે ભૂલાઈ ગયેલા યુગમાં ન્યાયાદિ મતો પ્રચારમાં આવ્યા તે જ યુગમાં જૈન સિદ્ધાન્તોનો પણ પ્રચાર થયેલો હોવો જોઈએ એવું અનુમાન ખુશીથી કરી શકીએ. અને ઈતિહાસ તેમજ પુરાતત્ત્વ એ જ વાત પુરવાર કરે છે.

७५

(२)

द्रव्यसंग्रहभां कर्तुं छे ते प्रमाणे ७५ उपयोगभय,
अभूर्त्ता, कर्त्ता, स्वदेह परिमाणु, बोक्ता, संसारस्थ, सिद्ध
अने स्वभावे उर्ध्वगति छे.

तत्त्वार्थसार अेना अनेक प्रकार वर्णवे छे:—

सामान्यादेकधा जीवो बद्धो मुक्तस्ततो द्विधा ।

स एवासिद्धनोसिद्धसिद्धत्वात् कीर्त्यते त्रिधा ॥

श्वभ्रतिर्यङ्गनरामर्त्यविकल्पात् स चतुर्विधः ।

प्रशमक्षयतद्द्वन्द्वपरिणामोदयो भवेत् ॥

भावपंचविधत्वात् स पंचभेदः प्ररूप्यते ।

षण्मार्गगमनात् षोढा सप्तधा सप्तभंगतः ॥

अष्टधाष्टगुणात्मत्वादष्टकर्मकृतोपि च ।

पदार्थनवकात्मत्वात् नवधा दशधा तु सः ॥

दशजीवभिदात्मत्वादिति चिन्त्यं यथागमम् ।

३२४...२३७ तत्त्वार्थसार

સામાન્ય દષ્ટિએ જોઈએ તો જીવ એક જ પ્રકારના છે. તેમાં પણ બદ્ધ અને મુક્ત એવા બે ભેદ હોવાથી જીવ બે પ્રકારના છે. અસિદ્ધ, નોસિદ્ધ અને સિદ્ધ એમ જીવના ત્રણ પ્રકાર છે. ગતિભેદે દૈવ, નારકી, મનુષ્ય અને તિર્યંચ એ ચાર પર્યાયમાં જીવ વહેંચાયેલા છે. વળી ઉપશમ, ક્ષય, ક્ષયોપશમ, પરિણામ અને ઉદય એ ભાવભેદે કરીને જીવના પાંચ પ્રકાર છે. જ્ઞાનમાર્ગના ભેદે જીવના છ વિભાગ પાડી શકાય. સમભંગીના ભંગ અનુસારે જીવ સાત પર્યાયોમાં સમાઈ જાય. જીવના સ્વાભાવિક આઠ ગુણ અથવા કર્મની આઠ પ્રકૃતિ પ્રમાણે જીવને આઠ ભાગમાં વહેંચી શકાય. નવ પદાર્થની દષ્ટિએ જીવના નવ અને દશ પ્રકારના પ્રાણુ અનુસારે જીવ દશ પ્રકારના છે એમ પણ કહી શકાય.

જીવતત્ત્વ બરાબર સમજવા સારૂ આ વિભાગો પણ વિચારવા જોઈએ.

એક પ્રકારના જીવ

સામાન્ય નજરે સમસ્ત જીવો એક જ પ્રકારના છે એમ કહીએ તો ચાલે. આ સામાન્ય “ઉપયોગ” ના નામે ઓળખાય છે. જીવ માત્ર ઉપયોગના અધિકારી છે, દર્શન અને જ્ઞાન એવા ભેદે ઉપયોગના બે ભેદ છે. વિશેષ જ્ઞાન-વિરહિત સત્તા માત્રનો જે બોધ તે દર્શન. વસ્તુ વિષયનો જે સવિશેષ બોધ તે જ્ઞાન. જ્ઞાન બે પ્રકારે છે-પ્રમાણુ અને નય. સંપૂર્ણ વસ્તુ સંબંધનું જે સમ્યગ્જ્ઞાન તેનું નામ પ્રમાણુ અને વસ્તુના અંશનું જ્ઞાન તેનું નામ નય. પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એવા પ્રમાણુના બે ભેદ છે. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુની અપેક્ષાએ પરોક્ષ પ્રમાણુ અસ્પષ્ટ છે. અવધિ, મન:પર્યાય

અને કેવળ એ ત્રણ પ્રકારના જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. ઇન્દ્રિય અને મનની સહાય વગર, રૂપી પદાર્થોના સંબંધમાં જે જ્ઞાન થાય તેનું નામ અવધિજ્ઞાન. ઇન્દ્રિયાદિની અપેક્ષા વિના, ખીજના ચિત્તના વિષયમાં જે જ્ઞાન થાય તે મનઃપર્યાય જ્ઞાન. વિશ્વની સઘળી વસ્તુઓ અને પર્યાયોનું જે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તેનું નામ કેવળ જ્ઞાન.

મતિ અને શ્રુતના ભેદે કરીને પરોક્ષ પ્રમાણના બે ભેદ છે. ઇન્દ્રિય અથવા અનિન્દ્રિય (મન) જે જ્ઞાનમાં સહાયક હોય તે મતિજ્ઞાન. મતિજ્ઞાનની અંદર ઇન્દ્રિયજ્ઞાન, સ્વસંવેદન, સ્મરણ, પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન, ઉહ અને અનુમાનનો સમાવેશ થાય છે. દર્શન નિરાકાર જ્ઞાન છે. મતિજ્ઞાન સાકાર જ્ઞાન છે. મતિજ્ઞાનના ચાર પ્રકાર: અવગ્રહ, ઈહા, અવાય ને ધારણા, મતિજ્ઞાનના એ ચાર થર છે એમ કહીએ તો પણ ચાલે. અવગ્રહ મતિજ્ઞાનનો નીચામાં નીચો થર છે. તેના વડે વિષયના અવાંતર-સામાન્ય (જાતિ) માત્રનો ઝોધ થાય છે અવગૃહીત વિષયના વિશેષ સમૂહ સંબંધમાં જાણવાની જે સૃષ્ટા તેનું નામ ઈહા. વિષયનું વિશેષ જ્ઞાન તે અવાય. વિષયજ્ઞાનને ધારણ કરી રાખવું તે ધારણા. ઇન્દ્રિય અને મનની મદદથી જે જ્ઞાન થાય તે ઇન્દ્રિયજ્ઞાન. ઇન્દ્રિય-નિરપેક્ષ, સુખ-દુઃખાદિની જે આંતર અનુભૂતિ તેનું નામ અનિન્દ્રિય જ્ઞાન અથવા સ્વસંવેદન. અનુભવેલા વિષયનો ફરીવાર ઝોધ તે સ્મરણ, સદૃશ અથવા વિસદૃશ એવા વિષયોના સંબંધમાં જે સંકલનાત્મક જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન. વિશેષાકાર વિજ્ઞાનમાંથી જે ત્રિકાલવિષયક જ્ઞાન થાય તે ઉહ અથવા તર્ક. તર્કલગ્ન વિજ્ઞાનમાંથી, “ આ

પર્વત અગ્નિવાળો છે ” એવું જે જ્ઞાન થાય તે અનુમાન. શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ પ્રમાણમાં સમાય છે, આપ્ત પુરૂપની વચના-વલી તે શ્રુતજ્ઞાન. વિષય સંબંધે એક દેશનું જ્ઞાન તે નય. દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક ભેદે નયના પણ બે ભેદ છે. દ્રવ્ય એ દ્રવ્યાર્થિક નયનો અને પર્યાય એ પર્યાયાર્થિક નયનો વિષય છે. નૈગમ નય, સંગ્રહ નય, અને વ્યવહાર નય એ દ્રવ્યાર્થિક નયની અંદર આવે છે. નૈગમ નય ઉદ્દેશ્યને ઓળખાવે છે. સંગ્રહનય વસ્તુઓના સામાન્ય અંશનું અને વ્યવહાર-નય વસ્તુના વિશેષ અંશનું ગ્રહણ કરે છે. ઋગ્વેદ, શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવંભૂત એ પર્યાયાર્થિક નયના ચાર ભેદ છે. વસ્તુના વર્તમાનકાળવર્તી પર્યાય સાથે ઋગ્વેદનો સંબંધ છે. શબ્દનય પ્રમાણે એકાર્થ વાચક શબ્દો એક જ અર્થનો ઓધ કરે છે. સમભિરૂઢ નય અનુસારે એકાર્થવાચક શબ્દો લિંગ, ધાતુ-પ્રત્યયાદિના ભેદે કરીને જૂદા જૂદા અર્થ સૂચવે છે. એવંભૂત નય પ્રત્યેક શબ્દની ક્રિયા બતાવે છે, વસ્તુ ક્રિયાહીન બની એટલે એ શબ્દ દ્વારા ઓળખાવાનો એને અધિકાર ન રહે.

પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ પ્રમાણના બે ભેદ છે. પ્રમાણ અને નય જ્ઞાનની અંદર સમાર્પ જાય છે. જ્ઞાન અને દર્શન, ઉપયોગના પ્રકાર ભેદ છે. એ ઉપયોગની દૃષ્ટિએ જીવ એક પ્રકારના છે. એમ કહી શકાય.

બે પ્રકારના જીવ

સંસારી અને મુક્ત એ રીતે જીવના બે પ્રકાર છે. કર્મના પાશથી બંધાયેલો જીવ સંસારી અને કર્મશૂન્ય જીવ તે મુક્ત. સંસારી જીવો કર્મસંયુક્ત છે, છતાં બધા સંસારી

જીવો એક જ શ્રેણીના છે એમ ન કહી શકાય. સંસારી જીવમાં પણ કર્મભેદ, પર્યાયભેદ છે. આ કર્મભેદ સમન્વવવાને સારૂ જૈનાચાર્યોએ ચૌદ ગુણુસ્થાન નિયોજ્યાં છે. જે થરોની અંદર થઈને, અથવા જે પરિસ્થિતિઓની વચ્ચે થઈને લઘ્ય જીવો ધીમે ધીમે મુક્તિ માર્ગમાં આગળ વધે છે તે તે થર અથવા અવસ્થાનું નામ ગુણુસ્થાન છે. સંસારી જીવ માત્ર કોઈ ને કોઈ એક ગુણુસ્થાન વિષે અવસ્થિત હોય છે: (૧) મિથ્યાદષ્ટિ (૨) સાસાદન (૩) મિશ્ર (૪) અસંયત (૫) દેશસંયત (૬) પ્રમત્ત (૭) અપ્રમત્ત (૮) અપૂર્વ કરણુ (૯) અનિવૃત્તિ કરણુ (૧૦) સૂક્ષ્મકષાય (૧૧) ઉપશાંત કષાય (૧૨) સંક્ષીણ કષાય (૧૩) સયોગ કેવલી અને (૧૪) અયોગ કેવલી. આ ચૌદ ગુણુસ્થાનક થયા.

મિથ્યા દર્શન નામના કર્મના ઉદયથી જીવ મિથ્યાતત્ત્વને વિષે શ્રદ્ધા રાખી રહે, સત્ય તત્ત્વની જાણસા ન રાખે તે મિથ્યાદષ્ટિ પ્રથમ ગુણુસ્થાન. મિથ્યાદર્શન કર્મનો ઉદય ન હોય પણ અનંતાનુબંધી કર્મના ઉદયથી જીવને સમ્યગ્-દર્શન ન થાય (સમ્યગ્દર્શનથી પતિત થાય) તે સાસાદન નામનું બીજું ગુણુસ્થાન. સમ્યગ્મિથ્યાત્વ (મિશ્રમોહ) નામના કર્મના ઉદયથી જીવનું દર્શન કેટલેક અંશે મલિન અને કેટલેક અંશે શુદ્ધ હોય તે મિશ્ર નામનું ત્રીજું ગુણુસ્થાન. અપ્રત્યાખ્યાનાવરણુ નામના કષાયના ઉદયને લીધે, જીવ સમ્યક્ત્વ સંયુક્ત હોવા છતાં અવિરતિ રહે તે અસંયત નામનું ચોથું ગુણુસ્થાન. અપ્રત્યાખ્યાન આવરણુ નામના કષાયનો ઉદય બંધ પડે અને જીવ કેટલેક અંશે સંયત અને કેટલેક અંશે અસંયત રહે તે દેશસંયત નામનું પાંચમું ગુણુ-

સ્થાન. પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયનો ઉદય ક્ષીણ બનવા છતાં જીવ સંપૂર્ણપણે સંયત બને, છતાં એમાં યે પ્રમાદ રહી જાય તે પ્રમત્ત સંયત નામનું છટું ગુણસ્થાન. એ પછી સંજ્વલન નામક કષાય નષ્ટ થવાથી (મન્દ થવાથી) પૂર્ણ સંયત જીવ પ્રમાદના પંજમાંથી છૂટો થઈ જાય તે તે અપ્રમત્ત નામના સાતમા ગુણસ્થાને પહોંચે. મોક્ષમાર્ગનો મુસાફર ક્રમે ક્રમે અપૂર્વ શુક્લ ધ્યાન પ્રાપ્ત કરી, વિશુદ્ધિ પામે તે અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાન. એ અપૂર્વ શુક્લધ્યાન ખૂબ ખૂબ વૃદ્ધિ પામતું થકું મોહકર્મ સમૂહના સ્થૂલ અશોને ક્ષીણ કરે ત્યારે જીવ અનિવૃત્તિ કરણ નામના નવમા ગુણસ્થાનકે આરઠ થાય. એ રીતે કષાયો પાતળા પાડતો જીવ સૂક્ષ્મકષાય ગુણસ્થાને પહોંચે. સર્વ પ્રકારના મોહ ઉપશાંત થતાં જીવ જે ગુણસ્થાને આવે તેનું નામ ઉપશાંત કષાય. મોહનો સમૂહ સંપૂર્ણપણે ક્ષય પામે એટલે જીવ બારમું ગુણસ્થાન મેળવે. એ બારમા ગુણસ્થાનનું નામ ક્ષીણ કષાય. તે પછી ચાર પ્રકારના ધાતિકર્મ નાશ પામતાં જીવને નિર્મલ એવું કેવળજ્ઞાન ઉપજે. એ સયોગ કેવલી નામનું તેરમું ગુણસ્થાન થયું. સર્વ પ્રકારના કર્મક્ષય પહેલાંની, અત્યંતપક્ષણબ્યાપી જે અવસ્થા તે ચૌદમું ગુણસ્થાન. એનું નામ અયોગ કેવલી. કર્મનો સંબંધ ત્યાં પૂરો થાય છે.

સંસારી જીવ ઉપરોક્ત ચૌદ ગુણસ્થાનમાં કોઈ એક સ્થાને હોય છે.

ચૌદ ગુણસ્થાનથી પણ પર, જે અનંત સુખમય, અનિર્વાચનીય અવસ્થા છે તે મુક્તાવસ્થા. નિખિલ કર્મ સાથેના સંસ્પર્શથી અલગ થઈ, સિદ્ધો લોકાકાશના સિંખરે, સિદ્ધ-

શિલાની ઉપર વિરાગે છે. સિદ્ધો સંસાર તરી ગયા હોય છે. તેઓ મુક્ત કહેવાય છે.

ત્રણ પ્રકારના જીવ

સંસારી, સિદ્ધ અને નોસિદ્ધ-જીવનમુક્ત એ ત્રણ પ્રકારે જીવના ત્રણ ભેદ પાડી શકાય. કર્મસંયુક્ત જીવ સંસારી છે. કર્મ એ પ્રકારના. ધાતી અને અધાતી. મુક્તિ માર્ગનો મુસાફર ક્રમે ક્રમે પોતાનાં કર્મબંધન ઢીલાં કરે છે. એ રીતે જે પવિત્ર ક્ષણે સંસારત્યાગી સાધક તેરમે ગુણસ્થાને પહોંચે ત્યારે ચાર પ્રકારના ધાતિકર્મને છેદે છે: એક રીતે એ જીવનમુક્ત પદ પામે છે. પણ એ વખતે અધાતી કર્મનો સંયોગ રહેવાથી તે સંયોગ કેવળી અથવા સંપૂર્ણપણે મુક્ત ન થવાથી નોસિદ્ધ નામે પણ ઓળખાય. જીવનમુક્ત એક અપેક્ષાએ મુક્ત જ છે, પણ પાર્થિવ શરીર બાકી રહેલું હોવાથી આ ત્રીજો ભેદ રાખ્યો છે. ધાતિકર્મના નાશથી જીવનમુક્ત, કેવળજ્ઞાન મેળવે છે, સર્વજ્ઞતા પામે છે અથવા તે અનંત દર્શન અનંતસુખ, અનંતજ્ઞાન અને અનંત વીર્યના એ અધિકારી બને છે.

જીવનમુક્ત સર્વજ્ઞતા સામાન્ય કેવળી અને અર્હત એવા બે ભેદ છે. સામાન્ય કેવળી માત્ર પોતાની મુક્તિની જ સાધના કરે છે. અર્હત સંસારના સમસ્ત જીવોની મુક્તિ અર્થે ઉપદેશ આપે છે. અર્હત એટલે તીર્થંકર. સંસારસમુદ્રમાં રક્ષણતા જીવોને સાડ ઉપદેશમય તીર્થનું નિર્માણ તીર્થંકરો જ કરે છે, સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકા એ ચારે સંઘવિભાગને તેઓ ઉપદેશ આપે છે. તીર્થંકર બ્યારે માતાના ગર્ભમાં આવે છે, અવતરે છે, દીક્ષા લે છે, સર્વજ્ઞ બને છે અને

નિર્વાણ પામે છે ત્યારે ઇન્દ્રાદિ દેવો મહોત્સવપૂર્વક એમની પૂજા (અહાં) કરે છે માટે એમને “અહાંત” પણ કહેવામાં આવે છે. દેહ પ્રત્યે એ પુરૂષોને છાંટા જેટલું પણ મમત્વ નથી હોતું. એટલું છતાં એમના દેહ અતિ શુભ્ર હામર સૂર્ય જેટલા સમુજ્જવલ હોય છે. એ સંપૂર્ણ નિર્દોષ હોય છે. તીર્થંકર ભગવાનને ચાર પ્રકારના અતિશયો પણ હોય છે. અહાંત અથવા તીર્થંકર, પ્રત્યક્ષ ઇશ્વર સ્વરૂપ છે.

પછી જ્યારે સર્વેશ પુરૂષના અધ્યાત્મી કર્મ નાશ પામે છે ત્યારે તેઓ કર્મની એડીમાંથી છૂટી, સંસાર-કેદખાનામાંથી નીકળી, લોકશિખરે રહેલી, ચિર શાંતિમય સિદ્ધશિલાને વિષે વિરાજે છે. જીવની એ છેલ્લામાં છેલ્લી સ્થિતિ છે—પરામુક્તિ છે. સિદ્ધના જીવોને કોઈ પ્રકારનો કર્મભજન નથી હોતો. તેઓ આત્માના વિશુદ્ધ સ્વભાવમાં જ રહે છે. પહેલાં કહી ગયા તેમ અન્યાયાધ આદિ આઠ પ્રકારના ગુણના તેઓ અધિકારી બને છે.

ચાર પ્રકારના જીવ

ગતિભેદે જીવ, દેવ, નારક, મનુષ્ય અને તિર્યંચ એ ચાર પર્યાયમાં વહેંચાયેલા છે.

જૈન મત પ્રમાણે દેવના ચાર પ્રકાર છે (૧) ભવનવાસી (૨) વ્યંતર (૩) જ્યોતિષ્ક અને (૪) વૈમાનિક.

ભવનવાસીના દસ ભેદ: (૧) અસુરકુમાર (૨) નાગકુમાર (૩) વિદ્યુત કુમાર (૪) સુવર્ણકુમાર (૫) અગ્નિકુમાર (૬) પાતકુમાર (૭) સ્તનિતકુમાર (૮) ઉદ્દિધિકુમાર (૯) દ્વીપકુમાર અને (૧૦) દિક્કુમાર.

વ્યંતરના આઠ ભેદ : (૧) કિત્તર (૨) કિંપુરૂષ (૩) મહોરગ (૪) ગંધર્વ (૫) યક્ષ (૬) રાક્ષસ (૭) ભૂત (૮) પિશાચ.

જ્યોતિષકના પાંચ પ્રકાર (૧) સૂર્ય (૨) ચંદ્ર (૩) ગ્રહ (૪) નક્ષત્ર (૫) તારકા.

વૈમાનિક એ પ્રકારે (૧) કલ્પોપપત્ર (૨) કલ્પાતીત.

ધર્મના નામના નરકના ત્રણ ભાગ છે પહેલા ગલાનું નામ “ખર-ભાગ.” બીજાનું નામ “પંક ભાગ” અને ત્રીજાનું ‘અખ્ખહુલ.’ ધર્મના નરકના પહેલા અને બીજા ભાગમાં સમસ્ત ભવનવાસી દેવોના ભવન અર્થાત્ વાસસ્થાન છે. વિવિધ દેશાદિમાં વસતા હોવાથી બીજા પ્રકારના દેવો વ્યંતર નામથી ઓળખાય છે. રત્નપ્રભા નામના નરકના બીજા ભાગમાં રાક્ષસ નામના વ્યંતરો રહે છે. આકાના સાત પ્રકારના વ્યંતરો, ઉક્ત નરકના ખરભાગ-પ્રથમ ભાગને ત્રિષે રહે છે. એ સિવાય ઘણા પર્વત, ગુફા, સાગર, અરણ્ય, વૃક્ષકાટર, માર્ગ વગેરેમાં વ્યંતરો રહે છે. ભૂમિતળથી માંડી મધ્ય લોકના અંતરવર્તી વિશાળ આકાશમાં જ્યોતિષકો વસે છે. ભૂમિના ભાગથી માંડી ૭૯૦ યોજનની અંદર એકે જ્યોતિષક દેવ નથી. ૭૯૦ યોજન આદ તારાગણ છે. ભૂતળથી ૮૦૦ યોજન દૂર સૂર્ય વિમાન છે. સૂર્યથી ઉપર ૮૦ યોજન જેટલે ચંદ્ર છે. ચંદ્રથી ત્રણ યોજન ઉપર નક્ષત્રો છે. નક્ષત્રથી ત્રણ યોજન બુધગ્રહ છે. બુધથી ત્રણ યોજન ઉચે શુક્ર, શુક્રથી ત્રણ યોજન ઉચે બૃહસ્પતિ, બૃહસ્પતિથી ચાર યોજન ઉચે મંગળ, મંગળથી ચાર યોજન ઉચે શનિશ્વર; એ રીતે ભૂપૃથ્થી ૭૯૦ યોજન ઉપર, ૧૧૦ યોજનની અંદર જ્યોતિષ્યક છે. સૂર્યવિમાન તમ

સુવર્ણ જેવું છે. એનો આકાર અર્ધ ગોળાકાર અને એનો વ્યાસ ૪૮/૬૧ યોગ્યનથી પણ કિંચિત્ વધારે છે. સૂર્યવિમાનની પરિધિ વ્યાસથી ત્રણ ગણી કરતાં રહેજ વધુ થાય. સોળ હજાર સેવકો સૂર્યવિમાન ધરી રહ્યા છે. એ વિમાનને વિષે સૂર્યદેવ પોતાના પરિવાર સાથે રહે છે.

વૈમાનિક દેવો ન્યોતિષ્ક દેવો કરતાં પણ ઉપર છે. તેઓ ઊર્ધ્વ લોકને વિષે વસે છે. સુમેરૂ પર્વતના શિખરથી ઉર્ધ્વ લોકનો આરંભ થાય છે. એના સોળ કલ્પ અથવા સ્વર્ગ કરવામાં આવ્યા છે. + (૧) સૌધર્મ કલ્પ ઉત્તર દિશામાં. (૨) ઈશાન કલ્પ, દક્ષિણ દિશામાં. આ એ સ્વર્ગની ઉપર અનુક્રમે (૩) સનત કુમાર કલ્પ અને (૪) માહેન્દ્ર કલ્પ. એની ઉપર (૫) પ્રહ્લ કલ્પ અને (૬) પ્રહ્લોત્તર કલ્પ. એની ઉપર (૭) લાંતવ અને (૮) કાપિષ્ઠ. એની ઉપર (૯) શુક કલ્પ અને (૧૦) મહાશુક કલ્પ. એની પછી (૧૧) શતાર અને (૧૨) સહસ્રાર કલ્પ. એની ઉપર (૧૩) આનત અને (૧૪) પ્રાણુત. એની પછી (૧૫) આરણુ કલ્પ અને (૧૬) અચ્યુત કલ્પ. આ સોળ કલ્પ ઉપર આર ઇન્દ્રોનો અધિકાર છે. સૌધર્મેન્દ્ર, ઈશાનેન્દ્ર, સનતકુમારેન્દ્ર અને માહેન્દ્ર અનુક્રમે પહેલા, પીઞ્ઞ ત્રીજા અને ચોથા સ્વર્ગના અધિપતિ છે. પ્રહ્લ અને પ્રહ્લોત્તર

+ શ્વેતામ્બર-દ્વિગમ્બર સમ્મત તત્વાર્થસૂત્ર અધ્યાય ૪ સૂત્ર ૩ દશાષ્ટપંચદ્વાદશ વિકલ્પાઃ કલ્પપોપન્નપર્યન્તાઃ । મ્હાં ૧૨ દેવલોકનું વિધાન છે, છતાં અહીં ૧૬ દેવલોક લખ્યા છે તે તથા તેની પછીની દેવલોક સંબંધીની હકીકત દ્વિગમ્બર શાસ્ત્રમાં વિશિષ્ટતારૂપ વર્ણવેલી છે જેનું અરતરણુ ભટ્ટાચાર્યજીએ અહિં કર્યું હોય એમ લાગે છે.

કલ્પ બ્રહ્મેન્દ્રના અધિકારમાં છે. લાંતવ ઇન્દ્ર સાતમા અને આઠમા કલ્પનો સ્વામી છે. શુક્ર અને મહાશુક્ર કલ્પનું સંરક્ષણ શુક્રેન્દ્ર કરે છે. શતાર ઇન્દ્ર અગીયારમા-બારમા સ્વર્ગને સંભાળે છે. આનતેન્દ્ર, પ્રાણુતેન્દ્ર, આરણેન્દ્ર અને અચ્યુતેન્દ્ર અનુક્રમે ૧૩ મા, ૧૪ મા, ૧૫ મા અને ૧૬ મા કલ્પના અધિ-સ્વામી છે. સોળમા કલ્પ અથવા સ્વર્ગ સુધીમાં જે વૈમાનિક દેવો વસે છે તેઓ કલ્પોપપન્નના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. સોળ સ્વર્ગની ઉપર ત્રૈવેયક નામના વિમાન છે, તેની ઉપર અનુદિશ અને અનુદિશ-વિમાનની ઉપર અનુત્તર નામે વિમાન આવેલ છે.

કલ્પાતીત વિમાનોમાં કલ્પાતીત નામના વૈમાનિક દેવો રહે છે. સોળ કલ્પ અને કલ્પાતીત વિમાનો ૬૩ ભાગ (પટલ)માં વહેંચાયેલા છે. તેમાં સૌધર્મ અને ઇશાન કલ્પના બધા મળીને ૩૧ છે : જ્ઞેમકે (૧) ઋતુ (૨) ચન્દ્ર (૩) વિમલ (૪) વલ્ગુ (૫) વીર (૬) અરણ્ય (૭) નંદન (૮) નલિન (૯) રોહિત (૧૦) કાંચન (૧૧) ચંચત (૧૨) મારૂત (૧૩) ઋક્ષીશ (૧૪) વૈદ્યુર્ધ (૧૫) રચક (૧૬) રચિર (૧૭) અંક (૧૮) સ્ફટિક (૧૯) તપનીય (૨૦) મેઘ (૨૧) હારિદ્ર (૨૨) પદ્મ (૨૩) લોહિતાક્ષ (૨૪) વજ્ર (૨૫) નંદાવર્ત (૨૬) પ્રભાંકર (૨૭) પિષ્ટાક (૨૮) ગજ (૨૯) મસ્તક (૩૦) ચિત્ર (૩૧) પ્રભ. ત્રીજા અને ચોથા સ્વર્ગમાં ૭ સમૂહ છે : (૩૨) અંજન (૩૩) વનમાલ (૩૪) નાગ (૩૫) ગરૂડ (૩૬) લાંગલ (૩૭) બલભદ્ર (૩૮) ચક્ર. પાંચમા અને છઠ્ઠા કલ્પમાં ૪ ભાગ છે : (૩૯) અરિષ્ટ (૪૦) દેવસમિતિ

(૪૧) બ્રહ્મ, (૪૨) બ્રહ્મોત્તર સાતમા-આઠમા સ્વર્ગના ખે ભાગ : (૪૩) બ્રહ્મહૃદય (૪૪) લાંતવ. નવમા-દશમા કલ્પમાં (૪૫) મહાશુક્ર નામનું એક પટલ છે અગીયારમા-બારમા કલ્પમાં એક જ છે, તેનું નામ (૪૬) શતાર. તેરમા, ચૌદમા, પદરમા, સોળમા કલ્પના એકંદરે ૬ ભાગ છે: (૪૭) આનત (૪૮) પ્રાણુત (૪૯) પુષ્પક (૫૦) સાતક (૫૧) આરણુ (૫૨) અચ્યુત. ઐવેયક-વિમાનના અધોભાગને વિષે ૩ ભાગ છે: (૫૩) સુદર્શન (૫૪) અમોઘ (૫૫) સુપ્રશુદ્ધ. ઐવેયક વિમાનના મધ્ય ભાગને વિષે ૩ પટલ છે (૫૬) યશોધર (૫૭) સુભદ્ર (૫૮) વિશાલ. ઐવેયક વિમાનના ઉપરના ભાગમાં ૩ પટલ છે: (૫૯) સુમલ (૬૦) સૌમન (૬૧) પ્રીતિકર. અનુદ્વિશ વિમાનમાં (૬૨) આદિત્ય નામનું એક જ પટલ છે. અનુદ્વિશ વિમાના ઉપરના ભાગમાં-અનુત્તર વિમાનમાં (૬૩) સર્વાર્થસિદ્ધ નામનું એક પટલ છે.

ઉપરોક્ત વર્ણુન ઉપરથી એટલું સમજાશે કે સોળ કલ્પમાં એકંદરે ૫૨ પટલ છે. પ્રત્યેક પટલમાં ત્રણ પ્રકારના વિમાન અથવા નિવાસ સ્થાન છે; (૧) ઇન્દ્રક વિમાન (૨) શ્રેણીબદ્ધ વિમાન અને (૩) પ્રકીર્ણક વિમાન. વચ્ચે ઇન્દ્રક વિમાન અને એની આસપાસ શ્રેણીબદ્ધ વિમાન હોય છે. પ્રત્યેક શ્રેણી બદ્ધ વિમાનમાં ૬૩ વિમાન હોય છે. પણ ત્રીજેથી જેમ જેમ ઉપર જઈએ તેમ તેમ એક શ્રેણી વિમાન ઓછું થતું જાય. એ રીતે ૬૨ મા પટલને વિષે એક ઇન્દ્રક વિમાન રહે છે. તેની ચારે કોર માત્ર ચાર શ્રેણી વિમાન હોય છે. ઇન્દ્ર વિમાનની ચોતરફ જેમ શ્રેણીબદ્ધ વિમાન હોય છે તેમ તેની વિદ્વિ-શાઓમાં પણ પ્રકીર્ણક અથવા પુષ્પ પ્રકીર્ણક વિમાન હોય

છે. ૬૩ માં પટલમાં પ્રકીર્ણક વિમાન નથી. ત્યાં મધ્ય ભાગને વિષે સર્વાર્થસિદ્ધિ નામનું ઇન્દ્રક વિમાન અને તેની આસપાસ વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત અને અપરાજિત નામના ચાર શ્રેણીબદ્ધ વિમાન રહેલાં છે.

દેવોમાં ભવનવાસી, વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક એવા ચાર ભાગ છે, તે આપણે જોઈ ગયા. એ ચાર ભાગ પાછા દસ ભાગમાં વહેંચાયા છે: (૧) ઇન્દ્ર (૨) સામાનિક (૩) ત્રાયસ્ત્રિંશ (૪) પારિષદ (૫) આત્મરક્ષ (૬) લોકપાલ (૭) અનીક (૮) પ્રકીર્ણક (૯) કિલ્બિષિક અને (૧૦) આભિયોગ્ય. ભવન અને વ્યંતરના દેવોમાં ત્રાયસ્ત્રિંશ તેમજ લોકપાળ જેવા ભેદ નથી. જ્યોતિષ્ક અને કલ્પોપપન્ન વૈમાનિકોની અંદર જ ઉપર કહ્યા તેવા દસ ભેદ છે. કલ્પાતીત દેવોમાં કંઈ ખાસ ભેદ નથી. કારણ કે તેઓ બધા ઇન્દ્રો હોય છે એટલે જ કલ્પાતીત વૈમાનિકો “અહમિન્દ્ર” ના નામથી ઓળખાય છે. દેવોની અંદર જે રાજા, વડીલ તે ઇન્દ્ર. સામાનિક દેવોના ભોગોપભોગ ઇન્દ્રના જ ભોગોપભોગ જેવા હોય છે, ફેર એટલો કે ઇન્દ્રને સૈન્ય હોય છે, આજ્ઞાંકિત સેવક હોય છે, અને રાજ્ય-ઐશ્વર્ય હોય છે. સામાનિકને એવું નથી હોતું. ઇન્દ્રને ૩૩ મંત્રીઓ અથવા પુરોહિતો હોય છે. તે ત્રાયસ્ત્રિંશ દેવના નામે ઓળખાય છે. ઇન્દ્ર સભાના સભાસદો પારિષદ નામે પ્રસિદ્ધ છે. ઇન્દ્રના પણ શરીરરક્ષક દેવો હોય છે. લોકપાળો ઇન્દ્રના રાજ્યનું રક્ષણ કરે છે. ઇન્દ્રના સૈનિક અનીક દેવના નામે ઓળખાય છે સેવક-દેવો આભિ-યોગ્યના નામે અને હલકી શ્રેણીના દેવો કિલ્બિષિકના નામે ઓળખાય છે.

નીચેના સમૂહથી જિંચે રહેતા દેવતાઓનાં સમૂહ ક્રમે ક્રમે તેજ, વર્ણ, (દેશ્યા,) આયુઃ, ઇન્દ્રિયજ્ઞાન, અવધિરાન, સુખ અને પ્રભાવમાં વિશેષ ઉન્નત હોય છે. જેમ જેમ ઉચ્ચ દેવલોકમાં જઈએ તેમ તેમ તેમના માનકપાય, ગતિ, દેહ પ્રમાણ અને પરિગ્રહ પણ ઓછાં થતા લાગે છે. દેવ યોનિમાં જન્મ, તે તે જીવના પુણ્ય ઉપર આધાર રાખે છે. ભવન, વ્યંતર અને ન્યોતિષ્ક દેવોની અંદર કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત અને પીત એ ચાર વર્ણ હોય છે. સૌધર્મ અને ઇશાન કલ્પમાં કેવળ પીતવર્ણ હોય છે. ત્રીજા અને ચોથા સ્વર્ગના દેવોનો વર્ણ કંઈક પીત અને પદ્માલ હોય છે. પાંચમાથી આઠમા કલ્પના દેવોનો વર્ણ પદ્માલ, નવથી બારમા દેવલોકના દેવોનો પદ્માલ અને શુકલાલ, અને તેરમા કલ્પથી લઈ ઉપરના સમસ્ત કલ્પના દેવોનો શુકલવર્ણ હોય છે.

દેવો કંઈ મુક્ત જીવ નથી. શુભ કર્મના યોગે તેઓ ઉત્તમ પ્રકારનાં સુખ ભોગવી શકે છે એટલુંજ. આકી જન્મ અને મૃત્યુની ઘટમાળ તે ત્યાં પણ છે. કોઈ કોઈ આખતમાં તેઓ પૃથ્વી ઉપર વસતા મનુષ્યો જેવા જ હોય છે. એમને પણ સારી વસ્તુનો શોખ અને અણુગમતી વસ્તુનો અભાવ હોય છે. મનુષ્યની જેમ દેવોને પણ વિષયવાસના છે, છતાં કેટલીક આખતમાં તેઓ મનુષ્યથી જૂદા પડે છે. ભવનવાસી, વ્યંતર, ન્યોતિષ્ક અને સૌધર્મ તથા ઇશાન કલ્પના દેવોને મનુષ્ય તથા તિર્થંચની જેમ શરીર સંયોગપૂર્વકની રમણક્રિયા હોય છે. ત્રીજા અને ચોથા સ્વર્ગના દેવોને માત્ર રમણીનું આલિંગન હોય છે. પાંચમાથી આઠમા સ્વર્ગ સુધીના દેવો દેવીઓના રૂપદર્શનથી વિષય સુખ અનુભવે છે. નવમા, દશમા, અગીયારમા, બારમા સ્વર્ગના દેવો, દેવીઓના શબ્દ સાંભળી

તૃપ્તિ અનુભવે છે તેરમાથી સોળમા દેવલોકના દેવો, દેવાંગનાઓના વિચાર માત્રથી સંતોષ પામે છે. સોળમા કલ્પ પછી ઉપરના દેવલોકમાં કામ લાલસા નથી. મનુષ્યાદિ જીવોના દેહ જે ઉપાદાનથી રચાય છે તે ઉપાદાન આ દેવ શરીરમાં નથી હોતાં. દેવોને વીર્ય સ્ખલના નથી. દેવીઓને ગર્ભધારણુ નથી. દેવો માતાની કૃપમાં નથી પાકતા. એમનું મૈથુન એક માનસિક સુખસંભોગ માત્ર હોય છે.

નરકવાસી જીવો નારકીના નામે ઓળખાય છે. નરક અધોલોકને વિષે છે. એક ઉપર ખીણું એમ એક-ખીણને આશ્રયીને રહે છે. ધનાંબુ-ધનોદ્ધિ, પવન અને આકાશ એમ ત્રણ પ્રકારના દ્રવ્ય પ્રત્યેક નરકને વિષે હોય છે. ધનાંબુ વગેરે પ્રત્યેક પદાર્થ વીસ હજાર યોજનના વિસ્તારવાળા હોય છે. નરક સાત છે. (૧) ધર્મા (૨) વંશા (૩) મેઘા (સેલા) (૪) અંજના (૫) આરિષ્ટા (૬) મધવી (મધા) અને (૭) માધવી (માધવતી). વર્ણુ તેમજ સ્વરૂપના ભેદે વર્ણી સાતે નરક નીચેના નામે ઓળખાય છે. (૧) રત્નપ્રભા (૨) શર્કરા પ્રભા (૩) વાલુકાપ્રભા (૪) પંકપ્રભા (૫) ધૂમપ્રભા (૬) તમઃપ્રભા (૭) તમસ્તમઃપ્રભા અથવા મહાતમઃપ્રભા.

પ્રથમ નરકમાં ૩૦ લાખ, ખીણમાં ૨૫, ત્રીજામાં ૧૫, ચોથામાં ૧૦, પાંચમામાં ૩, છઠ્ઠામાં એક લાખમાં પાંચ ઉણા, અને સાતમામાં ૫ નરકવાસ. એકંદરે ૮૪ લાખ જીવોત્પત્તિસ્થાન છે. નારકીના જીવોનો વર્ણુ ધણો ખરાબ હોય છે. તેમનામાં વિવિધ રૂપ ધારણુ કરવાની શક્તિ હોય છે. પણ એથી કરીને તો એમને વધુ ચાતનાઓ વેદવી પડે છે. એમનાં દુઃખ પારાવાર હોય છે. તેઓ ધણા લાંબા વખત સુધી તેવાં દુઃખ

ભોગવે છે. અસુરોની ઉશ્કેરણી તેમજ અમથા અમથા અંદર અંદર નારકીના જીવો લડે છે, અને એ રીતે અસહ્ય દુઃખ ભોગવે છે.

મધ્ય લોકમાં મનુષ્યો વસે છે. આ મધ્યલોકની અંદર પણ અસંખ્ય દ્વીપ તથા સમુદ્રો છે. જંબુદ્વીપ એ અધા દ્વીપોમાં મુખ્ય છે. એનો વ્યાસ એક લાખ યોજનનો છે. જંબુદ્વીપ સૂર્યમંડળના જેવો જ ગોળાકાર છે. એની વચ્ચે-વચ્ચે મન્દર-મેરુ નામનો પર્વત છે. મહાસાગર જંબુદ્વીપની આસપાસ ઉછળે છે. મહાસાગર પણ ખીજા મહાદ્વીપોથી ઘેરાયેલો છે.

જંબુદ્વીપની સાથે જોડાયેલા મહાસાગરનું નામ લવણોદ. આ સમુદ્રને ઘેરીને જે દ્વીપ રહ્યા છે તેનું નામ ધાતકી ખંડ. ધાતકીખંડથી ચારે બાજુ કાલોદ સમુદ્ર છે. તે પછી પુષ્કર દ્વીપ છે. તદ્દન છેલ્લે સ્વયંભૂરમણુ નામનો મહાસમુદ્ર છે. વચમાં ઘણા મહાદ્વીપો અને મહાસમુદ્રો છે.

જંબુદ્વીપમાં સાત ક્ષેત્ર છે. (૧) હરત (૨) હૈમવત (૩) હરિવર્ષ (૪) વિદેહ (૫) રમ્યક (૬) હૈરણ્યવત (૭) ઐરાવત. આ ક્ષેત્રોને છ વર્ષાધર પર્વત અથવા કુસાચલ એક ખીજાથી છૂટા પાડે છે; (૧) હિમવાન (૨) મહા-હિમવાન (૩) નિષધ (૪) નીલ (૫) રૂકમી (૬) શિખરી. આ પર્વતોની પૂર્વે તથા પશ્ચિમ દિશામાં સમુદ્ર હોય છે.

હિમવાન સુવર્ણમય છે, મહાહિમવાન રજતમય છે. ત્રીજો તાંબા સાથે સુવર્ણ મળ્યું હોય એવા રંગનો છે. ચોથો નીલગિરિ વૈદૂર્યમય છે, પાંચમો રૌપ્યનિર્મિત અને છઠો

સ્વર્ણનિર્મિત છે. એ છ પર્વતોને શીખરે અનુક્રમે પદ્મ, પહાપદ્મ, તિર્ગિજ, કેશરી, મહાપુંડરિક અને પુંડરિક નામના સરોવરો છે. પર્વતોની જેમ આ સરોવરો પણ પૂર્વ-પશ્ચિમ દિશામાં ફેલાયેલા છે. પહેલું સરોવર લંબાઈમાં એક હજાર યોજન અને પહોળાઈમાં ૫૦૦ યોજન છે: ખીણું, પહેલાના કરતાં અમણું, ત્રીણું, ખીજના કરતાં અમણું, ચોથું, પાંચમું અને છઠ્ઠું, અનુક્રમે ત્રીજા, ખીજા અને પહેલા સરોવર જેવું છે. દસ યોજન જેટલી એની ઉંડાઈ હોય છે.

પ્રથમ સરોવરની અંદર એક યોજન વિસ્તૃત એક કમળ છે. એની કર્ણિકા બે ઢોસની અને પાસેના બે પાંદડા-માંનું પ્રત્યેક પાન એક ઢોસનું છે. ખીજા કમળનું પરિમાણ બે યોજનનું છે. ત્રીજા સરોવરના કમળનું ચાર યોજન, અને ચોથા, પાંચમા તથા છઠ્ઠા સરોવરમાંના કમળો, અનુક્રમે ત્રીજા, ખીજા અને પ્રથમ સરોવરના જેવા જ છે. આ છ કમળોની ઉપર યથાક્રમે (૧) શ્રી (૨) હ્રી (૩) ધૃતિ (૪) કીર્ત્તિ (૫) બુદ્ધિ (૬) લક્ષ્મી નામની છ દેવીઓ વિરાજે છે. એમનું દરેકનું આયુ: એક પલ્લોપમનું છે. એ દેવીઓ પોત-પોતાના સ્થાનની અધીશ્વરી હોય છે. એમને પણ સલાસદ તથા સામાનિક દેવો હોય છે. મુખ્ય કમળમાં દેવી બેસે છે અને એની આજુબાજુના ખીજા કમળો ઉપર દેવતાઓનો સમૂહ બેસે છે.

ભરત આદિ સાત ક્ષેત્રોમાં અનુક્રમે નીચેની નદીઓ વહે છે; (૧) ગંગા તથા સિંધુ (૨) રોહિતા તથા રોહિતાસ્યા (૩) હરિતા તથા હરિકાંતા (૪) શીતા તથા શીનોદા (૫)

નારી તથા નરકાંતા (૬) સુવર્ણકૂલા તથા રૂપકૂલા અને
(૭) રક્તા તથા રક્તોદાઃ એકંદરે ચૌદ નદીઓ વહે છે.

પ્રત્યેક ક્ષેત્રની પૂર્વે તથા પશ્ચિમે સમુદ્ર છે. પ્રત્યેક ક્ષેત્રને વિષે જે બે નદીઓનો ઉપર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તેમાં પહેલી નદી પૂર્વ સમુદ્ર તથા બીજી નદી પશ્ચિમ સમુદ્રમાં મળે છે. ગંગા અને સિંધુની—દરેકની, ઉપનદીઓની સંખ્યા લગભગ ચૌદ હજારની છે. બીજા, ત્રીજા, અને ચોથા ક્ષેત્રની મહાનદીઓની, પ્રત્યેકની, ઉપરોક્ત ઉપનદીઓ કરતાં બમણી સંખ્યા સમજવી. પાંચમા, છઠ્ઠા તથા સાતમા ક્ષેત્રની મહાનદીઓની, પ્રત્યેકની ઉપનદીઓ અર્ધોઅર્ધ ઓછી થતી જાય છે.

જંબૂદ્વીપ વિસ્તારમાં એકલાખ યોજન છે. એની અંદર આવેલા ભરતક્ષેત્રનો દક્ષિણોત્તર વિસ્તાર ૬૬૬૬ યોજન છે. ભરતક્ષેત્રથી માંડીને વિદેહક્ષેત્ર પર્યંત જે જે ક્ષેત્રો તથા પર્વતો છે તે દરેકનો વિસ્તાર, પૂર્વના કરતાં બમણો સમજવો. વિદેહની પછી જે પર્વતો તથા ક્ષેત્રો છે તેનું પરિમાણ, પૂર્વના કરતાં અડધું સમજવું. ભરતક્ષેત્રમાં પૂર્વ—પશ્ચિમમાં સમુદ્ર-પર્યંત વિસ્તૃત એક પર્વત છે, તેનું નામ વિજયાર્ધ (વૈતાલ્ય).

ભરતક્ષેત્રના છ ખંડ છે. વિજયાર્ધની ઉત્તર દિશામાં ત્રણ ખંડો આવેલા છે. આ છ ખંડ ઉપર વિજય વર્તાવનાર મહિષાજ પોતાને ચક્રવર્તી તરીકે ઓળખાવી શકે. ઉત્તરના ત્રણ ખંડ ન જીતાય ત્યાં સુધી નૃપતિ અર્ધવિજયી ગણાય. એટલા સારૂ ભરતક્ષેત્રની મધ્યમાં આવેલા આ પર્વતનું નામ વિજયાર્ધ રાખવામાં આવ્યું છે, એને રજતાદ્રિ પણ

કહેવામાં આવે છે. ગંગા અને સિન્ધુનાં પાણી, વિજયાર્ધ પર્વતના ઉત્તર ભાગમાં વહેતાં થકાં, એ જ પર્વતના પત્થરોને ભેદી દક્ષિણ તરફના સમુદ્રને મળે છે. ઉક્ત પર્વતના ઉત્તરમાં તેમ દક્ષિણમાં પણ ત્રણ ત્રણ ખંડ છે. વિજયાર્ધ પર્વતના ઉત્તરના ત્રણ ખંડ અને દક્ષિણના બે બાણુના બે ખંડ સ્વેચ્છ-ખંડ છે અને મધ્યમાં આર્યાવર્ત છે. ભારતક્ષેત્રની પશ્ચિમે, દક્ષિણે અને પૂર્વે સમુદ્ર અને ઉત્તરે કૂલાચલ છે. જંબુદ્વીપના સાત ક્ષેત્રના એ પ્રમાણે ખંડ સમજી લેવા.

બીજા, ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા ક્ષેત્રમાં એક એક ગોળાકાર પર્વત હોય છે. હૈમવત ક્ષેત્રમાં જે ગોળાકાર પર્વત છે તેનું નામ વૃત્તવેદાદય. હિમવાન પર્વતને વિષે રહેલા પદ્મ-સરોવરમાંથી બે નદીઓ નીકળી છે, તે ભારતક્ષેત્રમાં આવે છે. રોહિતાસ્થા નામની એક બીજી નદી હૈમવત ક્ષેત્રના વૃત્તવેદાદય પર્વતના અર્ધભાગને પ્રદક્ષિણા દેતી થકી પશ્ચિમ સમુદ્રમાં મળે છે. હૈમવત ક્ષેત્રના ઉત્તર ભાગમાં મહાહિમવાન પર્વત છે. આ પર્વત-માંથી પણ એક બીજી નદી નીકળે છે, હૈમવત ક્ષેત્રના વૃત્તવેદાદય પર્વતના બીજા અર્ધા ભાગને પ્રદક્ષિણા દેતી થકી એ પૂર્વસમુદ્રમાં મળે છે. ત્રીજા ક્ષેત્રમાં પણ નદી અને ગોળાકાર પર્વતની સ્થિતિ એ પ્રમાણે જ સમજી લેવી. બીજા-ત્રીજા ક્ષેત્ર, જઘન્ય અને મધ્યમ ભોગભૂમિ ગણાય છે.

ચોથા ક્ષેત્રનું નામ વિદેહ. વિદેહના ગોળાકાર પર્વતનું નામ સુમેરૂ. આ સુમેરૂ પર્વતના ઉત્તર-દક્ષિણ ભાગમાં ઉત્કૃષ્ટ ભોગભૂમિ છે. પૂર્વ, પશ્ચિમ તરફના ભાગમાં ૩૨ કર્મભૂમિઓ છે. વિદેહક્ષેત્રમાં સીતા અને સીતાદા નામની બે નદીઓ, પર્વતને પ્રદક્ષિણા આપતી યથાક્રમે પૂર્વ તથા પશ્ચિમના સમુદ્રમાં સમાય

છે. વિદેહક્ષેત્રની ૩૨ કર્મભૂમિઓમાં દરેકને વિજયાધર્મ (વૈતાહય) પર્વત અને બે બે ઉપનદીઓ હોય છે.

પાંચમા, છઠ્ઠા ક્ષેત્રમાં બે બે મહાનદીઓ અને એક એક પર્વત છે. આ બે ક્ષેત્રો મધ્યમ તથા જઘન્ય ભોગભૂમિ ગણાય છે, કર્મભૂમિ તથા ભોગભૂમિના સ્વરૂપ વિષે હવે પછી કહીશું.

ભરતક્ષેત્ર અને ઐરાવતક્ષેત્ર એ બે ક્ષેત્રો એવાં છે કે જ્યાં કાળચક્ર પ્રમાણે જીવનાં આયુઃ, શરીર, શક્તિ વગેરેમાં ફેરફાર થયા કરે છે. જે વખતે જીવનાં શરીર વગેરે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ભોગવતાં હોય તે કાળનું નામ ઉત્સર્પિણી કાળ અને જે વખતે ક્ષીણ દશા ભોગવતાં હોય તે કાળનું નામ અવસર્પિણી કાળ. આ બે પ્રકારના કાળના છ છ આરા છે. સુખમા સુખમા, સુખમા-દુઃખમા, દુઃખમા-સુખમા, દુઃખમા, દુઃખમા-દુઃખમા. આજે અવસર્પિણી કાળનો દુઃખમા નામનો પાંચમો આરા ચાલે છે. છઠ્ઠો આરા ધણો જ દુઃખદાયક છે તે હજી આવવાનો બાકી છે. તે પછી પાછો ઉત્સર્પિણી કાળ શરૂ થશે. કાળના પ્રભાવે જીવનાં આયુઃ, શરીર, શક્તિ વગેરેમાં વધઘટ થાય છે. તે જ પ્રમાણે ભરત, ઐરાવતની ભૂમિને વિષે પણ કેટલાક ફેરફાર થાય છે.

જંબુદ્વીપની ચોતરફ લવણોદ મહાસમુદ્ર છે. આ સમુદ્રના એક કીનારાથી સામા કીનારા સુધીનું અંતર પાંચ લાખ યોજનનું છે. લવણુસમુદ્રને વીંટીને ધાતકીખંડ છે. એ પણ દ્વીપ છે. એનો વિસ્તાર લવણોદ કરતાં બમણો અને જંબુદ્વીપ કરતાં ચારગણો છે. સમુદ્ર સાથેનો એનો વ્યાસ ૧૩ લાખ યોજનનો છે. જંબુદ્વીપ થાળી જેવો ગોળ હોવાથી, એની

અંદરના પર્વતો એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી વિસ્તરેલા પડ્યા છે. પણ ધાતકીખંડ કંકણ અથવા તો ચક્રની જેમ છે. પૈડામાં ઘણા આરા હોય છે તેમ ધાતકી ખંડ પર્વતોથી વહેંચાયેલા છે. પર્વતોની વચ્ચેનો પ્રદેશ એક એક ક્ષેત્ર ગણાય છે. એ ખંડમાં બાર પર્વત છે. બે મેરૂ અને ચૌદ ક્ષેત્ર છે. આ ખંડમાં ૬૮ કર્મભૂમિ અને ૧૨ ભોગભૂમિ છે.

ધાતકી ખંડની પછી કાલોદ સમુદ્ર અને તે પછી પુષ્કર-દ્વીપ આવે છે. કાલોદ સમુદ્રનો વિસ્તાર આઠ લાખ યોજનનો છે, અને પુષ્કરદ્વીપનો વિસ્તાર ૧૬ લાખ યોજનનો છે. પુષ્કરદ્વીપના અર્ધા ભાગમાં, એટલે કે ૮ લાખ યોજનની અંદર ધાતકીખંડની જેમજ ક્ષેત્ર તેમજ પર્વતો છે. બાકીના આઠ લાખને વિષે ક્ષેત્ર વિભાગ આદિ નથી. પુષ્કરદ્વીપની બરાબર મધ્યમાં માનુષોત્તર નામનો એક પર્વત છે. આ પર્વતની બહાર મનુષ્યની ગતિ કે આવાસ નથી. વિદ્યાધરો અને ઋષિવાળા ઋષિઓ* પણ ત્યાં જઈ શકતા નથી. એટલા સારૂ એનું નામ માનુષોત્તર રાખવામાં આવ્યું છે. માનુષોત્તર પર્વતના બહારના ભાગમાં કેવળ ભોગભૂમિ છે. પશુઓ જ વસે છે.

જ્યુદ્ધીપમાં, ધાતકીખંડમાં અને અર્ધા પુષ્કરદ્વીપમાં એટલે કે અઠી દ્વીપમાં અને લવણોદ તથા કાલોદ સમુદ્રમાં મનુષ્યજાતિ આવ જ કરી શકે છે. મનુષ્યજાતિના આ આવાસસ્થાનમાં ૯૬ અન્તર્દ્વીપો છે. x આ અન્તરદ્વીપોમાં

* વિદ્યાચારણ તથા જંધાચારણ ત્યાં જઈ શકે છે—ભગવતી સૂત્ર.

x સ્વેતાચર સાહિત્યમાં ૫૬ અન્તર્દ્વીપ કહ્યા છે, જ્યાં પણ કેવળ અકર્મભૂમિ સુભોગભૂમિ હોવાનું વિધાન છે; જ્યાંના મનુષ્યો મનુષ્ય આકૃતિવાળા છે.

જે મનુષ્યો વસે છે તેઓ ભોગભૂમિવાસી ગણાય છે. તેમનામાં કેટલાક વાનર આકારવાળા તો કેટલાક અશ્વના આકારવાળા હોય છે. એમને મ્લેચ્છ કહ્યા છે.

માનવજાતિના આર્ય અને મ્લેચ્છ એવા બે ભાગ છે. આર્યખંડમાં આર્યો વસે છે. તેમનામાં પણ શક, ભીલ એવી જાતિઓ છે, જે આર્ય તરીકે ઓળખાતી નથી. મ્લેચ્છો મોટે ભાગે મ્લેચ્છખંડમાં અને અંતરક્ષીપોમાં વસે છે.

આર્યોના પણ કેટલાક ભેદ છે. જેઓ પવિત્ર તીર્થક્ષેત્રોમાં વસે છે તેઓ ક્ષેત્રાર્ય, ઈક્ષ્વાકુ જેવા ઉત્તમ કુળને વિષે ઉત્પન્ન થયેલા જાત્યાર્ય. જેઓ વાણિજ્ય આદિથી આજીવિકા ચલાવે છે તેઓ સાવણકર્માર્ય. જેઓ ગૃહસ્થી છે, સંયમા-સંયમધારી શ્રાવક છે તેઓ અલ્પસાવણકર્માર્ય. પૂર્ણ સંયમી સાધુ અસાવણ કર્માર્ય. પવિત્ર ચારિત્ર પાળીને જેઓ મોક્ષ-માર્ગની આરાધના કરે છે તેઓ ચારિત્રાર્ય. જેઓ સમ્યગ્ દર્શનના અધિકારી છે તેઓ દર્શનાર્ય. એ સિવાય બુદ્ધિ, ક્રિયા, તપ, બળ, ઔષધ, રસ, ક્ષેત્ર અને વિક્રિયા એ આઠ વિષયો સંબંધી ઋદ્ધિ ધરાવે છે તેઓ પણ આર્ય છે.

મધ્યલોકમાં ઘણી કર્મભૂમિઓ તથા ભોગભૂમિઓ છે. જ્યાં રાજ્યત્વ, વાણિજ્ય, કૃષિકર્મ, અધ્યયન, અધ્યાપન સેવા વગેરે વડે આજીવિકા ચલાવાતી હોય તે કર્મભૂમિ. સંસારત્યાગ જ્યાં બની શકતો હોય તે પણ કર્મભૂમિ. ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો જે સ્થાને પુણ્ય-પાપના ઉદયને લીધે જીવ કર્મથી લેપાતો હોય તે કર્મભૂમિ. ભોગભૂમિમાં એવો બંધ નથી. બધી મળીને ૧૭૦ જેટલી કર્મભૂમિઓ

છે. તેમાંની, જંબુદ્વીપને વિષે ભરત તથા ઐરાવત એમ બે, વિદેહક્ષેત્રને વિષે બત્રીસ, ધાતકી ખંડને વિષે અડસઠ, અને અર્ધા પુષ્કરદ્વીપને વિષે અડસઠ કર્મભૂમિઓ છે. વિદેહ-ક્ષેત્રની ૩૨ કર્મભૂમિઓ પૈકી પ્રત્યેક કર્મભૂમિ, ભરત તથા ઐરાવત ક્ષેત્રની જેમ વિજ્યાર્હ (વૈતાઠય) પર્વત તથા બે નદી વડે છ ખંડમાં વહેંચાયેલી છે. વિદેહક્ષેત્રના ચક્ર-વર્તીઓ આ છ ખંડના વિજેતા હોય છે.

જે સ્થાનમાં વાણિજ્ય કે કૃષિકર્મ વડે આજીવિકા નથી ચાલતી, જ્યાં રાજ તથા પ્રજા વચ્ચે કંઈ ભેદ નથી, જ્યાં મોક્ષમાર્ગનો સંભવ નથી તે સ્થાન ભોગભૂમિ. ભરત તથા ઐરાવત ક્ષેત્ર, અવસર્પિણી કાળના પ્રથમના ત્રણ આરા સુધી ભોગભૂમિ રૂપ જ હતાં. અવસર્પિણી કાળના ચોથા આરાના આરંભથી એ બંને ક્ષેત્રો કર્મભૂમિ રૂપે પરિણમ્યાં છે. અને અવસર્પિણી કાળ ઉતર્યા પછી, ઉત્સર્પિણી કાળના પહેલા ત્રણ આરા સુધી એ બંને ક્ષેત્રો કર્મભૂમિ રૂપે જ રહેવાનાં.

વિદેહક્ષેત્રમાં મેરૂ પર્વતની પૂર્વમાં તથા પશ્ચિમમાં ૩૨ કર્મભૂમિઓ છે. એ સિવાય એ મેરૂની ઉત્તર-દક્ષિણ દિશાએ પણ બે ઉત્કૃષ્ટ ભોગભૂમિઓ છે, તેઓ અનુક્રમે દેવકુરૂ તથા ઉત્તર કુરૂના નામે ઓળખાય છે. હૈમવત અને હૈરણ્યવત ક્ષેત્ર જઘન્ય ભોગભૂમિ અને હરિવર્ષ રમ્યક ક્ષેત્ર મધ્યમ ભોગ-ભૂમિ છે. જઘન્ય ભોગભૂમિમાં જીવનું આયુઃપરિમાણ એક પત્યનું, મધ્યમનું બે અને ઉત્તમ ભોગભૂમિનું ત્રણ પત્યનું હોય છે. જંબુદ્વીપની છ ભોગભૂમિઓ સિવાય, ધાતકીખંડમાં બાર, અને પુષ્કરદ્વીપાર્ધમાં બાર ભોગભૂમિઓ છે. એ રીતે અઠી દ્વીપમાં બધી મળીને ૩૦ ભોગભૂમિ છે. અઠી દ્વીપ

સિવાયના બધા સ્થળે ભોગભૂમિઓ જ છે. પણ એટલો ફેર કે ત્યાં કોઈ મનુષ્ય નથી. એને કુભોગભૂમિ પણ કહી શકાય. અંતદ્વીપ અને મ્લેચ્છસ્થાનો કુભોગભૂમિઓ છે.

મનુષ્ય સિવાયના, નજરે ચઢતાં બધાં પ્રાણીઓ તિર્થંચના નામે ઓળખાય છે. તિર્થંચો મધ્યલોકને વિષે વસે છે. એમનામાં પણ એકેન્દ્રિય વિગેરે ઘણા વિભાગ છે. મધ્યલોકના બધા ભાગમાં એકેન્દ્રિય હોય છે. x

x (આ પછીનો ભાગ, જિનવાણી માસિક બંધ થવાથી અપ્રકટ રહી જવા પામ્યો હોય એમ લાગે છે. —અનુવાદક)

ભગવાન પાર્શ્વનાથ

(૧)

મંત્રી વિશ્વભૂતિએ એક દિવસે માથાના કાળા-ભમ્બર જેવા કેશગુચ્છમાં અચાનક એક ઘોળા વાળ ઉગતો જોયો. આ જ રીતે આ બધા કેશની પડતી થવાની, યૌવન સરિતા પણ આખરે સૂકાઈ જવાની, એવા એવા અનેક વિચારો મંત્રીના મનમાં ઉભરાઈ નીકળ્યા. એક ઉગતા ઘોળા વાળ ઉપરથી એમણે સંસારની અસ્થિરતા, અસારતાનું અનુમાન કહાડ્યું. પછી તે પોતાનપુરના આ મંત્રીએ એક સ્ત્રી, એ પુત્રો અને અલગક અશ્વર્યનો ત્યાગ કરી મુક્તિનો માર્ગ લીધો.

મંત્રીને એ પુત્રો હતા, તેમાં એકનું નામ કમઠ અને બીજાનું નામ મરૂભૂતિ. કમઠ મોટો હતો, મરૂભૂતિ ન્હાનો હતો, મોટો હોવા છતાં કમઠ ઘણો મૂરખ હતો. વિશ્વભૂતિ મંત્રીએ પોતાનો મંત્રી તરિકેનો અધિકાર કમઠને બદલે મરૂભૂતિને સોંપ્યો. મરૂભૂતિ પોતાનાં વિનય, વિવેક અને ચારિત્ર-

અળે મહારાજ અરવિંદનો માનીતો થઈ પડ્યો. મહારાજનો એ વિશ્વાસપાત્ર બન્યો. મહારાજની ગેરહાજરીમાં રાજ્યતંત્રની લગામ મરજૂતિના હાથમાં રહેતી.

એક દિવસે અચાનક વજ્રવીર્ય નામના પ્રતિસ્પર્ધી મહારાજને યુદ્ધનો શંખ ફૂંક્યો. મહારાજ અરવિંદ, મરજૂતિને રાજ્ય સોંપી, પોતાના સૈન્ય સાથે બહાર પડ્યા. મરજૂતિ હૈયાત હોય ત્યાં સુધી મહારાજ અરવિંદને પોતાના રાજ્યની કશી ચિંતા ન હતી.

અરવિંદ મહારાજ યુદ્ધ કરવા ગયા એટલે કમઠના જીવમતી પણ રાજ્યમાં હદ ન રહી. એનો સગો ભાઈ મહારાજના સ્થાને બેસતો. કમઠને થયું કે હવે મને પૂછનાર કોણ છે ?

કમઠ વિવાહિત હતો એની સ્ત્રીનું નામ વરુણા હતું. છતાં તે પોતાના નાના ભાઈની સ્ત્રીનું રૂપ નીહાળી મોહ-મુગ્ધ થયો.

એકવાર કમઠે વસુધરાને ઉદ્યાનમાં છૂટથી હરતી ફરતી જોઈ. ક્યાંય સુધી તે એની તરફ એકીટસે જોતો ઉભો થઈ રહ્યો. નિરખવા માત્રથી એને તૃપ્તિ ન થઈ. એ નજર બહાર થઈ ત્યારે તેણે એક મોટો નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

કમઠના મિત્ર કલહસે એને ઘણી ઘણી રીતે સમજાવ્યો. “ પરસ્ત્રીને માતા જ માનવી જોઈએ, નહાના ભાઈની સ્ત્રી તો પોતાની સગી પુત્રીરૂપ જ ગણાય. ” છતાં, કમઠની કામ પિપાસા શાંત ન થઈ.

“ પ્રાણુ જન્ય તો પણ મને કપૂજ છે; એક વાર વસુ-ધરાને મારી પત્ની ન બનાવું ત્યાં સુધી જીવન નકામું છે. ”

કમઠનું સાઈ શરીર ધ્રુજતું હતું. એની આંખોમાંથી અસ્વાભા-
વિક તેજ વરસતું હતું.

કલહંસે જઈ વસુંધરાને ખબર આપ્યા: “અહીં પાસેના
લતામંડપમાં તમારા જેઠ મૂર્ચ્છિત બનીને પડ્યા છે, તમારે
એની સારવાર કરવા જવું જોઈએ.” કલહંસનાં કપટવાક્ય
સાંભળી વસુંધરા દોડતી, બેબાકળી, કમઠ પાસે પહોંચી. હરિણી
વાધના પંખમાં ફસાય એવી જ સ્થિતિ અહીં વસુંધરાની થઈ.
કમઠના પાપનો ઘડો પણ ભરાઈ ગયો.

મહારાજ અરવિંદ શત્રુને જીતી પોતાનપુરમાં પાછા ફર્યા
ત્યારે તેમણે ઘણા માણસોના મુખથી એ અત્યાચારની કથા
સાંભળી. એમને ઈવે ઈવે ક્રોધનો અગ્નિ છવાયો.

“તમે પોતે કંઈ નથી બોલતા. પણ કમઠને હું સખ-
તમાં સખત સખ કરવા માગું છું. મારા રાજ્યમાં હું એ
અન્યાય ચલાવી લેવા નથી માગતો. તમેજ કહો, એને શી
સખ થવી જોઈએ?” અરવિંદ મહારાજએ, મન્ત્રી
મરભૂતિને પૂછ્યું.

મરભૂતિ માણસ હતો. કમઠના અત્યાચારે એના હૈયામાં
પણ હોળી સળગાવી હતી. છતાં તે ઉદારતા અને ક્ષમાના
શીતળ જળથી એ આગ બોલવવા અહોનિશ પોતાના અંતર
સાથે યુદ્ધ કરતો. તેણે કહ્યું: “આ વખતે એક વાર એને
જવા દો.”

મરભૂતિના સ્વભાવની મધુસ્તા જોઈ મહારાજ વિસ્મિત
થયા. એમણે કહ્યું: “હવે તો હું પોતેજ બધું જોઈ લઈશ.
તમારી જીભ નહીં ઉપડે. તમે ખુશીથી તમારા મહેલે જઈ
શકો છો.”

મહારાજાએ કમઠના મ્હેં ઉપર મેશ ચોપડી, ગધેડા ઉપર
એસાડી આખા શહેરમાં ફેરવ્યો અને હવે પછી કોઈ વાર
પણ પોતાના દેશમાં દાખલ ન થવાનો હૂકમ આપ્યો.

અપમાનિત કમઠ, પછી તો, તાપસ બન્યો. વૈરાગ્ય
વિનાનો, ધર્મની ગંધ વિનાનો કમઠ, ભૂતાચલ નામના પર્વત
ઉપર તાપસોના આશ્રમમાં જઈ કંઠોર તપશ્ચર્યા કરવા લાગ્યો.

મરૂભૂતિએ પોતાના મોટા ભાઈની, તપશ્ચર્યા સંબંધી
બધી વિગત સાંભળી વિચાર કર્યો: “ખરેખર, મારા ભાઈનું
દીલ હવે પશ્ચાત્તાપના પાણીથી શુદ્ધ થઈ ગયું છે.” મહારાજાએ
એને બહુ બહુ રીતે સમજાવ્યો કે કોલસા ગમે એટલા
ઘોષ્ટએ તો પણ ઘોળા ન થાય. દુશ્ચરિત્ર માણસ કદાચ થોડા
દિવસ સદાચારી અને તો તો ઉલટો એ વધારે બચકર ગણાય.
માટે હવે તમારે એની સાથેના બધા સંબંધનો ત્યાગ કરવો
એજ ઉચિત છે. પણ મરૂભૂતિના અંતરમાં બંધુતાનું લોહી
ઉછળતું હતું. બ્રાતૃવાત્સલ્યે એના દીક્ર ઉપર પુરો અધિકાર
જમાવ્યો હતો.

એનાથી ન રહેવાયું. તે કમઠ પાસે જઈ પગમાં પડ્યો.
કહ્યું: “મને ક્ષમા કરો. મહારાજાએ મારું સાંભળ્યા વિના જ
તમને દેશપાર કરી દીધા. હવે આપ ઘેર પધારો. તમારી આ
કઠિન તપશ્ચર્યા જોઈ મારું હૃદય ચીરાઈ જાય છે.”

કમઠ એ વખતે એ હાથમાં ભારે વજનના એ મ્હોટા
પથ્થર ઉચકી રાખી, ઉભો ઉભો તપશ્ચર્યા કરતો હતો. પોતાના
ન્હાના ભાઈના વિનયી મધુર શબ્દોએ, એના દીક્રમાં ભારાઈ
ખેડેલા ક્રોધરૂપી સર્પને છાંટેડ્યો. કાંઈ વધુ વિચાર નહીં કરતાં,

હાથમાંના ભારે પત્થર તેણે નાના ભાઈના માથા ઉપર પછાડ્યો. મરૂભૂતિ ત્યાં ને ત્યાંજ મૃત્યુ પામ્યો.

કમઠનો આવો નિષ્કુર વ્યવહાર જોઈ, આસપાસના તપસ્વીઓ પણ ખળભળી ઉઠ્યા. એમણે એને આશ્રમમાંથી હાંકી દાઢ્યો.

કમઠ ભીલ લોગની એક પક્ષીમાં જન્મને ભરાયો. ત્યાં રહીને તેણે ચોરી-લુંટકાટ આદિનો ઉપદ્રવ ફેલાવવા માંડ્યો.

એક અવધિરાતી મુનિરાજે મહારાજ અરવિંદને, મરૂભૂતિના મૃત્યુના સમાચાર સંભળાવ્યા. મહારાજને એ વાત સાંભળી બહુજ દુઃખ થયું. “ મેં જ એને જતાં વાર્યો હતો. ન માન્યું; આખરે એ દુષ્ટે પોતાના સગા ભાઈનો પણ નિર્દયપણે ઘાત કર્યો.” મહારાજ મનમાં બોલ્યા..

(૨)

પૃથ્વી ઉપર કોણ અમર રહ્યું છે? કમઠ અને એની સ્ત્રી વરૂણા પણ પરલોકને પથે ચાલી નીકળ્યાં છે.

આકાશના એક ખૂણામાં વરસાદનું વાદળ ધીમે ધીમે ઘેરાતું જાય છે. એ વાદળ નથી. જાણે કે એક ચિત્રકાર નિરાંતે બેઠો બેઠો આકાશ રૂપી પટ ઉપર નવાં નવાં ચિત્રો દોરી રહ્યો છે. ઘડીમાં એક ચિત્ર દોરે છે, તો ઘડી પછી પાછું ભૂંસી નાંખે છે. ઘડીમાં એક નવોજ આકાર નજરે પડે છે.

મહારાજ અરવિંદ મેઘની આ લીલા તસ્લીનતાપૂર્વક જોઈ રહ્યા છે. વાદળ-ચિત્રકારે એક જિનમંદિર ચીતરવાનું આદ્યું. મહારાજને એ ચિત્ર બહુજ ગમી ગયું. તેઓ પણ

એક પીંછી તથા થોડો રંગ લઈ, એની નકલ ઉતારવા બેસી ગયા. આ વાદળના આકારનું એવું જ એક ખીજું જિનમંદિર ચણાવવાની એમની ભાવના હતી.

એટલામાં તો વાદળ વીંખાયું. મંદિરનું આખું સ્વપ્ન ઉડી ગયું.

“સંસાર આટલો બધો અસ્થિર છે?” મહારાજના અંતરમાંથી પોકાર ઉઠ્યો. આ રાજ્ય, આ સંપદા, આ જીવન, એ બધું શું આ વાદળના મંદિર જેવું જ ક્ષણિક હશે? એ બધાંને વીંખાતાં શી વાર? શા સારું અસ્થિર સંસાર પાછળ મારું જીવન વીતાવી રહ્યો છું?”

અરવિંદ મહારાજ, પોતાના પુત્રને રાજસિંહાસને સ્થાપી ત્યાગમાર્ગને પંથે ચાલી નીકળ્યા. એ રીતે કેટલાક વર્ષો વહી ગયા.

સમ્રાટ અરવિંદ આજે અરણ્યવાસી છે. નિઃસ્પૃહ મુનિના સર્વ આચાર પાળે છે.

એક વાર સમ્મેત શીખર તરફ વિહરતાં, માર્ગમાં સલ્લકી નામનું એક મોટું અરણ્ય આવ્યું. અરવિંદ મુનિની સાથે ખીજા પણ ઘણા મુનિઓ હતા. સલ્લકીના અરણ્યમાં એ સૌ ઉતર્યાં.

મુનિઓનો સંઘ મળ્યો હતો, એટલામાં એક ગાંડા હાથી મદોન્મત્તપણે વૃક્ષોને મૂળમાંથી ઉખેડીને ફેંકતો પોતાની તરફ આવતો એમણે જોયો. મહાત્મા અરવિંદ ધ્યાનસ્થ હતા. તેઓ નેત્ર ઉઘાડે તે પહેલાં જ ગાંડા હાથીએ એમને સૂંઢથી પકડ્યા. મહાત્માએ જરાયે વ્યાકૂળતા ન બતાવી. એ તો પર્વતની જેમ પોતાના આસને બેસી રહ્યાં.

હાથીનો ગર્વ ગળી ગયો. એને મુનિ અરવિંદની છાતી ઉપર શ્રીવત્સનું ચિહ્ન જોયું. એ ચિહ્ન જોતાં જ હાથીને પોતાના પૂર્વભવની સ્મૃતિ જાગી. એક નહાના સરખા નીશાનમાં આખા ભવની લાંબી-સળંગ કથા લખાએલી એણે વાંચી લીધી. હાથીએ સૂંઠ નમાવી મહારાજને પ્રણામ કર્યાં,

“શા સારૂ આ પ્રકારની વ્યર્થ હિંસા કરે છે?” મુનિ અરવિંદ હાથીને સંબોધી કોમળ વાણીમાં કહેવા લાગ્યા : “હિંસા જેવું બીજું એક પણ પાપ નથી. અકાળ મૃત્યુના પરિણામે તો તે હાથીનો-જનવરનો ભવ મેળવ્યો છે. હજી પણ પાપથી કાં નથી બહીતો ? ધર્મને પંથે વિચર ! વ્રતાદિનું પાલન કર ! કોઈક દિવસે સારી ગતિ પામશે !”

અકાળે અપઘાત-મૃત્યુનો ભોગ અનેકો મંત્રી-મંત્રીભૂતિનો જીવ આ અરણ્યમાં હાથી રૂપે અવતર્યો હતો. કમઠની પત્ની-વરણ્યા એની હાથિણી રૂપે હતી. હાથીનું નામ વજ્રધોષ. વજ્રધોષ સહક્રી વનમાં ભમતો. હાથિણી રૂપે વરણ્યા એની પ્રિયતમા બની હતી. વિધિનાં વિધાનો કેટલાં વિલક્ષણ હોય છે ?

વજ્રધોષને પોતાનો પૂર્વ ભવ યાદ આવ્યો. અસાધારણ દુઃખ એને પશ્ચાત્તાપને લીધે એનું ચિત્ત વસોવાઈ રહ્યું. અરવિંદ મુનિના પાદપદ્મમાં મૌનભાવે એણે પોતાનું મસ્તક ઝૂકાવ્યું : પ્રતિજ્ઞા લીધી કે “હવે હિંસા નહિ કરું, યાવજીવન આરત્ર પાળીશ. ”

મુનિવર અરવિંદ વિહાર કરીને ગયા ત્યારે વજ્રધોષ હાથી પણ ધણે દૂર સુધી એમને વળોટાવા ગયો. હવે તો એ અહિંસા પાળતો થયો છે. માત્ર ભૂખનું નિવારણ કરવા થોડાં સૂકાં તણ ખાય છે. અપકારીને પણ એ ક્ષમા કરે છે.

શત્રુ કે મિત્રને પણ એ સમાન ગણે છે. પર્વના દિવસોમાં તે ઉપવાસ કરે છે, બ્રહ્મચર્ય પાળે છે. તપથી ક્રમે ક્રમે એનું શરીર સૂકી લાકડી જેવું થઈ ગયું. પણ એ વાતની એને મુદ્દલ ચિંતા નથી. અહોનિશ પરમેષ્ઠી મંત્રનો જાપ જપે છે.

એક દિવસે તરસને લીધે અકળાયેલો વજ્રધોષ પાણી પીના માટે વેગવતી નદી તરફ જતો હતો. ત્યાં કીનારે જ કર્કટ નામનો એક સર્પ રહેતો. એ સાપ વજ્રધોષને ડાંખ્યો. આ સાપ કમઠનો જીવ હતો. પાપકર્મને લીધે એ સાપનો ભવ પામ્યો હતો. વજ્રધોષને જ્ઞેતાં જ સાપને પોતાનું પૂર્વ વેર સાંભરી આવ્યું. એ વેરનો આ રીતે એણે બદ્ધો લીધો.

મૃત્યુ સમયે વજ્રધોષે આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાન ન સેવ્યું. એ વ્રતના વ્રતાપે આહમાં-સહસ્રાર સ્વર્ગમાં દેવ થયો. ત્યાં તેણે સત્તર સાગરોપમ અતિ સુખ-વિલાસમાં વિતાવ્યા. દેવના ભવમાં પણ એ વ્રતનો મહિમા ન ભૂલ્યો, એટલે કે પુણ્યનોજ આ બધો મહીમા છે એમ માનતો. દેવપણામાં પણ એ રોજ ચૈત્યાલયમાં પૂજા-ભક્તિ કરતો અને મહામેરૂ નંદીશ્વર આદિ દ્વીપોમાં જઈ ભગવાનની પ્રતિમાઓને વાંદતો.

દેવને પણ મૃત્યુ તો હોય છે જ. સત્તર સાગરોપમને અંતે એની દેવલીલા પૂરી થઈ.

(૩)

પૂર્વમહાવિદેહમાં, સુકચ્છ નામના વિજયમાં વૈતાલ્ય પર્વત ઉપર તિલકપુરી નામે નગરી છે. રાજાનું નામ વિદ્યુદ્-ગતિ અને રાણીનું નામ તિલકાવતી છે. એમને એક સુંદર પુત્રરત્ન સાંપડ્યું. મહાપુરૂષો કહેવા લાગ્યા : આહમાં દેવશોકના

દેવે જ અહીં રાજપુત્ર રૂપે જન્મ લીધો છે. એનું નામ કિરણુ-વેગ રાખવામાં આવ્યું.

ન્હાનપણથી જ એ ધર્મપરાયણ રહે છે. પિતાની પછી કિરણુવેગ સિંહાસને આવ્યો. ભરપૂર સમૃદ્ધિમાં વસવા છતાં મહારાજા કિરણુવેગ ધર્માચરણ ન ભૂલ્યા.

એક દિવસે વિજયભદ્ર નામના આચાર્ય આ ગામમાં આવી ચડ્યા. કિરણુવેગે એમના મુખે મોક્ષમાર્ગનો ઉપદેશ સાંભળ્યો. એની વિવેકદષ્ટિ ખુલી ગઈ. સંસારમાં રહેલી રૂચી પણ તે જ દિવસે ઉડી ગઈ. ગુરૂ સમીપે દીક્ષા લઈ એમણે ઉચ્ચ તપશ્ચરણ આદર્યું. રાગ-દ્વેષ ઓગળવા માંડ્યા.

રાજરાજેશ્વર કિરણુવેગ, મુનિના રૂપમાં એક દિવસે પર્વ-તની એકાંત ગુફામાં ધ્યાન ધરીને બેઠા હતા. એટલામાં એક વિકરાળ ફણીધર નીકળ્યો. તેણે મુનિરાજના પગને ભયંકર પુંજાડની સાથે ડાંખ માર્યો. ધીમે ધીમે એ ડાંખ વાટે સર્પનું કાતીલ ઝેર સારા શરીરને વિષે વ્યાપી રહ્યું.

વિષની જ્વાળાને લીધે અંગે અંગમાં, રામે રામમાં અસહ્ય તાપ થવા લાગ્યો. અગ્નિની ભટ્ટીમાં દેહ બળતો હોય એવી વેદના ઉપડી. છતાં મુનિરાજે ધૈર્ય અને શાંતિ જાળવી રાખ્યાં. અવિચલિત ભાવે તેઓ કાળના દૂતને આધીન થયા.

કિરણુવેગ મુનિરાજના પ્રાણ લેનાર આ ફણીધર, પહેલાં કર્કટ નામનો સાપ હતો. આ સાપના દંશથી વજ્રધોષે પોતાનો પ્રાણ તળ્યો હતો. એ પછી કર્કટ ત્યાંથી મરીને પાંચમી નરકે ગયો. ત્યાં સત્તર સાગરોપમનું આયુષ ભોગવતા તેણે છેદન-ભેદન આદિ અનેક યંત્રણાઓ વેડી. નારકીનું આયુષ પુરૂ થતાં તે હિમગિરિની ગુફામાં ફણીધર રૂપે જન્મ્યો. કિરણુ

વેગને જ્ઞેતાં જ તેનું પૂર્વ વૈર ઉછળ્યું. એ વૈરને લીધે જ તેણે આ વખતે પણ કિરણુવેગ જ્ઞેવા રાજર્ષિની ઝેરી ડાંખ વતી હત્યા કરી.

(૪)

મુનિવર કિરણુવેગ ખારમ સ્વર્ગમાં જંબુદ્વીપમાં વિમાનમાં દેવપણે ઉપન્યા. ૨૨ સામરોપમના આયુષવાળા આ દેવને પણ મુદ્દત પુરી થતાં દેવલોકનો ત્યાગ કરવો પડ્યો. ત્યાંથી તેઓ ફરી મનુષ્યલોકમાં આવ્યા.

જંબુદ્વીપમાં, પશ્ચિમ મહાવિદેહમાં શુભંકરા નામે એક મહાનગરી છે. વજ્જવીર્ય એ નગરીનો નરપતિ છે અને લક્ષ્મીવતી નામની એમની પટરાણી છે. મહારાણીએ એક દિવસે ઉપરાઉપરી કેટલાંક શુભ સ્વપ્ન જ્ઞેયાં. પછી એ સ્વપ્ન સંબંધી જ્ઞતાંત મહારાજને સંભળાવ્યો. વજ્જવીર્ય જ્ઞાની પુરૂષ હતા. એમણે સ્વપ્ન પરથી નિશ્ચય કર્યો કે સ્વર્ગનો ઝાઝ એક દેવ પોતાને ત્યાં પુત્રપણે અવતરવાનો છે.

યથાસમયે મહારાણીએ એસઠ પ્રકારના સુલક્ષણવાળા એક સુંદર પુત્રને જન્મ આપ્યો. નગર આખું યે એ જન્મોત્સવના આનંદ-પ્રમોદમાં નિમગ્ન બન્યું. પુત્રનું નામ વજ્જનાલ રાખવામાં આવ્યું. આત્યાવસ્થામાં જ વજ્જનાલે સમસ્ત વિદ્યાઓ ભણી લીધી. યૌવનવયે પહોંચતા વિદેશના કેટલાય રાજવીઓ પોતાની કન્યા એ કુમારને પરણાવવા પડાપડી કરી રહ્યા. ધીમે ધીમે એણે રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં લીધી.

એક દિવસે વજ્જનાલ પોતાની આયુષશાળા તપાસવા ગયો. ત્યાં તેને એક દિવ્ય ચક્ર જડ્યું. આ ચક્ર મળ્યા પછી તે દિગ્વિજય વર્તાવવા બહાર પડ્યો. વિજયાર્થ પર્વતના

બન્ને બાબુના છ ખંડ ઉપર પોતાની આંખુ ફેલાવીને ચક્રવર્તી બન્યો. અપૂર્વ ચૌદ રત્નોનો પણ એ સ્વામી બન્યો. હવે વજનાબના વૈભવવિલાસમાં કોઇ પ્રકારની મળ્યા ન રહી.

આટઆટલું રાજ-ઐશ્વર્ય માણવા છતાં વજનાબ એક દિવસ પણ ધર્મને ન ભૂલ્યો, જિનપૂજા ઉપવાસ, દાન, વ્રત, પચ્ચખખાણુ; સામાયિક વગેરે પુણ્યકાર્યમાં મુદ્દલ પ્રમાદ ન સેવ્યો. એક દિવસે ક્ષેમંકર નામના એક મુનિપ્રવર (તીર્થંકર) ત્યાં આવી ચડ્યા. રાતના વિનયાદિ ગુણોથી સંતુષ્ટ થઈ તેમણે તેને ધર્મોપદેશ કર્યો. વજનાબની વિષય-લાલસા ક્ષણમાત્રમાં ઉડી ગઈ. ચક્રવર્તીના બધા વૈભવોને તૃણવત લેખી દીક્ષા લઈ ચાલી નીકળ્યો. કઠોર તપશ્ચર્યાના બળે કરીને તે અધ્યાત્મજ્ઞાનનો અધિકારી થયો.

કિરણવેગને કરડનાર પેલો ફણીધર પોતાનાં પાપને લીધે છટ્ટી નરકને વિષે ઉત્પન્ન થયો. આવીસ સાગરોપમનું આયુષ માળતાં એ હતલાગ્યે ધણી ધણી અસહ્ય યંત્રણાઓ વેડી. તે પછી જ્વલન પર્વત ઉપર કુરંગક નામે ભીલ રૂપે એણે જન્મ લીધો. વનમાં એ પશુઓની હત્યા વડે દિવસ વીતાવતો હતો. એના દુરાચાર દુષ્કર્મનો કંઈ પાર નહોતો રહ્યો.

સર્વસ્વનો ત્યાગ કરનાર વજનાબ એજ ગંભીર અરણ્યમાં થઈને એકવાર જતા હતા. કુરંગકે એમને જોયા અને તેનું પૂર્વ વૈર તાણું થઈ આવ્યું. અતિ તીવ્ર અને કઠોર મનોલાવવાળા એ કુરંગકે મુનિવરને મારવા પોતાનું તીર સાંધ્યું. તીરની વેદનાથી મુનિરાજે પોતાનાં પ્રાણ તત્કાળ

સ્થળ દીધા. છેવટની ઘડી સુધી પણ તેઓ ધર્મધ્યાનપરાયણ જ રહ્યા. મુનિશબ્દ મધ્યમ ઐવેયકમાં લલિતાંગ નામે દેવ થયા.

રૌદ્ર ધ્યાનને પરિણામે કુરંગક મરીને સાતમી નરકે ગયો. ત્યાં પણ એણે સત્તાવીસ સાગરોપમ જ્યેષ્ઠા કાળ પર્યંત, વર્ણન ન થઈ શકે એવાં દુઃખ ભોગવ્યાં.

(૫)

જમ્બૂ દ્વીપના ભરતખંડમાં, સુરપુર નગરને વિષે વજ્ર-આહુ સગ્ન રાજ્ય કરે છે. સગ્ન જ્ઞાનશાસનને વિષે ધણી શ્રદ્ધા ધરાવે છે. લલિતાંગ દેવે આ રાજ્યને ઘેર જન્મ લીધો.

જન્મથી જ એ બાળકમાં એટલો બધો શ્પન્ને ભંડાર ભર્યો હતો કે એકવાર એને જોયા પછી કોઈ પણ પ્રેક્ષકને પૂરી તૃપ્તિ ન થાય. આનંદના અણુઓથી જ એની આકૃતિ યોગ્યઈ હતી. પ્રજાને એ બાળકના દર્શનમાત્રથી ખૂબ આનંદ થતો. બાળકનું નામ સુવર્ણબાહુ રાખવામાં આવ્યું. શ્પમાં તેમજ ગુણ અને શૌર્યમાં પણ એ અજોડ હતો. યૌવનવયે પહોંચ્યો એટલે અનેક રાજકુમારિણીઓએ એના કંઠમાં પોત-પોતાની વરમાળાઓ આરોપી. સુવર્ણબાહુ કુમારે માદી ઉપર આવીને, આસપાસનાં બધાં ન્હાનાં-મ્હોટાં રાજ્યો છૂટી લીધાં. સુવર્ણબાહુ એક માત્ર મંડલેશ્વર બન્યો.

મંત્રીએ એક દિવસે મહારાજની આજ્ઞા માથું નમાવીને કહ્યું :

“અજો વસન્તઋતુનો પવિત્ર દિવસ છે. જ્ઞાનશાસનનું પણ એક પવિત્ર પર્વ છે. ઘણા ભદ્રિકો, ભવિ છવો આજે જિનેશ્વર ભગવાનની પૂજા-અર્ચના-સ્તુતિ વગેરે કરશે. આપે પણ એ પુણ્યક્રિયામાં ભાગ લેવો જોઈએ.”

મંત્રીની સલાહ મંડલેશ્વરને રૂચી. તેમણે નગરમાં મ્હોટો ઉત્સવ યોજવાની આજ્ઞા કરી. પોતે પણ સ્નાનાદિ પતાવી, જિનમંદિરમાં જઈ જિનેંદ્ર ભગવાનની પૂજા કરી.

* પૂજા કરતાં એને એક શંકા થઈ. શંકા, આકાંક્ષા, ઋજિગાસા એ કોઈ એકજ યુગની વસ્તુ નથી. જુના શ્રદ્ધાપ્રધાન ગણાતા યુગમાં પણ એવી શંકાઓ ઉઠતી. સુવર્ણબાહુના અંતરમાં પ્રશ્ન ઉઠ્યો: “ પ્રતિમા તો અચેતન છે: એની પૂજા કરવાથી શો લાભ ? ”

વિપુલમતિ નામના એક મુનિપુંગવે, સુવર્ણબાહુના હૈયામાં ડોળાતી શંકા વાંચી. એમણે એ રાજવીના મનનું જે રીતે સમાધાન કર્યું તે આજના જમાનામાં પણ ઘણી રીતે ઉપકારક છે. એમણે કહ્યું :

“ ચિત્તની શુદ્ધિ કે અશુદ્ધિનો આધાર પ્રતિમા ઉપર છે. સ્વચ્છ, સફેદ સ્ફટિકનો પ્રતિમાને તમે રાતાં પુષ્પોથી શણગારશો તો એ પ્રતિમા પણ તમને રાતા રંગની લાગશે. કાળાં પુલ ચડાવશો તો તે કાળી દેખાશે. પ્રતિમાની પાસે પ્રાણીના મનોભાવ એ જ રીતે પલટાય છે, જિનમંદિરમાં જઈને ભગવાનની વીતરાગ આકૃતિ કોઈ નોહાજે તો તેના ચિત્તમાં વૈરાગ્યનો રંગ પૂરાયા વિના ન રહે અને કોઈ વિલાસવતી વેશ્યાના મંદિરમાં જઈ ચડે તો વેશ્યાના દર્શનથી ચિત્તમાં લાલસાના તરંગ પણ ઉછળ્યા વિના ન રહે. વીતરાગ ભગવાનની મૂર્તિના દર્શન કરવાથી, એમની નવે અંગે પૂજા કરવાથી,

* આ હકીકત ભદ્રાચાર્યજીએ કયા અંથમાંથી મેળવી છે તે તેમણે નથી લખ્યું; શ્રેતાંબર સાહિત્યના પાશ્વનાથ ચારિત્રમાં નથી. ઋજિગાસાને બદલે વિચિકિત્સા (ફળનો સંદેહ નેઈએ.)

એમના નિર્મળ ગુણોનું પળે પળે આપણને ભાન થાય છે, આપણા મનોભાવ વિશુદ્ધ અને છે. જેમ જેમ પરિણામ વિશુદ્ધ અનેતા જાય તેમ તેમ મુક્તિના માર્ગે આગળ વધાય.

બાહ્ય પ્રતિમાના દર્શને, પ્રેક્ષકના મનમાં ઘણા ઘણા પ્રકારના ભાવ જાગે છે. એક સામાન્ય ઉદાહરણ લ્યો. શહેરમાં એક અસામાન્ય રૂપ-સૌંદર્યવાળી વેશ્યા વસે છે. એ વેશ્યા અચાનક મૃત્યુ પામે છે. એનું શય સ્મશાનમાં પડ્યું છે. એમાં જીવ નથી, જડવત્ શરીર પડી રહ્યું છે. પાસે થઈને એક કામી પુરુષ નીકળે છે. એ કામી પુરુષને આ જડ દેહ જોયા પછી કેવા વિચાર આવશે? એને એમ નહીં થાય કે આ વેશ્યા બ્યારે જીવતી હશે ત્યારે કેટલી સુંદર દેખાતી હશે? આ વેશ્યા બ્યારે જીવતી હશે ત્યારે તેના કટાક્ષ માત્રથી કેટલા યુવાનો ધવાયા હશે?

એ જ સ્મશાનમાં એક કુતરું આવી યદે છે. એને એમ લાગે છે કે આ લોકો આ જડ દેહને શા સારૂ બાળી નાખતા હશે? એમને એમ રહેવા દે તો એમને કેવી મોજ પડે?

એ જ સ્મશાન પાસે થઈને એક સાધુ પુરુષ નીકળે છે. તેઓ આ કલ્પેતરને જોઈને ચિંતવે છે: “મનુષ્ય દેહ મળવા છતાં આ જીવે એનો કેવો દુરુપયોગ કર્યો? આ દેહે એણે તપશ્ચર્યા કરી હોત તો એનું કેટલું કલ્યાણ થઈ જત?”

મતલબ કે એક જ અચેતન દેહને જોનારા ત્રણ જાણી પોતપોતાની રીતે વિચાર કરે છે: એક મૃત દેહ ત્રણ જાણીના ચિત્તમાં જૂદા જૂદા રંગ પૂરે છે. બાહ્ય વસ્તુના દર્શનની કંઈ અસર જ નથી એમ ન માનશો. જિન પ્રતિમાનું ધ્યાન ધરવાથી, એમની પૂજા કરવાથી, એમના ગુણોનું સ્મરણ કરવાથી

આપણા ચિત્તમાં વિશુદ્ધિનો અંશ ઉમેરાય છે. એ વિશુદ્ધિ ક્રમે ક્રમે આપણને સ્વર્ગાદિ સુખ તેમજ મુક્તિ પણ આપાવે છે.”

સુવર્ણબાહુની શંકા ઉડી ગઈ. વિપુલમતિ મુનિવરે, એ સંજ્ઞાને ઓળ પણ કેટલીક વાતો સંભળાવી. ત્રણ લોકનો વિષે કેટકેટલાં ચૈત્યો છે તે પણ તેમણે કહ્યું :

“સૂર્યવિમાનને વિષે પણ એક સ્વાભાવિક, સુંદર, અપૂર્વ જિનમંદિર છે.” તે દિવસથી સુવર્ણબાહુએ નિશ્ચય કર્યો કે સવારે ને સાંજે, મહેલની અગાસીમાં ઉભા રહી, સૂર્યવિમાનમાં રહેલા જિનગિમ્બને અર્ધ્ય અર્પવાં. એ પ્રમાણે સુવર્ણબાહુ સૈજ સવારે તે સાંજે અગાસીમાં ઉભો રહી, સૂર્યની સામે જોઈ, અર્ધ્ય આપતો અને જિનગિમ્બને ઉદ્દેશી એ હાથ જોડી પ્રણામ કરતો.

ષોટાના નગરમાં પણ તેણે એક સૂર્યવિમાન તૈયાર કરાવી, અંદર જિનપ્રતિમા પધરાવ્યાં.

પ્રભએ ધીમે ધીમે મહારાજની પૂજાપદ્ધતિનું અનુકરણ કરવા માંડ્યું. પ્રભ સવારે ને સાંજે સૂર્યને અર્ધ્ય આપવા લાગી. આ પ્રમાણે કેટલાક વર્ષો વીતી ગયાં. સૂર્ય એક વિમાન છે અને એ વિમાનને વિષે એક જિનપ્રતિમાળ છે એ વાત પ્રભ ભૂલી ગઈ, સૂર્યની પૂજા બાકી રહી ગઈ. આજે પણ એ અવશેષ સૂર્યોપાસના તરિકે ઓળખાય છે.

ધીમે ધીમે સુવર્ણબાહુએ વૃદ્ધત્વના ભણકારા સાંભળ્યા સંસાર પ્રપંચોથી નિવૃત્ત થઈ એમણે દીક્ષા લીધી.

દીક્ષા પછી કહોર તપશ્ચર્યા આદરી. એ તપના પ્રભાવે એમને કેટલીક અપૂર્વ ઋદ્ધિ સાંપડી. એ સંજ્ઞાની આસપાસ

વનમાં ક્યાંઈ પણ દુઃખ, ક્લેશનું નામ માત્ર પણ ન રહ્યું. સ્વભાવથી જ હિંસક એવાં પશુ-પ્રાણી પણ પોતાનાં વેર ભૂલી મયાં, સિંહ અને સસલા સગાવહાલાની જેમ એક સાથે રહેવા લાગ્યાં. વૃક્ષ-લતા ઉપર પણ રાજર્ષિના પુણ્યને પ્રભાવ પડ્યો. વનનાં વૃક્ષો ફલ-ફુલથી લચી રહ્યાં. સરોવરોમાં નિર્મળ જળ અને પદ્મો ઉભરાઈ નીકળ્યાં.

આવા શાંત એકાંત સુખમય અરણ્યમાં રાજર્ષિ સુવર્ણ-બાહુ આત્મધ્યાન ધરી રહ્યા.

એક દિવસે રાજર્ષિ ધ્યાનમાં જેલા હતા; એટલામાં એક સિંહ આવી ચઢ્યો. રાજર્ષિને ધ્યાનમાં જેટલા જોઈ, તેણે છલંગ મારી રાજર્ષિનો દેહ ચીરી નાખ્યો. પ્રાણુનાં કષ્ટ વેઠવા છતાં સુનિરાળે લેશ માત્ર અચળતા ન દાખવી. કાળ કરીને તેઓ દસમા પ્રાણુત સ્વર્ગને વિષે ઇન્દ્ર પદને પામ્યા.

ઇન્દ્રની ઋદ્ધિ-સમૃદ્ધિ મળવા છતાં તેઓ ભોમ-વિલાસના રંગથી દૂર જ રહ્યા. રોજ રોજ જિનપૂજા કરતા. દેવતાઓને પણ તેઓ વીતરાગ ધર્મનું મહત્ત્વ ઉપદેશતા. એ રીતે એમણે વીસ સાગરોપમનું આશુષ ગાળ્યું.

રાજર્ષિ સુવર્ણબાહુનો જીવ લેનાર સિંહ, ખીજો પ્રોધ નહીં પણ નરકમાંથી પાછે આવેલો દુસચારી કમહંતો જ જીવ હતો.

(૬)

સૌધર્મ સ્વર્ગના ઇન્દ્રે કુખેરને કહ્યું: “દસમા સ્વર્ગના દેવ તરતમાં જ માનવલોકમાં અવતરશે; છ મહિના બાકી રહ્યા છે. એ પુરુષ ત્રેવીસમા તીર્થંકર થવાના છે. તેઓ

ભરતક્ષેત્રને વિષે આવેલી વારાણસી નગરીમાં જન્મશે. ઇક્ષ્વાકુ વંશના મહારાજ અશ્વસેન અને એમનાં ધર્મપત્ની પતિવ્રતા નારી વામા દેવી એ મહાપુરુષના પિતા તથા માતા બનવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત કરશે.”

એ પછી ધનકુએરે વારાણસીમાં રોજ રોજ ત્રણ કરોડ જેટલાં રત્નો વર્ષાવવા માંડયા, કલ્પવૃક્ષનાં પુષ્પો વેરવા માંડયાં, દિવ્ય ગંધમય નિર્મલ જળ છાંટવા માંડયું આકાશમાં દેવ-દુન્દુભિ ગડગડી રહ્યા, આકાશમાં રહ્યા રહ્યા દેવોએ સ્તુતિગાન આરંભ્યાં. વારાણસીમાં ઐશ્વર્યનાં પૂર વહી નીકળ્યાં. લોકોના આનંદની અવધિ ન રહી.

એક પુણ્યરાત્રીએ વામાદેવીએ ચૌદ સ્વપ્ન નીરખ્યાં : સ્વપ્ન જોઇને જાગૃત થએલી મહારાણીએ સ્વપ્ન સંબંધી વૃતાંત મહારાજને કહી સંભળાવ્યો. તીર્થંકર યા તો ચક્રવર્તી ગર્ભમાં આવે ત્યારે એમની માતા આવાં શુભ સ્વપ્ન જુએ છે એ વાત તેઓ જાણતાં હતાં. વારાણસીના મહારાજએ તેમજ દેવ-લોકના દેવોએ પણ એ ઉત્સવ ખૂબ ખૂબ આનંદથી ઉજવ્યો.

નવ માસ પૂરા થતાં, પોષ માસની કૃષ્ણ દશમીને દિવસે વામાદેવીએ પુત્ર રત્નને જન્મ આપ્યો. એ જ વખતે ઇંદ્રનાં આસન ડોહ્યાં ! દિશાઓના મુખ હર્ષવેશને લીધે ઝગહળી રહ્યાં. નારકીના જીવોને પણ એક ધડી સુખ ઉપજ્યું. વાયુની લહરીમાં પ્રમોદની માદકતા વ્યાપી રહી. ત્રણે ભુવનોએ અપૂર્વ ઉદ્યોત અનુભવ્યો. પુત્રનું નામ શ્રી પાર્શ્વનાથ રાખવામાં આવ્યું.

(૭)

પ્રભાવતી, કુશસ્થળના રાજવીની રાજકન્યા છે. એક વાર તે પોતાની સખીઓ સાથે વનમાં ક્રીડા અર્થે ગઈ હતી.

ત્યાં કિન્નરીઓના મુખથી શ્રીપાર્શ્વકુમારની ગુણગાથા ગવાતી તેણીએ સાંભળી. તે દિવસથી જ પ્રભાવતીએ પ્રતિજ્ઞા કરી કે પાર્શ્વકુમાર વિના અન્ય કોઈ સાથે લગ્ન ન કરવું.

કલિંગનો રાજા એ પ્રભાવતીને પોતાની કરવા માગતો હતો. તેણે પ્રભાવતીના પિતા પ્રસેનજિતના રાજ્યની આસપાસ ઘેરો ઘાલ્યો. નગરના અવરજવરના માર્ગે રૂંધાઈ જવાથી કુશસ્થળના પ્રજાજનો ભયંકર ત્રાસ ભોગવી રહ્યા. કલિંગ-સૈન્યની રહેજ પ્રમાદાવસ્થા જોઈ, મંત્રીકુમાર કુશસ્થળથી છટકીને નાહો. તેણે પાર્શ્વકુમારના પિતાને આ આશ્વત્થના ખબર આપ્યા. અશ્વસેને યુદ્ધની તૈયારી કરી.

પાર્શ્વકુમારે પિતાને સમજાવી, યુદ્ધની આગેવાની પોતે જાતે સ્વીકારી લીધી. કલિંગપતિ યવને પાર્શ્વકુમારના બળ-વીર્ય અને પરાક્રમની વાત પોતાના મંત્રી પાસેથી સાંભળી યુદ્ધ કરવાનું માંડી વાળ્યું. પોતાની કુદાર પોતાને ગળે બાંધી એ પાર્શ્વકુમારના પગે પડ્યો: કહ્યું મારી ઉદ્ધતાઈ ક્ષમા કરો.”

પાર્શ્વકુમારે વગર યુદ્ધે વિજય વર્તાવ્યો. પિતાના આગ્રહથી એમણે પ્રભાવતીનું પાણિગ્રહણ કર્યું.

એક દિવસે પાર્શ્વકુમાર પોતાના મહેલના ગોખમાં બેઠા બેઠા વિશ્વની લીલા નીરખી રહ્યા હતા. એ વખતે કૃટલાંક સ્ત્રી-પુરુષોને હાથમાં વિવિધ પ્રકારનાં નૈવેદ્ય સાથે, ઉતાવળે પગલે, ઉત્સાહ સાથે નગરની બહાર દોડી જતાં જોયાં. એમને પ્રશ્ન થયો: “આ લોકો આમ ક્યાં જતા હશે?”

“કોઈ એક તપસ્વી પંચાગ્નિની સાધના કરી રહ્યો છે. આ લોકો તેનો સત્કાર કરવા જાય છે.” એક અનુચરે જવાબ આપ્યો.

પાર્શ્વકુમાર પણ કુતૂહળની ખાતર એ ટોળાની પાછળ પાછળ ઘોડા ઉપર એસી ચાલી નીકળ્યા. ઘોડા ખેત્રાવવાનો, હાથીની પીઠ ઉપર એસી જંગલોમાં ફરવાનો તેમજ જળકૌડ કરવાનો એમને પહેલેથી જ અભ્યાસ હતો.

પાર્શ્વકુમારે પાસે જઈને બોલ્યું તો એક મૃગચર્મધારી, જટાધારી તપસ્વી પંચાગ્નિની મધ્યમાં બેઠો બેઠો આતાપના લઈ રહ્યો હતો. પાર્શ્વકુમાર ક્યાંય સુધી એ તાપસનો કાય-કલેશ બોધે રહ્યા.

“આટઆટલાં નરનારી મને પ્રણામ કરે છે. ભક્તિથી નૈવેદ્ય ધરે છે, પણ આ અશ્વારૂઢ કુમારની આંખમાં કેવળ કુતૂહળ વિના ખીણું કંઈ કેમ કળાતું નથી? તાપસ મનમાં વિચારવા લાગ્યો.

એક કોર અગ્નિ સ્થેજ ઓલાવા લાગ્યો, એટલે તાપસે પાસે પડેલું એક ઠળદાર કાષ્ઠખંડ અગ્નિમાં ઝીંકવા હાથ લાંબાવ્યો.

“સપુર!” પાર્શ્વકુમારે સત્તાવાહી સ્વર કાઢ્યો.

તાપસ આવી આઠા સંભળવાને ટેવાયેલો નહોતો. તે ક્યારનો આ કુમાર તરફ છુપો રોષ રાખી રહ્યો હતો. હવે તેનાથી ન રહેવાયું.

પાર્શ્વકુમારે તાપસનો સંક્ષોભ પરખ્યો. એ કંઈ બોલે તે પહેલાં જ પાર્શ્વકુમારે કહ્યું: “આ પ્રકારના અજ્ઞાન તપથી, કેવળ કાયકલેશથી તમે કયો અર્થ સાધવા માગો છો?” અણુગમતા ઉપદેશમાં પણ તપસ્વીએ એક પ્રકારની મૃદુતા અને મધુરતા રણુજણતી અનુભવી.

“રાજકુમાર ! અહુ અહુ તો તમે અશ્વો ખેલાવી જાણો, ધર્મને જાણવાનો દાવો તમે ન કરી શકો. ધર્મ એ અમારા અધિકારનો વિષય છે. આ તપ કેવળ કાયકલેશ છે કે સ્વર્ગને મુક્તિ અપાવનારો છે તે જોટલું અમે જાણીએ તેટલું તમે ન જાણો.” તાપસના શબ્દોમાં તિરસ્કાર તરી આવતો હતો.

“જોટલું તો તમે પણ કબૂલ કરશો ને કે દયા વિના ધર્મ રહી શકતો નથી ? અને આમાં તો દયાનું જ પુલ્કે ખુલ્લું દેવાળું દેખાય છે.” પાર્શ્વકુમારે તાપસનું ભાન ઢેકાણે લાવવા મૂળ વાત માંડી.

“તમે કેમ જાણ્યું કે આમાં દયાનો અંશ સરખો પણ નથી ?” તાપસના અંતરમાં પણ હવે અગ્નિનો સંતાપ પ્રકટી રહ્યો.

“તમારા અજ્ઞાન તપમાં આ નિર્દોષ સાપ વિના કારણે શેકાઈ જાય છે, એ તમે જાણો છો ?” એમ કહી પાર્શ્વકુમારે ધુણીમાં સળગતા કાષ્ઠખંડને પોતાના માણસ મારફત બહાર કઢાવ્યો. એ કાષ્ઠખંડ ચીરતાં એમાંથી એક મ્હોટો ડ્રણીધર સાપ, અગ્નિના તાપને લીધે આકુળવ્યાકુળ બનેલો અને મૃત્યુના છેલ્લા દમ ભરતો બહાર નીકળ્યો. પાર્શ્વકુમારે તેના કાનમાં નવકારમંત્રના કલ્યાણકારી શબ્દો રેડ્યા. એ સાપ તત્કાળ મરીને નવકારમંત્રના પ્રતાપે નાગાધિપ ધરણેન્દ્ર થયો.

ભક્તોના મોટા સમુદાયની મધ્યમાં ભોંકો પડેલો તાપસ, ક્રોધથી ધમધમતો, વેરને લીધે ચક્રા તક્રા ઘોલતો ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

તાપસના અજ્ઞાન તપે એને નિર્દોષ સાપના અકાળ મૃત્યુએ પાર્શ્વકુમારના અંતરને વક્ષોની નાંખ્યું. તેઓ વિચાર

કરવા લાગ્યા : “કોણ જાણે આવા કેટલાયે અજ્ઞાન તપરવીઓ આમ ને આમ રોજ અસંખ્ય નિરપરાધ પ્રાણીઓનાં પ્રાણ હરી લેતા હશે? આટઆટલો પ્રાણીવધ કરવા છતાં આ લોકો પોતાને પરમ ધાર્મિક તરીકે ઓળખાવતાં પણ નથી શરમાતા. હિંસા અને ધર્મ એ બંને સાથે રહી જ શી રીતે શકે? હિંસાથી પાપ અને પાપથી દુઃખલોગ એ સામાન્ય નિયમ પણ આ અજ્ઞાનીઓ નથી જાણતા. એમની પાસેથી અધિકની શી આશા રખાય? અજ્ઞાન તપ એ ખાલી ફેતરા ખાંડવા જેવી જ નિષ્ફળ ક્રિયા નથી? દાવાનળ સળગતો હોય ત્યારે ખીલે કોઈ સારો માર્ગ ન સૂઝવાથી ઘણાં અજ્ઞાન પશુ-પ્રાણી બચવાની આશાએ પાછાં એના એ જ દાવાગ્નિમાં ફસાઈ પડે છે તેમ અજ્ઞાન તપરવીઓ પણ સંસાર તરવાની આશાએ કાયકલેશને ધર્મ સમજી પાછા સંસાર-દાવાનળમાં જ ફસાય છે. ખરેખર સમ્યગ્ શ્રદ્ધા અને સમ્યગ્ જ્ઞાન વિના જીવને ખીલે કોઈ તરણોપાય નથી”

પણ એ તાપસ કોણ હતો? એનું નામ કમઠ. અજ્ઞાન તપ તપતો, અંતરમાં વેરની વાસના સેવતો એ કમઠ પંકપ્રભા નરકનાં દુઃખ વેડી, વિવિધ તિર્યચોની યોનિમાં ભમતો થકો અહીં આવ્યો હતો. તે જ પાછો મેઘમાલી થયો.

(૮)

વસંતની માદકતા હવાના અણુએ અણુમાં ભરી હતી. વૃક્ષ, લતા, પુષ્પ અને તોરણો એ બધાં વસંતનાં જ જયગાન ઉચ્ચારતાં હતાં. વસંતોત્સવના મૌન સંગીતથી દિશાઓ મુખરિત બની હતી. પાર્શ્વકુમાર પણ એ ઉત્સવ ઉજવવા ઉદ્યાનમાં વિહરતા હતા.

એવામાં એમની નજર, પ્રાસાદની ભીંત ઉપર આંકેલા એક ચિત્ર ઉપર પડી. એ ચિત્ર શ્રી નેમિનાથ ભગવાનનું હતું, ચિત્રકારે પોતાનું પુરેપુરું કૌશલ્ય એ ચિત્રમાં ઠાલવ્યું હતું.

“ રાજિમતી જેવી એક અનન્ય અનુરાગ ધરાવનારી સ્ત્રીનો, લગ્નને અવસરે ત્યાગ કરી જનાર પુરૂષ તે આજ? યૌવનના આરંભમાં નવયૌવનાનો ત્યાગ કરનાર આ પુરૂષ કેટલો ઈન્દ્રિયજિત હશે?” પાર્શ્વકુમાર ઉપરોક્ત ચિત્ર જોતાંજ વિરાગ-ભાવનાની પુનિત શ્રેણી ઉપર આરૂઠ થયા.

વિલાસ અને પ્રમોદની ચોતરફ રેત્રાઈ રહેલી રાગિણીમાં પાર્શ્વકુમારે વિષાદના સૂર સાંભળ્યા. ઉત્સવનો બધો આનંદ ઉડી ગયો. એમનું ગૃહસ્થાવાસનું આ ત્રીસમું વર્ષ ચાલતું હતું.

સંસારના સ્વરૂપને છુપાવનારો આખો પડદો પાર્શ્વકુમારની આંખ આગળ સરી પડ્યો. જે જીવને ઈન્દ્રના અખૂટ વૈભવો પણ પરિતૃપ્ત કરી શક્યા નહીં તે જીવને આ સંસારના ક્ષણિક સુખોપભોગ શી રીતે સંતોષી શકે? સારા સમુદ્રનું પાન કરવા છતાં જેની તરસ ન છીપાઈ તેને આ સંસારના ઝાકળખિંદુ જેવાં સુખ શી રીતે તૃપ્ત કરી શકવાનાં હતાં? ઈન્દ્રિયસુખ અને ઈન્દ્રિયલાલસાને લીધે નટની જેમ અનેક વિલક્ષણ અભિનયો ભજવતાં સંસારી સ્ત્રીપુરૂષોની એક મહોટી ચિત્રશાળા પાર્શ્વકુમાર ક્યાંય સુધી જોઈ રહ્યા.

સંસારત્યાગ કરવાનો એમણે દ્રઢ નિશ્ચય કર્યો. માતૃપિતાની અનુમતિ લઈ તેઓ સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી ચાલ્યો નીકળ્યા. દેવોએ અને ઈન્દ્રોએ પણ તે દિવસે મહોત્સવ કર્યો. પાર્શ્વકુમારનો સંસારત્યાગ એ સંસારનો એક મહાન સૌભાગ્યનો

અવસર હતો. એમની સાથે બીજા ૩૦૦ જેટલા રાજાઓએ દીક્ષા લીધી.

પાર્શ્વ-ભગવાન વિહાર કરતાં એક દિવસે, કૂવાની પાસે આવેલા વડલાની નીચે કાયોત્સર્ગ કરીને રહ્યા. સૂર્યાસ્ત થઈ ચુક્યો. હતો. નજીકના તાપસ આશ્રમમાં પણ શાંતિ વર્તતી હતી.

એ વખતે મેઘમાલીએ પોતાના પૂર્વ વૈરને યાદ કરી પ્રભુ ઉપર અનેક પ્રકારના ઉપસર્ગ વરસાવ્યા.

મુશળધાર મેઘ વર્ષાવવાનો ઉપદ્રવ છેલ્લો અને સૌથી વધુ આકરો હતો. એ માત્ર મેઘધારા જ નહોતી: પ્રલયકાળ પોતે જ જાણે કે મેઘનું રૂપ ધરીને પૃથ્વી ઉપર આવ્યો હોય એવું તોફાન મચી રહ્યું. પાણીનું એક એક ટીપું શીકારીની ગોફળમાંથી છુટતા પથ્થર જેવું લાગતું. સિંહ, વાઘ, વરૂ અને હાથી જેવા પ્રાણી પણ અકળાઈ ઉઠ્યાં. જે સ્થળે પાણી રહી શકે નહીં ત્યાં પણ વરસાદના પાણી આંધેલાં તળાવની જેમ સ્થિર થઈ રહ્યાં.

ચડતાં ચડતાં એ વરસાદનાં પાણી, કાયોત્સર્ગને વિષે અચળપણે ઉભેલા ભગવાનના નાક પર્યંત પહોંચ્યાં. છતાં ભગવાન પાર્શ્વનાથ અડગ અને અડોલ જ રહ્યા.

એ જ વખતે ધરણેંદ્રનું આસન કંથું. તેણે તત્કાળ આવી પોતાની સાત ફળુ વડે ભગવાનને છત્ર ધર્યું. પરાજય પામેલા મેઘમાળીએ પણ અંતે ભગવાનની ક્ષમા માગી.

દીક્ષા લીધા પછી ચોરાશી દિવસ વ્યતીત થતાં ચૈત્ર મહિનાની કૃષ્ણ પક્ષની ચતુર્દશીએ, વિશાખા નક્ષત્રમાં ભગવાનને કેવળજ્ઞાન થયું.

(૯)

કેવળજ્ઞાનના પ્રભાવે પાર્શ્વપ્રભુ ત્રણે લોકના સમસ્ત પદાર્થ જાણે છે. તેમની આસપાસ શાંતિ, પ્રસન્નતા અને સુખ લહેરાય છે. વૃક્ષો અને લતાઓ પણ ફળ તથા પુષ્પના ભારથી લયે છે. તેઓ જ્યાં જાય છે ત્યાં દેવો સમવસરણુની રચના કરે છે. આ સમવસરણુ સભામાં સર્વ પ્રકારના પ્રાણીઓને માટે સ્થાન હોય છે.

દેશ-દેશાંતરમાં ભગવાને સદ્ધર્મનો ખૂબ ખૂબ પ્રચાર કર્યો. કાશી, કોશલ, પંચાલ, મહારાષ્ટ્ર, મગધ, અવન્તી, માલવ, અંગ, અંગ વગેરે આર્યખંડના સમસ્ત દેશોમાં સત્ય ધર્મનાં કિરણ પ્રસર્યાં. સંસારના દુઃખથી દુભાયેલા, સંતાપથી બળીઝળી રહેલા અસંખ્ય જીવો, ભગવાનની વાણી સાંભળી જિનશાસનને વિષે રચીવાળા થયા.

ભગવાનના પરિવારમાં સોળ હજાર સાધુ, અઠંચાવીસ હજાર સાધ્વી, એક લાખ ચોસઠ હજાર શ્રાવક અને ત્રણ લાખ સત્તાવીસ હજાર શ્રાવિકાઓ થઈ. ત્રણસો સત્તાવન ચૌદપૂર્વીઓ, ચૌદસો અવધિજ્ઞાની, સાડા સાતસો કેવળી અને એક હજાર વૈક્રિયલબ્ધિધારી થયા.

કમઠ જીવો ભગવાનનો વૈરી પણ પાર્શ્વનાથ પ્રભુની શાંતિ અને ધૈર્ય જોઈ એમના ચરણે નમ્યો. ભગવાનનો ઉપદેશ સાંભળી તેણે પણ હૃદયમાં રહેલું ઝેર વમી નાંખ્યું. આખરે એ સમ્યગ્દષ્ટિ પામ્યો અને મોક્ષ માર્ગનો અધિકારી થયો. પાર્શ્વપ્રભુની કૃષ્ણા સર્વ જીવો ઉપર, મિત્ર કે વૈરીના ભેદ વિના સમાનભાવે જ વરસતી હતી.

કેટલાક તાપસો અસાનતપ તપી રહ્યા હતા, માત્ર કાય-કલેશ જ વેડી રહ્યા હતા તેમણે પાર્શ્વપ્રભુના સત્ય માર્ગનો સ્વીકાર કર્યો.

નિર્વાણ પહેલાં એકાદ મહિના અગાઉ ભગવાન સંમેત-શિખર પધાર્યા. જૈન સમાજમાં આ તીર્થ બહુ પ્રસિદ્ધ છે. અહીં ઘણા ઘણા સાધકો, મુનિવરોનાં પવિત્ર પગલાં થયાં છે. ઈ તિહાસ પણ મૌન ધરીને ઉભો રહે એવા ઘણા જીના સમ-યને વિષે આ સ્થાને ઘણા વૈરાગ્યવાન પુરુષોએ આત્મકલ્યાણની સાધના કરી છે.

અહીંજ પાર્શ્વનાથ પ્રભુ, શ્રાવણ માસની શુકલ અષ્ટ-મીએ, તેત્રીસ મુનિવર સાથે મુક્તિને વર્યા. દેવોના વૃંદે એમના દેહના અતિ ભક્તિપૂર્વક અંતિમ અગ્નિસંસ્કાર કર્યા.

પાર્શ્વનાથ ભગવાન આજે તો શાન્તિમય સિદ્ધશિલામાં વિરાજી રહ્યા છે, અને તેઓ કોઈ કાળે હવે મર્ત્યલોકમાં પાછા આવવાના નથી. તો પણ તેમનો સત્યમાર્ગ આજે સૌને માટે ખુલ્લો છે. એમના નામથી સ્મરણીય બનેલો પાર્શ્વનાથ-પહાડ આજે પણ મોહબ્રાંત મનુષ્યોની આંખમાં અપૂર્વ આંજળ આજે છે.

પાર્શ્વનાથના જીવન ચરિત્રની બહુ આકર્ષી રેખાઓ જ અહીં આંકી છે. યુદ્ધની ભેરી કે રણશીંગડાના નાદ સાંભ-ળવાની જેમણે આશા રાખી હશે તેઓ આ ચરિત્ર વાંચી કદાચ નિરાશ બનશે. રક્તપાતની ભયંકર ઘટનાઓ કે પ્રેમની ઘેલછાના રંગબેરંગી ચિત્રો જેવા મળશે એમ માની જેમણે આ ચરિત્ર વાંચવાનું શરૂ કર્યું હશે તેમને પણ કદાચ આ બધું રચીકર નહીં નીવડે. એટલું છતાં ભારતવર્ષના જે અનેક આર્ય

મહાપુરુષોએ કઠિન સાધના કરી છે અને એ સાધનાના પ્રતાપે, કદિ ન ઓલવાય એવી પ્રકાશની મશાલો પ્રકટાવી છે. તે મહાપુરુષો પૈકીના, આ પાર્શ્વનાથ પ્રભુ પણ એક વંદનીય પુરુષ છે એ વિષે શક નથી.

કોઇ પ્રશ્ન કરશે : “પણ આ પાર્શ્વનાથ શું ઐતિહાસિક પુરુષ છે?”

પાર્શ્વનાથ ઐતિહાસિક પુરુષ છે, એટલે જ તે જૈન ધર્મને ઔદ્ધ ધર્મની શાખા કહેનારાઓ ચુપ બની બેઠા છે. ચોવીસમા તીર્થંકર ભગવાન મહાવીર કંઈ જૈનધર્મના પ્રવર્તક નથી. એમની પહેલાં જૈન ધર્મ પ્રવર્તતો હતો એ વાત પાર્શ્વનાથ ભગવાનના ઐતિહાસિક વૃત્તાંતે પૂરવાર કરી દીધી છે. મહાવીરની પહેલાં પણ પાર્શ્વનાથે જૈન ધર્મનો પ્રચાર કર્યો હતો. પાર્શ્વનાથ ભગવાન મહાવીર જેટલા જ ઐતિહાસિક પુરુષ છે.

પાર્શ્વનાથ પ્રભુના ચરિત્રમાં ફેટલીક અલૌકિક ઘટનાઓ હોય એ સંભવિત છે. પણ એટલા જ ઉપરથી એમની ઐતિહાસિકતા ઉઠાવી દઈ શકાય નહીં. રામાયણ, મહાભારત અને પુરાણાદિના સજ્વંશોની વાત જવા દો, વિક્રમાદિત્ય, ભોજ રાજા અને બીજા રાજપૂત રાજાઓના ચરિત્રમાં પણ ફેટફેટલી વિચિત્ર વાતો પેસી ગઈ છે? છતાં એમની ઐતિહાસિકતાના સંબંધમાં કોઈ સવાલ નથી કરવું.

અલૌકિક ઘટના હોય ત્યાં ઐતિહાસિકતા રહી જ ન શકે એવો સિદ્ધાંત કોઈ કરીને બેસી જાય તો પછી અશોક અને ગૌતમ બુદ્ધ પણ કાલ્પનિક પુરુષ જ ગણાઈ જાય. ઇસાઈઓના ઇસુખ્રીસ્ત અને ઇસ્લામધર્મના પ્રવર્તક મહમ્મદ

પયગંબરના ચરિત્રમાં પણ અલૌકિક ઘટનાઓ ક્યાં નથી આવતી ? શીખ સંપ્રદાયના ગુરૂ નાનક, કબીર અને ગુરૂ ગોવિંદના જીવનમાં અલૌકિક ઘટનાઓ આવી ગઈ છે. હજી તો ગઈ કાલે જ થઈ ગયેલા એવા રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને કેશવચંદ્ર સેનનાં ચરિત્ર પણ એથી અસ્પૃશ્ય નથી રહ્યાં. કહેવાની મતલબ એ છે કે પાર્શ્વનાથ ભગવાનના ચરિત્રમાં અલૌકિક ઘટનાઓ છે એટલા જ માટે, પાર્શ્વનાથ નામના ડોઠ પુરૂષ થયા જ નથી એમ ન કહેશો, ન માનશો.

જૈન શાસ્ત્રસાહિત્યમાં ગણુધર ગૌતમ અને કેશી વચ્ચેનો એક સંવાદ મળે છે, આ સંવાદમાં રહેજ પણ ઐતિહાસિક મૂળ હોય તો મહાવીર સ્વામી પહેલાં જૈન સંપ્રદાય હતો અને ભગવાન પાર્શ્વનાથ એના પરિચાલક હતા એ સંબંધમાં કંઈ શંકા રહેવી ન જોઈએ. આચાર્ય કેશી, પાર્શ્વનાથ ભગવાનના શિષ્ય હતા, પાર્શ્વ અનુયાયીઓના એક આગેવાન પણ હતા, ગૌતમ સ્વામી સાથેના એમના સંવાદમાં મહાવીરે જ પહેલવહેલો સત્યધર્મનો પ્રચાર કર્યો કે કેમ ? અથવા તો મહાવીરે પ્રરૂપેલા માર્ગે જીવોની મુક્તિ ઘટી શકે કે કેમ વગેરે પ્રશ્નો છણાયા હોય એમ ખુલ્લું જણાઈ આવે છે. કેશી મુનિએ જે જે પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા તે બધાના ગૌતમ સ્વામીએ સંતોષકારક ખુલાસા કર્યા હતા.

આચાર્ય કેશીએ પૂછ્યું: “પાર્શ્વનાથે તો ચાર મહાવ્રત ક્યાં છે, વર્ધમાન કેમ પાંચ કહે છે?”

ગૌતમ સ્વામી જવાબ આપે છે: “પાર્શ્વનાથને પોતાના સમયની સ્થિતિ અનુસારે ચાર મહાવ્રત જ યોગ્ય લાગ્યા હશે: મહાવીરને પોતાના સમયની સ્થિતિ પ્રમાણે, એ જ

ચાર વ્રતોને પાંચ વ્રતોમાં વહેંચી નાખવાનું યોગ્ય લાગ્યું. પરંતુ ત: સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ બંને તીર્થંકરોની પ્રશ્નપણામાં કંઈ જ ભેદ નથી.”

અચ્ચેલક અને સચ્ચેલક વિષયની ચર્ચા કરતાં ગૌતમ સ્વામી ખીજે પણ એક ખુલાસો કરે છે :

વસ્ત્રના ત્યાગ કે સ્વીકાર સંબંધમાં પણ કંઈ મતભેદ નથી. લેણાના વિશ્વાસને માટે જ નાના પ્રકારનાં ઉપકરણોની કલ્પના કરેલી છે. સંયમના નિર્વાહને માટે તથા પોતાના જ્ઞાનને માટે પણ લોકમાં વેષનું પ્રયોજન છે. બાકી નિશ્ચય નય પ્રમાણે તો જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર જ મોક્ષનાં સત્ય સાધનો છે. એ પ્રમાણે પાર્શ્વનાથ ભગવાન અને વર્ધમાન સ્વામીની એક સરખી પ્રતિજ્ઞા છે. વેષ માત્ર વહેવાર નયની અપેક્ષાએ છે.

પાર્શ્વનાથ ભગવાનના સંપ્રદાયના નાયક શ્રી કેશીકુમારને એથી ખાત્રી થાય છે કે પાર્શ્વનાથ ભગવાન અને વર્ધમાન સ્વામીના ઉપદેશમાં કોઈ પ્રકારનો મૌલિક મતભેદ નથી. એ પછી બંને સંપ્રદાયો પરસ્પરમાં સમાઈ ગયા.

એ ઉપરથી આટલો નિશ્ચય થઈ શકે :

(૧) ભગવાન મહાવીર પહેલાં પણ જૈન સંપ્રદાય હતો.

(૨) એ સંપ્રદાય પાર્શ્વનાથને તીર્થંકર સ્વરૂપ માનતો અને એમના ઉપદેશમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા ધરાવતો.

(૩) મહાવીર સ્વામીએ, પાર્શ્વનાથના શાસનને સંસ્કારી, સંશોધી એનો ખૂબ પ્રચાર કર્યો, નવું કંઈ કહેવાપણું એમને ન હતું. કેશી-ગૌતમ સંવાદ, પાર્શ્વનાથ ભગવાનની ઐતિહાસિકતા સિદ્ધ કરે છે.

જૈન માન્યતા પ્રમાણે ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પહેલાં ૨૫૦ વર્ષે ભૃગુ પાર્શ્વનાથનું નિર્વાણ થયું. ભગવાન પાર્શ્વનાથનું આયુષ્ય ૧૦૦ વર્ષનું હતું. ઇ. સ. પૂર્વે ૫૮૯ માં ભગવાન મહાવીરનો જન્મ થયો. ઇ. સ. પૂર્વે ૫૨૭માં ભગવાન મહાવીરનું નિર્વાણ થયું. ૫૨૭ માં ૨૫૦ ઉમેરવાથી ૭૭૭ થાય. ૫૨૭ માં ૩૫૦ ઉમેરવાથી ૮૭૭ થાય. એટલે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૮૭૭ માં પાર્શ્વનાથ ભગવાનના જન્મ વડે ભારતભૂમિ ધન્ય બની.

ભ. પાર્શ્વનાથ ગૃહસ્થાવાસમાં ત્રીસ વર્ષ રહ્યા, અને વ્રતાવસ્થામાં સીત્તેર વર્ષ રહ્યા. એકંદરે સો વરસનું આયુષ્ય ભોગવ્યું. કમઠે ધરણેન્દ્રે ચ સ્વોચિતં કર્મ કુર્વતિ ।

પ્રમુસ્તુલ્યમનોવૃત્તિઃ પાર્શ્વનાથઃ શ્રિયેડસ્તુ વઃ ॥

કમઠે પ્રભુની ઉપર ઉપસર્ગ કર્યા, ધરણેન્દ્રે પ્રભુની ભક્તિ કરી. છતાં પાર્શ્વનાથે તો એ ઉભય ઉપર સમાન દષ્ટિ જ રાખી. આવી સમાન દષ્ટિવાળા પ્રભુ તમારી સંપત્તિને માટે શાઓ ?

મહા મેઘવાહન મહારાજ આરવેલ

પ્રાચીન સમયમાં, ભારતવર્ષને વિષે જે પ્રખ્યાત આર્ય-રાજ્યો થઈ ગયાં તેમાં કલિંગનું નામ ઘણું મહત્ત્વ ધરાવે છે. કલિંગનું અર્થ અને કલિંગની ધર્મનિષ્ઠા ઇતિહાસના પૃથોમાં અંકાર્ધ છે. એ સભ્યતા કેટલી પુરાણી છે તે હજી નક્કી થઈ શક્યું નથી. અતિ પ્રાચીન પુસ્તકોમાં કલિંગનો નામોલ્લેખ છે. એલેક્ઝાંડરની સવારીના વર્ણન સાથે કલિંગ જોડાયેલું છે. મેગસ્થનિએ પણ પોતાના પ્રવાસ પુસ્તકમાં કલિંગને સ્થાન આપ્યું છે. મહારાજ અશોકના એક શિલાલેખમાં કલિંગના સત્યાનાશની એક અતિ રોમાંચકારી ઘટના વર્ણવેલી છે. આ શિલાલેખ સાબાજગિરિ પર્વતમાં મળી આવ્યો છે. એનો મૂળ પાઠ તથા અર્થ આ પ્રમાણે છે.

“અ(સૂઢવ) અ અભિતિત (સ દે)વાન પ્રિઅસ પિઅ-
દ્રશી (સ) રાજ્જો ક (લિંગ વિજિત) (દિષધ) મત્રે (પ્રણ-
ણત સહસ્રે) યેતતો અપવૂદે સતસહસ્ર (મ) ત્રે તત્ર હતે બહુ

(तवतके) मूटे (१) ततो (प) छ अधून लधेसु (कलिगेसु)
 तिव्रे ध्रम (पलनम्) ध्रम (क) मत ध्रमनुशस्ति च देवानं प्रि
 (अ) स । सो अस्ति अनुसोचन (म्) देवानं प्रिअस विजिनितु
 (क) लिग्म (नि) (१) अविजितो हि (विजि) नमनि (ये)
 तत्र वधो व (म्) रणम् व अप्प (हो) व जनस (१) तं
 वधं वेदनिय मतं गुरुमतम् च देवानं प्रिअस (१) इमं पि चू
 ततो गुलुमत (त) रं (देव) निं प्रिअस (१) तत्र हि वसंति
 ब्रह्मण व श्रमण व अञ्चेव वुसङ्ग ग्र (ह) थ व येसु विहित एस
 अग्र भू (टि) सुसुस मतषिनुसु सुसुस गुरुणं सुसुस (मित)
 संस्तुत अहयज्वतिकेसु (द) रुभ (ट) कनम् सम्मपटिपति
 दिड (भतित) (१) तेषं तत्र भोति अपग्रथो य वधो व अभिरतन
 व निक्रमणं (१) येव व पि सविहितनं (ने) हो अविप्रहिणो
 ए (ते) थ मित संस्तुत सहयज्वतिक वसन ब्रपुणति (१)
 तत्र तंषि तेष वो अपग्रथो भोति (१) पट्टिभगम् च एतम् सब्रम्
 मनुसनम् गुरुमतम् च देवानम् प्रिअस (नस्ति च एकतरस्पि
 पि प्रसंसपि न नम प्रसदो (१) सो यमत्रो (जनो) तद् कलिगे
 हतो च मूटो च अपवु (चो) च त (तो) शतभगे सहस्रभगं
 व अज गुरुमतम् वो देवानं प्रिअस (१) य पि च अपकयेय ति
 छमितविधमते वो देवानं प्रिअस यं शको छमनये (१) य पि च
 अटवि देवानं प्रिअस (वि) जिते भोति त पि अनुनेति अनुनि-
 ज्ञपेति (१) अनुतपे पि च प्रभवे देवानं प्रिअस (१) वुचति तेष
 कि ति अवत्रपेसु न च हंचेयसु (१) इछति देवानं प्रियो सत्र
 भूतन अछति संयमम् समवरियं रभसिये (१) एसे च मु (ख)
 मूते विजये देवानं प्रिअस थो ध्रमविजथो सो ये पुन लधो
 देवान प्रिअस इह च स (ब्रे) सु च अंतेषु अधसुपि योजनश

(तै) यु यत्र अंतियोको नम योनरजि परंच तेन अंतियोकेन चतुरे रजनि तुरमये नम अंतिकिनि नम मक अलिकसुदरो नम निच चोड षंड अब तवर्पनिय एवमेव हिदरज (१) विशवज्जि योन कंबोयेसु नभके न(भि)तिण भोज पितिनिकेसु अंध्र पूलि (दे) सु सवत्र देवानं प्रिअस ध्रमनुशस्ति अनुवटंति (१) यत्रपि देवानं प्रियस दूत न व्रचंति ते पि श्रु (तु) देवानं प्रिअस ध्रमबुढं विधेनं ध्रमनुशस्ति ध्रमं (अनु) विधियंति अनुविधियिशंति च (१) यो (च) लधे एतकेन भोति सवत्र विजयो स (वत्र पून) विजयो प्रित्तिरसो सो (१) लध (भोति) प्रिति ध्रमविजयस्ति (१) लहुक तु यो स प्रिति (१) परत्रिक मेव महफल मैचति देवानं प्रियो । एतये च अढहे अयो ध्रमदिपि (दि) पिस्त कि ति । पुत्र प्रपोत्र मे असु नवं विजयं म विजेतवि (व) म् मंचिषु क थो भिजये (छम्) तिच लडुदम् (ड) तं च रोचेतु तं ए (व) विजमंच (१) यो ध्रमविजये सो हिदलोकिको परलोकिक सत्र व नियति भोतु व (स) मरति (१) स हि हिदलोकिक परलोकिक (१)”

अे देपतेो भर्मे आ प्रभाणे :

अलिषेकना आठमा वर्षे देवप्रिय राज्ञ प्रियदक्षींअे कलिंग उपर विजय भेणव्ये। आ युद्धमा अेक लाण (शत सहस्र) भाणसेत मराथां, अने अेथी पणु अधिका षंटीवान अन्या. कलिंग विजय पक्षी देवप्रियनुं मन धर्म तरङ्ग भेयायुं. देवप्रियना दक्षिणां अत्यंत पश्चात्ताप थवाथी, अने कलिंग विजयने अंजे अत्यंत अनुताप उपजवाथी अेमनेो धर्मप्रेम अत्यंत वृद्धि पाभ्ये छे, नहीं अताथेला देशेो उपर अधिकार

મેળવવા જતા જે વધ કરવો પડે છે, માણસોને માસ્વા પડે છે અને એમને અન્દીવાન બનાવવા પડે છે તેથી મારા અંતરમાં મને બહુ લાગી આવ્યું છે. વિશેષ ખેડનો વિષય તે એ છે કે બ્રાહ્મણો, શ્રમણો, યતિઓ અને ધાર્મિક ગૃહસ્થો બધે વસે છે, એમાંના કેટલાક ગુરજનો, પિતા-માતા વગેરેની સેવા ઉઠાવતા હશે, બંધુ-બાંધવ અને જ્ઞાતિવર્ગની સેવામાં એ બધા તત્પર રહેતા હશે અને પોતાના નોકરો-દાસ-દાસીઓ તરફ પ્રેમ ધરાવતા હશે : કલિંગના યુદ્ધમાં કોણ જાણે કેટલાય એવાં માણસો મરી ગયા હશે, કોણ જાણે કેટલાંય પોતાના પ્રિયજનોથી વિખૂટા પડી ગયા હશે. જેઓ જીવતા રહેવા પામ્યા છે તેમના બંધુ, જ્ઞાતિભાઈઓએ, કુટુંબીઓએ કોણ જાણે કેટલાય અત્યાચાર વેડયા હશે? આથી એમને સૌને બહુ દુઃખ થયા વગર ન રહે. દેવપ્રિય રાજા પ્રિયદર્શીને પોતાને આ બધા અત્યાચારોને લીધે બહુ બહુ લાગી આવે છે, હાડી મર્મવ્યથા અનુભવે છે. પૃથ્વીના પડ ઉપર એવો એકકે દેશ નથી જ્યાં બ્રાહ્મણો, શ્રમણો અને બીજા ધર્મપરાયણ માણસો ન વસતાં હોય, એવો પણ એકકે દેશ નહીં હોય જ્યાં માણસો કોઈ એકાદ ધર્મને નહીં અનુસરતાં હોય. આ કલિંગનાં યુદ્ધમાં જે આટલા બધા માણસો મરાયાં છે, ધવાયાં છે, બંધાયા છે અને રીબાયા છે તેમને માટે દેવપ્રિય રાજાને આજે હજારગણું અધિક દર્દ થાય છે, એનું ચિત્ત શોકમાં ડૂબી જાય છે. આજે હવે દેવપ્રિય સકળ પ્રાણીની રક્ષા અને મંગળને માટે ભાવના ભાવે છે. સકલ પ્રાણીને વિષે દયા, શાંતિ અને નિર્ભયતા રહેવાં જોઈએ એમ તે ઇચ્છે છે. દેવપ્રિય રાજા એને ધર્મનો જય માને છે. દેવપ્રિય હવે પોતાના

રાજ્યમાં અને સેંકડો યોજન દૂર આવેલા સીમા ઉપરના પ્રદેશોમાં એ પ્રકારનો ધર્મવિજય પ્રવર્તીવવામાં આનંદ માને છે. યવનરાજ એન્ટિયોકાસના રાજ્યમાં અને એન્ટિયોકાસના રાજ્યની સરહદ પછીનાં ટોલેમી, એન્ટિગોનસ, મેગાસ અને એલેકઝાંડર એ ચાર નૃપતિના રાજ્યમાં, દક્ષિણે યોલરાજ્ય અને પાંડચ રાજ્ય, તેમજ તાત્રપર્ણી પર્યંત બધાં સ્થાનોમાં, વિશવ્રજ, યવન, કાંબોજ, નાલાક, નભપંથી, લોજ, પિટિનિક, આંધ્ર, પુલિંદ આદિ સર્વ જાતિના રાજ્યોમાં હવે દેવપ્રિયનું ધર્માનુશાસન પળાય છે. જે જે દેશોમાં દેવપ્રિયના દૂત ગયા છે તે તે દેશોની પ્રજાએ દેવપ્રિયનો ધર્મ સાંભળ્યો છે, અને પાળ્યો પણ છે. એ રીતે બધે ધર્મનો વિજય થયો છે. દેવપ્રિયને એથી ઘણો આનંદ થયો છે. પણ એ આનંદ એની પાસે તુચ્છ છે. તે પારલૌકિક કલ્યાણને વધુ શ્રેયસ્કર સમજે છે. એટલા સારૂ આ અનુશાસનલિપિ તૈયાર કરવામાં આવી છે. મારા પુત્રો અને પ્રપૌત્રો હવે નવાં રાજ્ય જીતવાની ઉત્સુકતા માંડી વાળે. ધર્મવિજય સિવાયના ખીજા કોઈ વિજયની એમને વૃત્તિ ન થાય. અસ્ત્રશસ્ત્રની સહાયથી સાચો વિજય મેળવી શકાતો નથી. ધર્મવિજય જ આ લોકમાં અને પરલોકમાં પણ મંગળકારી છે. એમને ધર્મવિજયમાં જ શ્રદ્ધા રહે: એ જ “ઉભય લોકને વિષે હિતકર છે.”

ઈતિહાસદષ્ટિએ આ શિલાલેખ ઘણો મૂલ્યવાન છે. એમાં ભારતવર્ષ અને આસપાસના દેશોનું એ સમયનું વિવરણ મળે છે. ગ્રીક રાજાઓનાં જે નામ એમાં છે તે બધા સુપ્રસિદ્ધ-ઐતિહાસિક છે. અશોકના સમયનો નિર્ણય કરવામાં એ ઉપયોગી થઈ શકે છે. મૌર્ય સામ્રાજ્યનો કેટલો વિસ્તાર

હતો, કેટલા અંડીયા રાજ્યો હતા અને કેટલા મિત્રરાજ્યો હતા તેનો ઉલ્લેખ પણ તેમાં છે.

આ શિલાલેખ ઉપરથી એટલું જણાય છે કે મહારાજા અશોકે કલિંગ જિત્યું તે પહેલાં કલિંગ એક સ્વતંત્ર, સુસમૃદ્ધ અને વસ્તીથી ખૂબ આબાદ દેશ હતો. બ્રાહ્મણો, શ્રમણો (સાધુઓ) અને ખીજા ધર્મપરાયણ મહાત્માઓ ત્યાં વસતા. આ નવો મૌર્યસમ્રાટ પોતાના શૌર્યના અભિમાનમાં આંધળો બન્યો. એ કલિંગ જિતવા નીકળ્યો. પણ કલિંગે દીનતા ન દાખવી. એ પણ યુદ્ધ કરવા સજ્જ થયું. ઇતિહાસ તો એ યુદ્ધની વાત ભૂલી ગયો છે. એની સંપૂર્ણ વિગત નથી મળતી. છતાં કલિંગનું યુદ્ધ એક અતિ ત્રાસમય અને રોમાંચકારી ઘટના રૂપે પરિણમ્યું હતું તે અશોકના પોતાના લેખ ઉપરથી પુરવાર થાય છે. સ્વદેશની સ્વતંત્રતા સાચવવા, ધર્મ, ધન અને માનની રક્ષા કરવા, લાખો કલિંગવાસીઓએ સામે પગલે ચાલીને પોતાના દેહનાં બલિદાન ધરી દીધાં. લાખો કલિંગવાસીઓ મૌર્ય સમ્રાટના હાથમાં અંદીવાન તરીકે પકડાયા. કેટલાય લોકોને પોતાના વહાલા વતનનો ત્યાગ કરવો પડ્યો. અનેકોને અસહ્ય યંત્રણાઓની ચક્કીમાં પીસાવું પડ્યું. અશોક આ યુદ્ધમાં જિત્યો. કલિંગ, મગધસમ્રાટના ચરણમાં આજોટ્યું.

પણ મનુષ્યત્વની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો કલિંગે જ અશોક ઉપર પોતાનો વિજય વર્તાવ્યો. કલિંગ-યુદ્ધની ભયંકર માનવ-હિંસાએ, કલિંગયુદ્ધમાં વર્તેલા પાશની જૂલમે, અશોકનું કાળજી ઝીરી નાંખ્યું. એ પછી અશોક એક પણ યુદ્ધ નથી લડ્યો. કલિંગયુદ્ધ એના જીવનનું છેલ્લું યુદ્ધ બન્યું. એ પછી

તેણે ધર્મને આશ્રય શોધ્યો. જોત જોતામાં એ પોતાની ધર્મનિષ્ઠા માટે પ્રખ્યાત બની ગયો. પર્વતો ઉપરના એના શિલાલેખો તથા અનુશાસનો એ વાતની સાક્ષી પૂરે છે.

પ્રબળ પરાક્રમી, ચક્રવર્તી જેવા અશોકે, ધર્મની ખાતર જે ત્યાગલાવના કેળવી છે તે આર્યાવર્તના પ્રાચીન રાજવીનો એક વિશિષ્ટતા બતાવે છે. રઘુપતિ, યુધિષ્ઠિર અને જનકાદિ રાજપિં જેવા પૌરાણિક રાજાઓની વાત જવા દો. ઐતિહાસિક કાળમાં પણ પરાક્રમી અને ધર્મપરાયણ રાજાઓનો ટૂટો નથી પડ્યો. વિક્રમાદિત્ય રાજરાજેશ્વર હતો અને ધાર્મિકોમાં પણ અગ્રણ્ય હતો એ હકીકત કોણ નથી જાણતું? સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તે પોતાના છેલ્લા જીવનમાં જૈનધર્મની દીક્ષા લીધી હતી એવું વર્ણન પણ મળે છે. મહારાજા કનિષ્ક અને શિલાદિત્ય જેવા બૌદ્ધ રાજાઓ પરાક્રમી હતા તેમ ધર્મપરાયણ પણ હતા એ ખીના ઇતિહાસ વેત્તાઓએ સમસ્તવરે ઉચ્ચારી છે. અશોકના સંબંધમાં પણ એમજ બન્યું હતું. એક તરફ કલિંગનો વિજય, એટલે કે અસાધારણ શૌર્ય-વીર્ય અને ખીજી તરફ જવલંત ધર્મનિષ્ઠા-ધર્મના સતત પ્રચાર માટે અવિરામ ઉદ્યોગ.

કલિંગદેશના પગમાં મગધની પરાધીનતા રૂપી ઝેડીઓ ક્યાં સુધી રહી એ ચોક્કસપણે કહી શકાતું નથી. તેમજ એ ઝેડીઓ ક્યારે ટૂટી-કોણે તોડી તે પણ અચોક્કસ છે. અશોકના મૃત્યુ પછી તરત જ કલિંગ સામ્રાજ્યમાંથી ખસી ગયું એ વાત પણ એટલી જ નિઃસંદેહ છે. મગધમાં મૌર્યશાસન છેલ્લા શ્વાસ લઈ રહ્યું હતું.-મરણ પથારીએ પડ્યું હતું તે

વખતે કલિંગના એક પ્રતાપી રાજપુરુષનો જન્મ થઈ ચૂક્યો હતો. એ પુરુષનું નામ ખારવેલ.

પરાક્રમમાં ખારવેલ, અશોક કરતાં કોઈ પ્રકારે ઉતરતો નહોતો. ધર્મનિષ્ઠામાં પણ એ અશોકનો હરીફ હતો. મહારાજા ખારવેલ ખીજી રીતે મહામેઘવાહન નામે પણ પ્રસિદ્ધ છે. તે જૈનધર્માવલંબી હતો.

ઝોરીસામાં ઉદયગિરિની હાથીગુફામાંથી મહારાજા ખારવેલનો એક શિલાલેખ મળ્યો છે. એ શિલાલેખના પાઠ બરાબર વાંચી શકાતા નથી, એના અર્થ ખેસાડવામાં પણ ઘણી ઘણી મુશ્કેલીઓ નડે છે પંડિતોમાં એ સંબંધે ઘણો મતભેદ છે. અહીં હું થોડા પાઠ ઉતારું છું. સંભવ છે કે એમાં પણ કેટલીક ભૂલો હશે. એક-એક પંક્તિ ઉતારી એનો અર્થ આપું છું.

(૧)

નમો અરહંતાનં [1] નમો સવસિધાનં [1] ઈરેન મહારાજેન
માહામેઘવાહનેન ચેતિરાજવસવધનેન પસથસુમલ્લખનેન ચતુરન્તલુઠિતગુનો-
પહિતેન કલિંગાધિપતિના સિરિ ચારવેલેન ।

“અહીં તને નમસ્કાર, સકળ સિદ્ધીને નમસ્કાર. (આ) મહારાજા ઐર કર્તૃક (ખોદિત). તે મેઘરૂપ મહારથે આરૂઠ છે. તે મન અને ઈચ્છાએ કરીને ઉજ્જવલતમ ધનનો અધિકારી છે. તેનું શરીર અતિ સુંદર છે. તેનું સૈન્ય અતિ-શય નિર્ભય છે. કલિંગ દ્વીપના તેરાશી કુંગર ઉપર તેણે ગુફાઓ ખોદાવી છે.”

પ્રિન્સેપ કહે છે કે જે રાજાએ આ લેખ કોતરાવ્યો છે તેમાં એનું ખરૂં નામ નથી. એણે પોતાને “ઐર” અને

“મહામેધવાહન” નામે ઓળખાળ્યો છે. ‘ઐર’ શબ્દનો અર્થ ધરા અર્થાત્ પૌરાણિક ઇલાનો સંતાન એવો થાય. અને મહામેધવાહન શબ્દ પણ કાલ્પનિક અર્થ સૂચવે છે. પ્રિન્સે-પની પછીના પંડિતોએ પ્રિન્સેપના અર્થમાં કેટલીક ભૂલ શોધી છે. એમના મત પ્રમાણે ઉપરોક્ત પંક્તિનો આવો અર્થ થાય:

“અહંતને નમસ્કાર, સકલ સાધુઓને નમસ્કાર આર્થ મહારાજ ખારવેલ શ્રી (કર્તૃક ખોદિત); એમનું બીજું નામ મહામેધવાહન. એ કલિંગાધિપતિ છે. એ ચેતવંશધર છે. તે ક્ષેમરાજ અર્થાત્ શાન્તિપ્રિય નરપતિ છે. તે વૃદ્ધોનો અને ભિક્ષુઓનો રાજ છે.”

(૨)

“પન્દરસવસાનિ સિરિકઢારસરીરવતા કિઢિતા કુમારકિઢિકા (1) તતો લેખરૂપગણનાવવહારવિધિવિસારદેન સવવિજાવદાતેન નવવસાનિ યોવરજં પસાસિતં [1] સંપુણચતુવિસતિવસો તદાનિ વધમાન સેસયો વેનાભિવિજયો તતિયે

“ એનું શરીર ધણું સુંદર હતું. પંદર વર્ષનું વય થતાં સુધી તેણે આળસીકા કરી. તે પછી નવ વર્ષ સુધી ભણ્યો ગણ્યો. ગણિત, વહાણવિદ્યા, વાણિજ્ય અને વ્યવહાર (ન્યાય) વગેરે ભણી સર્વ વિદ્યાઓમાં વિશારદ થયો. એ વખતે વૃદ્ધ રાજાની ઉંમર ૮૫ વર્ષની હતી. ” એ અર્થ પ્રિન્સેપનો છે. હાલમા પંડિતો એનો એવો અર્થ કરે છે કે ૧૫ મા વર્ષે તેણે યુવરાજનું પદ મેળવ્યું અને નવ વર્ષ સુધી એ યુવરાજ તરીકે રહ્યો.

(૩)

“કલિંગરાજવંસપુરિસયુગે માહારજાભિસેચનં પાપુનાતિ [૧] અભિસિતમતો ચ પથમે વસે વાતવિહતગોપુરપાકારનિવેસનં પટિસંસ્થારયતિ । કલિંગનગરિ [૨] ખબીરહ્સિતાલતઢાગપાડિયો ચ બંધાપયતિ સવુચાનપટિસંઠપનં ચ ।”

“એ રીતે ૨૪ વરસની ઉમ્મરે જ્યારે જ્ઞાન તથા ધર્મથી જાણકાર બનીને યૌવનમાં પગ મૂક્યો ત્યારે તેણે કલિંગ-રાજવંશીઓની સાથે પુરીના યુદ્ધમાં ત્રીજી વાર વિજય મેળવ્યો. એ વિજયથી એની મહારાજ-પદવી પવિત્ર થઈ. રાજ્યાભિષેક પછી એણે વિપ્રધર્મ -અર્થાત્ વેદશાસિત બ્રાહ્મણ ધર્મમાં આસક્ત બની, વાવાઝોડાને લીધે જે નગર, કીલ્લા તથા ઘરો જીર્ણ બની ગયાં હતાં તેનો પુનરુદ્ધાર કરાવ્યો. કલિંગ શહેરમાં દરિદ્ર (અથવા સાધુઓ) ને માટે તળાવ, ઘાટ બંધાવ્યાં અને ખીજ જરૂરી વસ્તુઓને સાફ ચિરસ્થાયી બદોબસ્ત કર્યો.”

પ્રિન્સેપ એવો અર્થ ઉપગવી અનુમાન બાંધે છે કે ખારવેલ કયા ધર્મમાં શ્રદ્ધા ધરાવતો તે અચોક્કસ છે. “વિપ્ર ધર્મમાં આસક્ત” હતો તે જ બતાવે છે કે એ જૈન નહીં હોય. પણ ખીજ હાલના પંડિતો એ લેખનો અર્થ આ પ્રમાણે કરે છે:

“તે ૨૪ વર્ષની વયે, કલિંગ-રાજવંશના ત્રીજા પર્યાયમાં મહારાજ પદે અભિષેક થયો. રાજત્વના પહેલા વર્ષમાં તેણે વાવાઝોડાથી જીર્ણ થયેલા નગર, કીલ્લા તથા ઘરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. કલિંગ નગરમાં તેણે શીતળ તળાવ તથા ઉદ્યાન આદિનું પુનર્નિમાણ કરાવ્યું.”

“ કારયતિ [II] પનતિસાહિ સતસહસેહિ પકતિયો ચ રંજયતિ । દુતિયે ચ વસે અચિતઘિતા સાતકંઠિ પછિમદિસં હયગજનરરધબહુલં દંડં પઠાપયતિ । કઠ્ઠવેનાં ગતાય ચ સેનાય વિતાસિતં મુસિકનગરં તતિયે પુન વસે”

“ ત્રાસી શત સહસ્ર પશુ ખરચીને તેણે પ્રકૃતિવર્ગનું રંજન કર્યું. હાથી, ઘોડા, માણસો અને રથ માટે, પશ્ચિમ ભાગમાં જે એક ખીજું ઘર સૂત્રધારે આંધ્યું હતું તેમાં તેણે ખીજું ઘરો ઉમેર્યાં, કંસવનમાંથી જેઓ જોવાને માટે આવતા તેમને સાર; શકનગરના અધિવાસીઓને...વાતાયન.” પ્રિન્સેપનો આ અર્થ ઘણો છિન્નલિપ્ત છે. એ સમજતો નથી. આજે વિદ્વાનો ઉપરોક્ત પંક્તિનો નીચે પ્રમાણે અર્થ બેસારે છે:—

“ રાજ્યના ખીજ વર્ષમાં તેણે શાતકર્ણિને અગ્રાહ કરી, પશ્ચિમ તરફ એક મોટી સેના મોકલી. અને કૌશાંબોની મદદથી એક નગર ઉપર અધિકાર મેળવ્યો.”

ગંધવવેદબુધો દંપનતગીતવાદિતસન્દસનાહિ ઉસવસમાજકારા- પનાહિ ચ ક્રીઢાપયતિ નયારિં । તથા ચવુથે વસે વિજાધરાધિવાસં અહતપુવં કાર્લિંગપુવરાજનિવેસિતં...વિતધમકુલ સબિલમદિતે ચ... નિસ્વિતછત—”

“ તે પુણ્યપરાયણ અને ગંધર્વવિદ્યામાં પણ સુનિપુણ હતો. દંપન તથા તલત બળવતો. સુંદરી અને હર્ષદાયિની નાગ-

રીઝોની સાથે આનંદમાં સમય વીતાવતો. વળી લોકવ્યવસ્થાને અર્થે તેણે પૂર્વ કલિંગમાંથી વિદ્વાન્ આહ્વાતોને એક મહા-સભામાં આમંત્ર્યા હતા. એ અધા આહ્વાતોને પ્રાચીન રાજ્યોએ ઘણા લાંબા વખતથી ત્યાં પ્રતિષ્ઠિત કર્યા હતા.” આ થયો પ્રિન્સેપનો અર્થ.

એ અર્થમાં, પછીથી કેટલોક સુધારો કરવામાં આવ્યો છે:

“તે ગંધર્વવિદ્યામાં ઘણો નિપુણ હતો. રાજત્વના ત્રીજા વર્ષમાં તેણે પોતાનાં નૃત્યગીત નાટ્ય આદિથી નગરવાસીઓને ખુબ આનંદ આપ્યો હતો. કલિંગના પહેલાના રાજ્યો જે ધર્મસ્થળનું (સાધુનિવાસનું) પહેલા અહુમાન કરતા, તેનું તેણે પણ રાજત્વના ચોથા વર્ષમાં અહુ સન્માન કર્યું.”

(૬)

“ મિંગારે હિતરતનસાપતેયે સવરઠિકમોજકે પાદે વંદાપયતિ ।
પંચમે ચ દાની વસે નન્દગજતિવસસતઓઘાટિતં તનસુલિયવાટા
પનાર્હિં નગરં પવેસ[ય]તિ । સો.....મિસિતો ચ રાજસુય [યં] સંદશ-
યંતો સવકરવણં.”

“ પછી તેણે દાનપરવશ યની...નંદરાજના નાશ પામેલા એક સો ધર...અને પોતે ત્રજપનાદિ નગરનું અધુ પ્રહાવી લીધું. આ અધી લૂંટમાંથી મળેલા માલનો તેણે પૂર્વોક્ત સત્કર્મોમાં વ્યય કર્યો.”

પ્રિન્સેપનો આ અર્થ મુદ્દલ સમજતો નથી. પણ તે પછી પાંડિતોએ એનો અર્થ બેસાડવા આ પ્રમાણે કહ્યું છે:

“રાષ્ટ્રિકોએ અને ભેજ-ગણે, તેનો તાબેદારી કબુલ રાખી. નંદરાજની પછી ૧૦૩ વરસ લગી, વપરાયા વગર રહેલી પાણીની નહેર, તેણે પોતાના રાજત્વના પાંચમા વર્ષમાં સુધારી, અને તનસુલ્યના માર્ગે નગરની મધ્યમાં વહાવી.”

(૭)

“અનુગ્રહ અનેકાનિ સતસહસાનિ વિસજતિ ધોરં જામ્પદં ।
સત્તમં ચ વસં પસાસતો વજિરઘરવ[~]તિ ઘુસિતઘરિનીસ [મતુકપદ]
પુંના[તિ? કુમાર]...। અઠમે ચ વસે મહતા સેના..... ગોરઘગિરિ”

પ્રિન્સેપ આ સંબંધમાં માત્ર એટલું જ કહે છે કે
“તેણે લાખો અનુગ્રહ કર્યા.” આધુનિક પંડિતો એનો
આવો અર્થ કરે છે:—

“રાજત્વના છઠ્ઠા વર્ષે તેણે શહેર અને દેશના રહીશોની
ઉપર લાખો અનુગ્રહ કર્યા... આઠમા વર્ષે એ મગધ ઉપર
સ્વારી લઈ ગયો અને ગોરખગિરિ સુધી પહોંચ્યો.”

(૮)

“ઘાતાપયિતા રાજગહં ઉપપીઢાપયતિ । ઇતિનં ચ કં
માપદાનસંનાદેન સંવિતસેનવાહનો વિપમુંચિતુ મધુરં અપયાતો યવનરાજ
હિમિત... (મો?) યજ્ઞતિ (ત્રિ)... પલવ...”

“જે રાજાને તેણે પાયમાલ કર્યો તેને ગુદામાં પૂર્યો,
દત્યારાને પણ એણે સત્કર્મમાં દોર્યો... મધુર વચન અને
વિનયાદિનો ઉપયોગ કરતો.”

એ અર્થ પણ ત્રુટક છે. પ્રિન્સેપ એ સિવાય બીજું

કંઈ નક્કી કરી શક્યો નહીં. પરંતુ અત્યારે પંડિતો એનો જૂઠ્ઠો જ અર્થ કરે છે:—

“રાજગૃહનો રાજા મથુરા તરફ નાસી ગયો.”

૯

કપરુલે હયગજરધસહયંતે સવઘરાવાસપરિવસને સઅગિણ-
ઠિયા । સવગહનં ચ કારયિતું બમ્હણાનં જાતિં પરિહારં દદાતિ ।
અરહતો...વ...ન...ગિય

“કપિ, ગાય, અશ્વ, હાથી, ભેંસ અને ઘરની ખીણ
ઉપયોગી વસ્તુઓ...હરામખોરોને હાંકી કાઢવા...આહાણુ
સેવકોને...દાન કર્યું.” પ્રિન્સેપ એ પ્રમાણે એનો અર્થ કરે છે.

આજે એનો આવો અર્થ કરવામાં આવે છે:

“રાજત્વના નવમા વર્ષે તેણે આહાણુને ખૂબ
દાન દીધાં.”

૧૦

...ક. િ માન [તિ] રા [જ] સંનિવાસં મહાવિજયં પાસાદં
કારયતિ અઠતિસાય સતસહસેહિ । દસમે ચ વસે દંડસંધીસામમયો
મરધવસપઠાનં મહિજયનં...તિ કારાપયતિ...(નિરિતય) ડયાતાનં ચ
મનિરતના [નિ] ઉપલભતે ।

“રાજાએ પંચદશવિજયનો મહેલ બંધાવ્યો હતો.
પ્રાચીન રાજાઓના દેશમાં તેણે કંઈ ગૌરવ ન ભાળ્યું...ધર્ષા
અને મૂર્ખતા તેણે ફેલાયેલી જોઈ...૧૩૦૦ માં...વિચાર
કરીને...”

ખંડિત અક્ષરોનો અર્થ ખેસારવા જતાં પ્રિન્સેપે પણ
એનો અધુરો જ અર્થ કર્યો...આવો અર્થ થાય છે:—

“ તેણે મહાવિજય મહેલ ચણાવ્યો. સુવર્ણનું કટપવૃક્ષ દાનમાં આપ્યું. એ વૃક્ષનાં બધાં પાંદડાં સોનાનાં હતાં. બ્રાહ્મણોને હાથી, ઘોડા, સારથી સાથેના રથ આપ્યાં. ખીજાં પણ ઘણાં દાન આપ્યાં. બ્રાહ્મણોએ ખુશીથી સ્વીકાર્યાં.”

(૧૧)

“.....મંડે ચ અવરાજનિવેસિતં પીથુઢગદમનંગલેન કાસયતિ [િ] જનસ દંભાવનં ચ તેરસવસસતિક [ં] તુ મિદતિ તમરદેહ-સંઘાતં । વારસમે ચ...વસે...હસ...કે. જ. સવસેહિ વિતાસયતિ ઉતરાપથરાજાનો...”

પ્રી-સેપ કંઈ અર્થ કરી શક્યો નથી. ખીજા વિદ્વાનો આ પ્રમાણે અર્થ કરે છે:

“ રાજ્યત્વના દસમા વર્ષે સૈન્ય મોકલી વિજય મેળવ્યો. ૧૧ મા વર્ષે, લોદ્ધાને આનંદ આપવા તેણે પોતાના એક પૂર્વજની કાષ્ઠમયી મૂર્તિ તૈયાર કરાવી એક વરઘોડો ચઢાવ્યો.”

કેટલાકે એ લેખમયી એવો અર્થ કાઢે છે કે: ૧૧ મા વર્ષે તેણે પિથુદ નામના એક બહુ જીના નૃપતિએ સ્થાપેલું ક્ષેત્ર હળથી ખેડાવ્યું. તેની પહેલાં ૧૧૩ વરસથી જિનપદધ્યાન બંધ રહ્યું હતું.

(૧૨)

...મગધાનં ચ વિપુલં મયં જનેતો હૃથી સુગંગીય [ં] પાય-યતિ । માગધં ચ રાજાનં વહસતિમિતં પાદે વંદાપયતિ । નંદરાજનીતં ચ કાલિંગ જિનં સનિવેસં.....ગહરતનાન પઢિહારેહિ અજ્ઞમાગધવસું ચ નેયાતિ ।

પ્રિન્સેપ કંઈ અંધએસતો અર્થ કરી શક્યો નથી.
આજના પાંડિતોએ સ્વીકારેલો અર્થ આ પ્રમાણે છે:

“આરમા વર્ષે તેણે ઉત્તરાપથના રાજ્યો ઉપર આક્રમણ કર્યું. મગધવાસીઓનાં દિલમાં આતંક ફેલાવવા તેણે ગંગા નદીમાં પોતાના હાથીઓને નવરાવ્યા. મગધરાજ એના ચરણમાં નમી પડ્યો. તેણે મંદિરો શણગાર્યાં અને ઘણાં ઘણાં દાન વરસાવ્યાં.”

(૧૩)

.....તુ [] જટરલિલ્લિલ્લરાનિ સિહરાનિ નિવેસયતિ
સત્તવેસિકનં પરિહારેન । અમુતમઠરિયં ચ હથિનાવન પરિપુરં સવદેન
હ્યહથીરતના[મા] નિકં પળડરાજા ચેદાની અનેકાનિ મુતમણિરતનાનિ
અહરાપયતિ ઇથ સતો

“વારાણસીને વિષે પણ તેણે પુષ્કળ સોનું વહેંચ્યું...
ઘણા કીમતી રત્નો દાનમાં આપ્યાં.” આ પ્રિન્સેપે
ઉપજાવેલો અર્થ છે.

(૧૪)

.....સિનો વસીકરોતિ । તેરસમે ચ વસે સુપવતવિજયચક
કુમારીપવતે અરિહતે [ય ?] પક્ષીણસંસિતેહિ કાયનિસીદીયાય
યાપન્નાવકેહિ રાજભિતિનિ ચિનવતાનિ વસાસિતાનિ । પૂજાય રતડવાસ
સ્વારવેલસિરિના જીવદેહસિરિકા પરિસ્થિતા ।

“૧૩૦૦ માં તેણે પર્વતવિજયની કન્યા સાથે વિવાહ
કર્યો.” પ્રિન્સેપના એ અર્થમાં નીચેનો સુધારો થયો છે:

“सर्वत्वना तेरमा वर्षे तेषु कुमारी पर्वत उपर ओके
स्तंभ रोष्ये अने आर्हत-निवासोनी लक्षोद्धार कराव्यो.”

(१५)

.....[सु] कतिसमगसुविहितानं [नुं ?] च सतदिसानं
[नुं ?] जानिनं तपसि इसिनं संघियनं [नुं ?] अरहतनिसीदिया
समीपे पभारे वराकरसमुथपिताहि अनेकयोजनाहिताहि प. सि. ओ...
...सिलाहि सिंहपथरानिसि [.] धुडाय निसयानि ।

प्रिन्सेपथी अनेो अर्थ अध न ओडे. आन्ने पंडितोअये
आवेो अर्थ ओसार्थी छे :

“आर्हत-निवासोनी पासे रत्नप्रथित, आर थांलक्ष-
वाणां कामयलाडि भडानो पणु यणुाव्यां.”

(१६)

घंटालीण्ह चतरे च वेडूरियगमे थम्भे पतिठापयति पानतरिया
सतसहसेहि । मुरियकालवोछिनं च चोयठिअंगसतिकं तुरियं उपादयति ।
खेमराजा स वडराजा स भिखुराजा धनराजा पसंतो सुनंतो अनुभ-
वंतो कलाणानि ।

“तेषु बोयरां, यैत्यमंदिर अने स्तंभो निर्माव्यां.”
प्रिन्सेप माने छे डे आ न पंक्तिमां शौरसेन साथेना युद्धनी
वात रहेवी ओधये.

(१७)

.....गुणविसेसकुसलो सवपासंडपूजको सवदेवाथतनसंका-
रकारको । [अ] पतिहत चकिवाहिनिलो चक्रधुरो गुतचक्रो पवतचक्रो
राजसिन्वसकुलविनिश्रितो महाविजयो राजा खारवेलसिरी ।

“અન્ય મતાવલંબીઓ પણ જેની સતત પૂજા કરે છે તે—શત્રુઓને સંહારનાર, લક્ષ્મણ, બહુ પર્વતોનો નિર્ભય અધિપતિ, સૂર્ય સમો, વિજેતા ખારવેલ.”

ખારવેલવાળા આ શિલાલેખમાં, ઉપર જે પાઠ આપ્યા છે તેમાં ઘણી અશુદ્ધિઓ છે. પંક્તિઓના અર્થ સંબંધમાં પણ પાંડિતો એકમત નથી. શિલાલેખનાં અક્ષરો-વાક્યો ઘણેખરે સ્થળે પાંડિત છે. એટલે પાઠ તેમજ અર્થનો ખરાબર નિર્ણય થઈ શકતો નથી. છતાં જે કંઈ સમજાયું છે, સ્વીકારાયું છે તે ઉપરથી, ઉપરોક્ત અશોકવાળા શિલાલેખ કરતાં, ખારવેલના આ લેખનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય જરા પણ ઉતરતું નથી.

અશોકના શિલાલેખની જેમ ખારવેલના આ શિલાલેખથી એ લેખ કાતરાવનાર નૃપતિના જીવનચરિત્રની કેટલીક માહિતી મળે છે. એના પડોશના રાજ્ય સંબંધી પણ થોડી વિગત જાણી શકાય છે.

ખારવેલનો શિલાલેખ, ખારવેલ પોતે જૈનધર્માવલંબી હતો એમ નિઃસંદેહપણે સિદ્ધ કરે છે. જ્યારે રાજગાદીએ આવ્યો ત્યારે જો કે કલિંગ સ્વતંત્ર હતું, તો પણ તે પહેલાં થોડા જ સમય અગાઉ કલિંગ ઉપર ભયંકર આક્રમણ થયું હતું અને એને લીધે કલિંગની રૈયત પાયમાલ બની ગઈ હતી. પ્રસિદ્ધ પ્રસિદ્ધ ચૈત્ય-મંદિરો, પ્રાસાદો વગેરે વેરાન બન્યાં હતાં એટલું જ નહીં પણ પ્રચલિત ધર્મ તેમજ સાધુ સંપ્રદાયને પણ ઘણું ઘણું સહન કરવું પડ્યું હતું. એ બધું આ લેખની પંક્તિઓમાં ખરાબ જળવાઈ રહ્યું છે. કલિંગ

ઉપર વરસી ચૂકેલા આ સીતમની કહાણી અશોકવાળો શિલા-
લેખ પણ ઉચ્ચારે છે. અસંખ્ય કલિંગવાસીઓ કપાઈ મુઆ
હતા, ખેડીઓથી બધાયા હતા અને નગરો ઉગ્ગડ બન્યાં
હતાં તેમજ ધર્મધ્યાન કરનારા સાધુઓ હેરાન થયા હતા એ
હકીકત અશોકના પોતાના લેખમાં પણ છે. એવું અનુમાન
નીકળે છે કે અશોકની સવારી પછી કલિંગની જે દુર્દશા
થવા પામી હતી તે ખારવેલે સુધારી. તેણે દેશનાં મૈત્ર્ય મંદિરો
વગેરેની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરી. કલિંગનું ઝાંખું પડેલું ઐશ્વર્ય
ફરી એકવાર તેણે પ્રકટાવ્યું.

કલિંગમાં પહેલેથી જ એટલે કે ધણા લાંબા વખતથી
જૈનધર્મનો પ્રચાર હતો એ વાત પણ આ શિલાલેખમાં છે.
અશોકના પ્રયત્ન આક્રમણને લીધે પ્રચલિત જૈનધર્મને
પણ વેડવું પડ્યું હોય એમ લાગે છે. મહારાજ ખારવેલે
એ લુપ્ત થતા ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કર્યો. જનશાસનના સાધુ
સંપ્રદાય માટે તેણે ઉપાશ્રયો બંધાવ્યા અને જે જીર્ણ થઈ
ગયા હતા તેની મરામત કરાવી.

ખારવેલ કેવળ ધાર્મિક ન હતો. તે શૌર્ય વીર્યમાં
પણ કોઈ રીતે ઉતરતો ન હતો. એ વખતના પ્રસિદ્ધ રાજા
શાતકર્ણીની પણ એણે મુદ્દલ પરવા ન કરી. દેશે દેશમાં—
દિશાઓમાં એના વિજયગૌરવનો ટંકાર માલુ રહ્યો. સ્વર્ગપુરની
ગુફામાંથી જે શિલાલેખ મળ્યો છે તે તે ખારવેલને એક
ચક્રવર્તી રાજા તરિકે ઓળખાવે છે. જે મગધરાજના અત્યા-
ચારને લીધે સમૃદ્ધ કલિંગ સ્મશાન જેવું નિસ્તેજ બન્યું હતું
તે જ મદોનમત મગધની સામે ખારવેલે યુદ્ધ જાહેર કર્યું.
ખારવેલના પ્રતાપથી ગભરાયેલો મગધરાજ મગધ મૂકીને મથુરા

તરફ નાસી ગયો. પછી આરવેલે મગધના ગંગાજળમાં પોતાના હાથીઓને નવરાચ્યા, હાથીની તૃપા છીપાવી. આરવેલવાળા શિક્ષાલેખમાં તો એટલે સુધી લખ્યું છે કે મગધરાજે પગે પડી આરવેલની મારી માગી. મગધ સાથેના વેરનો કલિંગે એરીતે બદલો વાળ્યો.

આવો પરાક્રમી આરવેલ એટલો જ ધર્મપરાયણ હતો. એ સર્વ વિદ્યાઓમાં પારંગત હતો. પ્રજના ભલા અર્થે તેણે દાન આપવામાં પાછું વાળીને નથી જોયું. એણે જ તળાવો ખોદાવ્યાં, જુનાં ઘરોની મરામત કરાવી, નવાં ઘરો બંધાવ્યાં, જે પાણીની નહેરો બંધ પડી હતી તે પાછી ચાલુ કરી, ઉત્સવો શરૂ કર્યાં અને ધર્મસભાઓ પણ ભરવા માંડી.

આરવેલની ઓછી એક વિશેષતા એ છે કે એ પોતે જૈનધર્માવલંબી હોવા છતાં તેણે ઓગળ ધર્મ પ્રત્યે પણ આદરભાવ બતાવ્યો છે. બ્રાહ્મણોને તેણે ધણાં દાન આપ્યાં છે. વારાણસી તો વેદાનુયાયીઓનું અને ઔદ્યોગીય પણ તીર્થધામ છે. એ જ વારાણસીમાં આરવેલે ધણાં પુણ્યકાર્ય કર્યાં. સર્વ ધર્મો વિષેની સમભાવના ભારતીય રાજવી સંસ્થાની એક વિશેષતા છે. મહારાજા આરવેલના લેખમાં એવું સ્પષ્ટપણે જાહેર કરવામાં આવ્યું છે કે પાંખડીઓ-અર્થાત્ જૂદા જૂદા ધર્મવાળાઓ પણ આરવેલનાં સતત ગુણગાન કરે છે.

મહારાજા આરવેલે, હસ્તિસિંહના પ્રપૌત્ર લલકની કન્યા સાથે લગ્ન કર્યું હતું. મહારાજાની જેમ મહારાણી પણ ખૂબ ધર્મપરાયણા હતી. આરવેલની જેમ એ મહારાણીએ જૈન મુનિઓની ખાતર ગુફામંદિર બંધાવ્યાં હતાં.

આરવેલના સમય વિષે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. મગધરાજ અશોકની પછી આરવેલનો સમય આવે છે એમ તો પ્રિન્સેપ વગેરે સૌ કબૂલ કરે છે. જૂઓં દુષ્ટિધલના મત પ્રમાણે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૭૦ માં આરવેલ રાજગાદી ઉપર બેઠો હોવો જોઈએ. ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી કહે છે કે મૌર્ય-સંવતના ૧૬૪ વર્ષ વીત્યા પછી આરવેલનો આ શિલાલેખ કોતરાયો હશે. ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૬ માં અશોકે કલિંગ જિત્યું હતું. ભગવાનલાલના કહેવા પ્રમાણે ૨૫૬-૧૬૪=૯૨ (ઇ. સ. પૂર્વે) આરવેલનો સમય ગણાય. ઉપરોક્ત શિલાલેખમાં, સોળમી પંક્તિમાં “પનતંનુશત... રાજા...રિય લ મહિનેન ચ ચયષ અગિસતિ કતિરિયમ્ નપાદહ્વતિ” એવા જે શબ્દો છે તેનો ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી સંસ્કૃતમાં આવી અનુવાદ કરે છે:

“વિચ્છિન્ને ચ ચતુઃષ્ટિઃ અત્ર શતકોત્તરે”=વિચ્છિન્નાયામ્ ચ ચતુઃષ્ટયામ્ અત્ર-શતકોત્તરાયામ્” એટલે કે મૌર્ય રાજ્યના ૧૬૪ વર્ષ વીત્યા. ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૬ મું વર્ષ એ મૌર્ય સંવત એમનું માનવું છે. ૨૫૬-૧૬૪=૯૨ (ઇ. સ. પૂર્વે) માં આરવેલ મહારાજના રાજતવનું તેરમું વર્ષ ગણીએ તો ૯૨+૧૩=૧૦૫ (ઇ. સ. પૂર્વે) માં આરવેલ કલિંગની રાજ ગાદી ઉપર આવ્યો એમ કહી શકાય.

બુલર કહે છે કે ચંદ્રગુપ્તના અભિષેક વખતે મૌર્ય સંવત પ્રવર્તેલો હોવો જોઈએ. ધણું કરીને ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૦માં ચંદ્રગુપ્ત ગાદીએ બેઠો. એટલે બુલર સાહેબની ગણતરી પ્રમાણે ૩૨૦-૧૫૧=૧૬૯ (ઇ. સ. પૂર્વે) માં આરવેલ ગાદી ઉપર આવ્યો હશે. દુષ્ટિધલ પણ એ જ મત ધરાવે છે.

ડૉક્ટર ફલીટ “વનતનુશત...રાજા...રિયલ મછિનેન વ્ ચચચ અગિસતિ કતવિયમ ન પાદછતિ” એ શબ્દોનો આવો અર્થ કરે છે.

“મૌર્ય રાજાઓની વખતથી જે લુપ્તપ્રાય થઇ રહ્યા હતા તે સાત અંગવાળા જૈન આગમના ચોસઠ અધ્યાય અને બીજા પરિચ્છેદોનો પણ એણે પુનરુદ્ધાર કર્યો.” ફલીટ કહે છે કે આ પદોમાં ભગવાનલાલ ઇદ્રંગ કહે છે તેવો કોઈ પ્રકારનો સમયનિર્દેશ નથી.

અગીયારમી પંક્તિના અનુવાદમાં ભગવાનલાલ કહે છે કે ૧૩૦૦ વરસથી પૂર્વના રાજાઓ ગદહનગરમાં જે કરવેરા અથવા તનપદલાવન લેતા તે ખારવેલે રદ કર્યા.” ફલીટ આ અનુવાદ નથી માનતા. તેઓ એ વાક્યનો આવો અર્થ કરે છે :

“૧૧૩ વરસથી જે શહેર ખંડીયેર બન્યું હતું, જેમાં માત્ર પ્રવાસીઓ જ ઉતરતા તે ઉદ્રંગ નગરનો (અથવા તે પૂર્વજોએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલા નગરનો) તેણે ફરી ઉદ્ધાર કર્યો.” ડૉ. ફલીટ, વધુમાં એમ પણ કહે છે કે, આમાં ખારવેલના સમયનો કંઈક આછો નિર્દેશ મળે છે. ઇ. સ. પહેલા ૨૫૬ માં અશોકે કલિંગ જીત્યું. એટલે એ જ સમયમાં ઉદ્રંગ નગર ખંડીયેર બન્યું હોવું જોઈએ. એ પછી ૧૧૩ વર્ષે ખારવેલે એનો પુનરુદ્ધાર કર્યો. મતલબ કે ૨૫૬-૧૧૩=૧૪૩ (ઇ. સ. પૂર્વે)માં ખારવેલેના રાજત્વનું અગીયારમું વર્ષ ચાલતું હશે. એ હિસાબે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૪ માં ખારવેલે રાજદંડ ધારણ કર્યો હોવો જોઈએ.

અધ્યાપક લુડાર્સ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૮૦ વર્ષ અગાઉ
ખારવેતનો સમય બતાવે છે .

(આ અલોચનાનો છેલ્લો ભાગ મળી શક્યો નથી. પણ
કલિંગમાં ઇ. સ. પૂર્વેની શતાબ્દિમાં જૈન ધર્મનો ખૂબ
પ્રચાર હતો અને મહાપરાક્રમશાહી ચક્રવર્તી મહારાજ-
ઓએ પણ જૈનધર્મ અપનાવ્યો હતો એમ આ પ્રકારના
ઐતિહાસિક આધારોથી નિઃશકપણે સિદ્ધ થાય છે.)

* આ લેખ મૂળ બંગાળીમાં લખાયા પછી શિલાલેખના પાઠ,
અર્થ તેમજ ખીન્ન પ્રમાણો સંબંધે પુરાતત્વવેત્તાઓએ ઘણા ઉહાપોહ
કર્યો છે. એ બધી વિગત અહીં નથી ઉતારી. ઇતિહાસના
રસિકોને “જૈન સાહિત્ય સંશોધન” તેમજ “અનેકાંત” ની
જુની ફાઇલો જોવા વિનંતિ છે.

—અનુવાદક

ભાષાનુવાદ

[ખારવેલને શિક્ષાલેખ બંગાળીમાં લખાયા પછી તેને પાઠ અને અર્થ સંબંધે પુરાતત્ત્વવિદ્દોમાં ઘણી ચર્ચા થઈ છે. છેવટ વિદ્યાવારિધિ કાશીપ્રસાદ જયસ્વાલે તે લેખના પાઠ અને અર્થનું સંશોધન કરી લેખની ઘણી અસ્પષ્ટ બાબતોને સ્પષ્ટ કરી છે, જેનો અનુવાદ પં. સુખલાલજીએ સાહિત્ય સંશોધકમાં આપેલો છે તેનો ઉતારો અહીં કરવામાં આવે છે—]

(૧) અરિહંતોને નમસ્કાર, સિદ્ધોને નમસ્કાર, ઐર (ઐલ) મહારાજ, મહામેધવાહન, (મહેન્દ્ર) ચેદિરાજ-વંશવર્ધન, પ્રશસ્ત શુભલક્ષણુવાળા ચતુરંતવ્યાપીગુણુવાળા કલિંગાધિપતિ શ્રી ખારવેલે.

(૨) પંદર વર્ષ સુધી શ્રી કડાર (ગૌરવર્ણુવાળા) શરીરવડે બાલ્યાવસ્થાની રમતો (ક્રીડાઓ) કરી. ત્યારપછી લેખ્ય (સરકારી હુકમનામાં)^૧ રૂપ (ટંકશાલ)^૨ ગણુના (સર-

૧ લેખ્યનો અર્થ (શાસન) કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રમાં ૧, ૩૧ જુઓ.

૨ કૌટિલ્ય અ. ૧, ૩૩, જુઓ.

કારી હિસાબ કિતાબ આવક ખર્ચ^૩) વ્યવહાર (કાયદા) અને વિધિ (ધર્મશાસ્ત્રો) માં વિશારદ થઈ, સર્વ વિદ્યાવદાત (બધી વિદ્યાઓમાં પરિશુદ્ધ) એવા [તેઓએ] નવ વર્ષ સુધી યુવરાજ તરીકે શાસન કર્યું. તે વખતે સંપૂર્ણ ચૌવીસ વર્ષની ઉમરના થયેલ [તેઓશ્રી] જેઓ આત્યાવસ્થાથી વર્ધમાન છે અને જેઓ અભિવિજયમાં વેન (રાજ) છે, ત્રીજા

(૩) પુરુષયુગમાં (ત્રીજી પેઢીમાં) કલિંગના રાજવંશમાં મહારાજ્યાભિષેકને પ્રાપ્ત થયા. અભિષેક પછીના પ્રથમ વર્ષમાં વાંચાઓડાથી તૂટી ગયેલ દરવાગ્નવાળા કિલ્લાની મરામત કરાવી. કલિંગનગરી (રાજધાની) માં ઋષી ખિખીરનાં તસાવડાં-તળાવો અને પાળો બંધાવ્યાં. બધા બાગોની મરામત

(૪) કરાવી. પાંત્રીસ લાખ પ્રકૃતિ (પ્રજા) નું રંજન કર્યું. ખીજા વર્ષમાં સાતકર્ણિ (સાતકર્ણિ) ની કશી પરવા કર્યા વિના જ પશ્ચિમદિશામાં (ચડાઈ કરવા માટે) ઘોડા, હાથી, પેદળ અને રથવાળી મોટી સેના મોકલી. કન્હવેનાં (કૃષ્ણવેણુ નદી) ઉપર પહોંચેલી સેનાવડે મુસિક (મૂપિક) નગરને બહુ ત્રાસ આપ્યો. વળી ત્રીજે વર્ષે

(૫) ગંધર્વ વેદના પંડિત એવા [તેઓશ્રીએ] દંપ (૩૬?) નૃત્ય, ગીત, વાદ્યિતનાં સંદર્શનો (તમાશાઓ) વડે ઉત્સવ, સમાજ (નાટક કુસ્તી, આદિ) કરાવી નગરીને

૩ કૌ. અ. ૧. ૨૮, ૩૫, લેખા અને ગણુના ઉપર સૂત્ર હતાં, એવું મહાવગ્ગની ટીકા ઉપરથી મારૂમ પડે છે. મહાવગ્ગ ૧, ૪૬, જૈનસૂત્રમાં લખ્યું છે કે મહાવીરસ્વામિનું નામ એટલા માટે વર્ધમાન પડ્યું કે જન્મથી જ જ્ઞાતવંશની ધન; ધાન્યાદિ વડે વૃદ્ધિ થવા માંડી હતી.

રમાડી. તથા ચોથે વર્ષે, વિદ્યાધરાધિવાસને જેને કલિંગના પૂર્વવર્તી રાજાઓએ અનાવરાઓ હતો, અને જે પહેલાં પડ્યો ન હતો. ૦૦૦૦૦૦. જેના મુકુટો વ્યર્થ થઈ ગયા છે, જેનાં કવચ, અખતરો કાપીને એ પલ્લા કરી દેવામાં આવ્યાં છે જેનાં છત્રો કાપી પાડી દેવામાં આવ્યાં છે,

(૬) અને જેના ભૂંગાર (રાજકીય ચિન્હ સોના ચાંદીના લોટા ઝારી,) ફેંકી દેવામાં આવ્યાં છે, જેનાં રત્ન અને સ્વાપતેય (ધન) છીનવી લેવામાં આવ્યાં છે, એવા બધા રાષ્ટ્રિક ભોજકોને પોતાના પગ ઉપર નમાવ્યા. હવે પાંચમા વર્ષમાં નંદરાજના એકસો ત્રીસ વર્ષ (સંવત) માં ખોદાએલી નહેરને તનસુલિયવાટે રાજધાનીની અંદર લઈ આવ્યા. અભિષેકના [છઠ્ઠા વર્ષે] રાજસૂય યજ્ઞ ઉજવતાં કરના બધા રૂપિયા

(૭) મ.૩ કર્યાં, તેમ જ અનેક લાખો અનુગ્રહો પૌર જનપદને બક્ષ્યા. સાતમા વર્ષમાં રાજ્ય કરતાં [તેઓની] ગૃહિણી વજ્રધરવાળી ધુષિતા (નામચીન યા પ્રસિદ્ધ) માતૃપદવીને પ્રાપ્ત થઈ (?) [કુમાર?] ૦૦૦૦૦૦ આઠમા વર્ષમાં મહા ૦૦૦ સેના ૦૦૦ ગોરધગિરિ

૪ અહતપૂર્વનો અર્થ નવું કપડું ચઢાવીને એવો પણ થઈ શકે છે.

૫ અહીં અક્ષરો ગણી ગયા છે.

૬ અનુગ્રહનો આ અર્થ કૌટિલ્યમાં છે.

૭ આ વાક્યનો પાઠ અને અર્થ સંદિગ્ધ છે.

૮ બરાબર પહાડ જે ગયા પાસે છે અને જેમાં મૌર્ય ચક્રવર્તી અશોકનાં કરાવેલા ગુફા મંદો છે તે મહાભારત અને એક શિલાલેખમાં ગોરધગિરિના નામથી ઉલ્લેખાએલ છે. આ એક ગિરિદુર્ગ છે આની દિલ્લાબંદી હજી પણ મજબૂત છે. મોટી મોટી દીવાલોવડે ઢાંચો અને દરારો બંધ છે.

(૮) ને તોડીને રાજગૃહને ઘેરી લીધું. એનાં કર્મોનાં અવદાનો (વીરકથાઓ) ના સંનાદથી યુનાની રાજ (યવનરાજ) ડિમિતે... (એમીટ્રીયસ) પોતાની સેના અને છકડાં એકઠાં કરી મથુરા છોડી દેવા માટે પાછાં પગલાં ભર્યાં. ૦૦૦૦૦૦ નવમા વર્ષમાં [તે શ્રી આરવેલે] આખ્યાં છે ૦૦૦૦૦૦ પદ્મવપૂર્ણ

(૯) કલ્પવૃક્ષો^૧ ઘોડા, હાથીઓ, રથો હાંકનાર સહિત, તેમજ મકાનો અને શાળાઓ અગ્નિકુંડો સહિત. એ અધું સ્વી-કારાવવા માટે બ્રાહ્મણુન્નતિને જાગરો આપી. અહર્હતના ૦૦૦૦૦૦

(૧૦) રાજભવનરૂપ મહાવિજય (નામનો) પ્રાસાદ તેઓએ આડત્રીસ લાખ (પણ) વડે બનાવરાવ્યો. દશમા વર્ષમાં દંડ-સંધિ-સામ પ્રધાન (તેઓએ) ભૂમિજય કરવા માટે ભારત-વર્ષમાં પ્રરથાન કર્યું ૦૦૦૦૦૦. જેઓના ઉપર ચઢાઈ કરી તેઓનાં મણિરત્નો પ્રાપ્ત કર્યાં.

(૧૧) ૦૦૦૦૦૦૦૦ (૧^૦ અગીયારમા વર્ષમાં) (કોઈ) ખરાબ રાજ્યે બનાવરાવેલ મંડ (મંડીયા બજાર) ને મોટા ગઘેડાઓના હળવડે ખેડાવી નાખ્યો. લોકોને છેતરનાર એકસો તેર વરસના તમરના દેહસંઘાતને તોડી નાખ્યો. આરમા વર્ષમાં ૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ થી ઉત્તરાપથના રાજ્યોને બહુ વસ્ત કર્યાં.

(૧૨) ૦૦૦૦૦૦ તે મગધવાસીઓને ભારે ભય ઉત્પન્ન કરતો છતો હાથીઓને સુગાંગેય (પ્રાસાદ)^{૧૧} સુધી લઈ ગયો.

૯ આ સોનાનાં થતાં ચતુર્વર્ગ ચિંતામણી દાનકાંડ પ, આ મહાદાનમાં છે.

૧૦ અહિંથી માંડી છેલ્લે સુધી દરેક પંક્તિમાં લગભગ ૧૨ અક્ષરો પંક્તિની શરૂઆતમાં પત્થરનાં ચપતરાં સાથે હડી ગએલાં છે.

૧૧ મુદ્રારાક્ષસ નાટકમાં નંદ અને ચંદ્રગુપ્તનો 'સુગાંગ'

અને મગધરાજ વૃહસ્પતિમિત્રને^{૧૨} પોતાના પગ ઉપર નમાવ્યો. તથા રાજ્ય નંદદ્વારા લઈ જવામાં આવેલ કલિંગગિરિન મૂર્તિને ૦૦૦ અને ગૃહસ્ત્રોને લઈ પ્રતિહારોવડે અંગ-મગધનું ધન લઈ આવ્યો.

(૧૩) ૦૦૦૦૦૦૦૦૦ અંદરથી લખેલ (કોરેલ) સુંદર શિખરો બનાવરાવ્યાં. સાથેજ સો કારીગરોને જાગીરો આપી. અહિંજ અને આશ્ચર્ય (યાય તેવી રીતે તે) હાથીઓવાળાં વહાણુ ભરેલ નજરાણાં હય, હાથી, રત્ન, માણિક્ય પાંચરા-જાને ત્યાંથી આ વખતે અનેક મોતી, મણિ, રત્ન હરણુ કરાવી લાવ્યો. અહિં એ શક્ત (લાયક મહારાજે)

(૧૪) ૦૦૦૦૦૦૦૦૦ સીઓને વશ કર્યાં. તેરમા વર્ષે પવિત્ર કુમારી પર્વત^{૧૩} ઉપર જ્યાં (જૈન ધર્મનું) વિજયચક્ર સુપ્રવૃત્ત છે, પ્રક્ષીણસંસ્કૃતિ (જન્મ મરણને વટાવી ગયેલ) કાયનિપીઠી (સ્તૂપ) ઉપર (રહેનારાઓ) પાપ બતાવનારાઓ (પાપજ્ઞાપકો) માટે વ્રત પૂરાં થઈ ગયા બાદ મળનાર રાજ-ભૂતિઓ કાયમ કરી દીધી (શાસનો આંધી આપ્યાં). પૂજામાં નામક મહેલ પાટલિપુત્રમાં બતાવવામાં આવ્યો છે.

૧૨ વૃહસ્પતિ મિત્રના સિક્કાઓ મળે છે કે જે અગ્નિમિ-ત્રના સિક્કાના પહેલાંના માનવામાં આવે છે અને એ એજ જાતનાં છે.

૧૩ આ નામ ખંડગિરિ-હૃદયગિરિનું છે જ્યાં આ લેખ છે. ભુનેશ્વરની પાસે આ નહાના પહોરો છે.

૧૪ લેખના આદિ અંતમાં એક એક મંગલ ચિન્હ બનાવવામાં આવ્યું છે. પહેલું બ્રહ્મમંગલ છે. અને બીજાનું નામ હજી જાણી શકાયું નથી.

સ્ત ઉપાસક ખારવેલે જીવ અને શરીરની શ્રીની પરીક્ષા કરી લીધી. (જીવ અને શરીર પારખી લીધું.)

(૧૫) ૦૦૦૦૦૦ સુકૃતિ શ્રમણ સુવિહિત શત દિશાઓના જ્ઞાની, તપસ્વી, ઋષિ સંઘી લોકોનાં ૦૦૦૦૦૦ અરિહંતની નિષીદી પાસે, પહાડ ઉપર, ઉમદા ખાણોમાંથી કાઢી લાવવામાં આવેલા અનેક ચોજનોથી લાવવામાં આવેલ ૦૦૦૦૦૦ સિંહ-પ્રસ્થવાળી રાણી સિંધુલાને માટે નિઃશ્રય ૦૦૦

(૧૬) ૦૦૦૦૦૦ ઘંટયુક્ત (૦) વૈકુચરત્નવાળા ચાર થાંભલાઓ સ્થાપન કર્યા પચોતેરલાખના (અર્ચ)થી. મૌર્ય-કાળમાં ઉચ્છેદ પામેલ ચોસદ્ધિ (ચોસડ અધ્યાયવાળા) અંગ-સમ્પિકનો ચોથો ભાગ ફરીથી તૈયાર કરાવ્યો. આ ક્ષેત્રમાં, વૃદ્ધિરાજે, લિક્ષુરાજે, ધર્મરાજે, કલ્યાણો દેખતાં સાંભળતાં અને અનુભવ કરતાં.

(૧૭) ૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ છે ગુણ્ય વિશેષ કુશળ, અધા પથોનો આદર કરનાર અધા (પ્રકારના) મંદિરોની મરામત કરાવનાર, અસ્ખલિત રથ અને સૈન્યવાળા ચક્ર (રાજ્ય)ના ધુર (નેતા) ગુપ્ત-રક્ષિત) ચક્રવાળા, પ્રજ્ઞાચક્રવાળા રાજ-પિંચવિનિઃસૂત રાજા ખારવેલ.

જૈનોનો કર્મવાદ

(૨)

કર્મ પુદ્ગલ સ્વરૂપ છે, જીવ-પદાર્થનું વિરોધી છે. જીવના રાગ-દ્વેષાદિ વિ-ભાવને લીધે જીવને વિષે કર્મનો આશ્રવ થાય છે; અથવા જીવ કર્મ બાંધે છે એમ કહીએ તો પણ ચાલે. રાગ-દ્વેષાદિ જીવના વિ-ભાવ, દ્રવ્ય કર્મોત્પન્નાં નિમિત્ત કારણ છે. જીવના વિ-ભાવો ભાવકર્મને નામે ઝાળખાવા છતાં, દ્રવ્ય કર્મના એટલે કે પુદ્ગલ સ્વભાવવાળા કર્મના ઉપાદાન કારણ રૂપ નથી. કારણ કે પુદ્ગલ જ પુદ્ગલનું ઉપાદાન કારણ હોઈ શકે. પુદ્ગલ-વિરોધી જીવ વિભાવ, શી રીતે પુદ્ગલનું ઉપાદાન કારણ બની શકે ? જીવના વિભાવો, અર્થાત્ ભાવકર્મનો ઉદય જીવને વિષે દ્રવ્ય કર્મનો આશ્રવ કરાવે, તેથી જ તો જીવના વિભાવ દ્રવ્ય-કર્મોત્પન્નાં નિમિત્ત કારણ મનાયા છે, અને દ્રવ્ય કર્મ પણ ભાવકર્મનાં નિમિત્ત-રૂપ છે. આ જૈન સિદ્ધાંત છે.

જીવને વિષે કર્મનો આસ્ત્રવ થવાથી જીવ ‘બંધ’ દશાને પામે.

પ્રકૃતિ-સ્થિત્વનુભાગ-પ્રદેશાસ્તદ્વિધયઃ (તત્વાર્થ સૂત્ર)

પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાગ અને પ્રદેશભેદે કરીને બંધ પણ ચાર પ્રકારના છે. કર્મ અનુસારે જ બંધને વિચાર કરાય. કર્મની પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાગ અને પ્રદેશની દૃષ્ટિએ કર્મબંધ ચાર પ્રકારે વિવેચી શકાય.

કર્મની પ્રકૃતિ

કર્મ, ધાતી અને અધાતી એમ બે પ્રકારે છે. જીવના અનંતજ્ઞાન આદિ સ્વભાવિક ગુણોનો ધાત કરે તેથી તે ધાતી કર્મના નામે ઓળખાય. આ ધાતી કર્મ પણ જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાયના ભેદે ચાર પ્રકારના છે. વેદનીય, આયુ, નામ અને ઝોત્ર એ ચાર અધાતી કર્મના નામે ઓળખાય છે. કર્મ આઠ પ્રકારના હોવા છતાં તેના અવાન્તર ભેદ ૧૪૮ છે.

(૧) જ્ઞાનાવરણીય કર્મ, જીવના પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનને ઢાંકી રાખે. એના પણ પાંચ ભેદ છે.

(૧) મતિ-જ્ઞાનાવરણીય—મતિજ્ઞાનને ઢાંકી રાખે.

(૨) શ્રુત-જ્ઞાનાવરણીય—શ્રુતજ્ઞાન અર્થાત્ આગમ જ્ઞાનને આવરે.

(૩) અવધિ-જ્ઞાનાવરણીય—અવધિજ્ઞાનને આવરી રાખે.

(૪) મનઃપર્યવ—જ્ઞાનાવરણીય—શ્રીજ્ઞના મનના ભાવ પારખવાની જ્ઞાનશક્તિને ઢાંકી રાખે.

(૫) કેવલ-જ્ઞાનાવરણીય—કેવળજ્ઞાનને—સર્વજ્ઞતાને આવરે.

(૨) દર્શનાવરણીય કર્મ, જીવના દર્શન (નિર્વિશેષ સત્તા- માત્ર મહાસામાન્યનો અનુભવ) ને આવરે. એના નવ પ્રકાર છે.

(૬) ચક્ષુર્દર્શનાવરણુ—આંખની જોવાની શક્તિનો અવ- રોધ કરે.

(૭) અચક્ષુર્દર્શનાવરણુ—આંખ સિવાયની બીજી ધન્દ્રિયની દર્શન શક્તિને આવરી રાખે.

(૮) અવધિદર્શનાવરણુ—અવધિદર્શનને આચ્છાદી રાખે.

(૯) કેવલદર્શનાવરણુ—કેવળદર્શનને આચ્છાદી રાખે.

પાંચ પ્રકારની નિદ્રા દર્શનાવરણીય કર્મમાં સમાય છે:
જેમકે:—

(૧૦) નિદ્રા.

(૧૧) નિદ્રા-નિદ્રા એક પ્રકારની ગંભીર નિદ્રા

(૧૨) પ્રયલા-એક પ્રકારની તંદ્રા

(૧૩) પ્રયલા પ્રયલા-એક પ્રકારની ગંભીર તંદ્રા

(૧૪) સ્ત્યાનગૃહ્ણિ—આ ઉંઘમાં પણ વ્યક્તિ હરે ફરે:
પાશ્ર્ચાત્ય મનોવિજ્ઞાનમાં એને મળતું એક નામ છે:

Somnabulism.

(૩) મોહનીય કર્મ, જીવના સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્રગુણનો ધાત કરે. દર્શન મોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય એ બેદે મોહનીય કર્મના પ્રથમતઃ જે પ્રકાર છે: દર્શનમોહનીય કર્મના પરિણામે જીવનું સમ્યગ્દર્શન અર્થાત તત્વાર્થ વિષેની શ્રદ્ધા વિકૃત અને. દર્શન મોહનીયના ત્રણ પ્રકાર.

(૧૫) મિથ્યાત્વ કર્મ—અતત્ત્વમાં, મિથ્યા પદાર્થમાં જીવની શ્રદ્ધા જેસે.

(૧૬) સમ્યક્મિથ્યાત્વ કર્મ-આ કર્મના ઉદયથી વસ્તુ વિષયમાં જીવને સમ્યક્ તેમજ મિથ્યા રૂપ મિશ્રિત શ્રદ્ધા રહે.

(૧૭) સમ્યક્ પ્રકૃતિ (સમ્યક્ત્વમોહનીય) આ કર્મના ઉદયથી જીવના સમ્યક્ત્વ મૂળ ગુણનો ધાત ન થાય પણ મલમલાદિ દોષ રહે.

ચારિત્ર મોહનીય કર્મના પરિણામે જીવનો ચારિત્રગુણ વિકૃત થાય. નોકપાય વેદનીય અને કપાય વેદનીય એવા બે ભેદે ચારિત્ર મોહનીય કર્મના પણ બે ભેદ છે. ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ કપાયોના નામે ઓળખાય છે. ઉત્તરા વગરના કપાય નોકપાય તરિકે અથવા સ્વદપ કપાય તરિકે ઓળખાય છે.

અકપાય વેદનીયના નવ પ્રકાર :

- (૧૮) હાસ્યકપાય : એના ઉદયથી જીવને હાસ્યભાવ જન્મે.
 (૧૯) રતિકપાય : એના ઉદયથી જીવને પર પદાર્થમાં આસક્તિ થાય.
 (૨૦) અરતિકપાય : એના ઉદયથી જીવને પર પદાર્થમાં વિરાગ-અભુગમે થાય.
 (૨૧) શોકકપાય : એના ઉદયથી જીવને શોક થાય.
 (૨૨) ભયકપાય : એના ઉદયથી જીવને બીક લાગે.
 (૨૩) જુગુપ્સાકપાય : એના ઉદયથી જીવને જુગુપ્સા અથવા સૂઝ ચડે.
 (૨૪) સ્ત્રી-વેદકપાય : એના ઉદયથી પુરૂષ સેવનની લાલસા જન્મે.
 (૨૫) પું-વેદકપાય : સ્ત્રીની સાથે કામ સેવનની લાલસા થાય.

(૨૬) નપુંસકવેદકપાય : સ્ત્રી-પુરૂષ ઉભયની સાર્થે કામ સેવવાની ઇચ્છા થાય.

કપાય વેદનીયતા સોળ પ્રકાર છે. ક્રોધ અથવા ક્રોધ, માન અથવા મંદ, માયા અથવા વ્યંન અને લોભ અથવા લેપલુપતા : એ ચાર કપાયનો ઉલ્લેખ પૂર્વે થઇ ચૂક્યો છે. ક્રોધાદિ પાંચ ચાર પ્રકારના હોવાથી કપાયવેદનીયતા બધા મળીને સોળ પ્રકાર થાય.

(૨૭-૩૦) 'અનંતાનુબંધી' ક્રોધ માન, માયક, લોભ કપાયના ઉદયથી જીવના સ્વરૂપાનુભવરૂપ સમ્યગ્દર્શનનો ઘાત થાય. જીવ અનંત સંસારમાં રજશે.

(૩૧-૩૪) 'પ્રત્યાખ્યાન' ક્રોધ માન માયા લોભ કપાયના ઉદયથી એક દેશ ચારિત્ર (અભુવતરૂપ ચારિત્ર) નો પણ જીવને સંભવ ન રહે. આ કર્મ અભુવતનેઠ રોધ કરે છે.

(૩૫-૩૮) 'પ્રત્યાખ્યાન' ક્રોધ માન માયા લોભ કપાય આત્માના સકલ ચારિત્રનો ઘાત કરે. એ મહાવ્રતનો વિરોધી છે. ચાર કપાય પૈકીનો ક્રોધ એક કપાય મહાવ્રતનો અવરોધ કરે છે,

(૩૯-૪૨) સંજવલન કપાય અતુષ્ટય : આત્માના યથાખ્યાત ચારિત્રનો ઘાત કરે છે. ક્રોધાદિ કાષ્ટપિણુ કપાય યથાખ્યાત સમ્યક્ ચારિત્રનો ઘાત કરે.

જૈનાધ્યાર્થી એનું વર્ણન આપતાં કહે છે કે અનંતાનુબંધી ક્રોધ, પથરવાળી જમીનમાં હળ ખેડયું હોય અને જેવી રીતે હળની રેખા ધણા લાંબા વખત સુધી રહી જાય તેમ.

દીર્ઘકાળ સ્થાયી અને અપરિવર્તનીય રહે છે. માટીવાળી ભૂમિમાં હલ હાંકયું હોય અને જેવી રેખા પડે તેવો અપ્રત્યાખ્યાન ક્રોધ કષાય સમજવો. રેતી ઉપર હળનો જે ચીલો પડે તેના જેવો પ્રત્યાખ્યાન ક્રોધ કષાય સમજવો અને પાણીને વિષે જેવી હળની રેખા પડે તેવો સંજ્વલન ક્રોધ જાણવો.

અનંતાનુબંધી માન પર્વતના જેવો અડોલ રહે છે : અપ્રત્યાખ્યાન માન કષાય અનંતાનુબંધી કરતાં રહેજ નરમ હોય છે : હાડપિંજરની સાથે એની સરખામણી કરી શકાય. પ્રત્યાખ્યાન માન વધુ નરમ હોય છે : લાકડાની જેમ વળે છે. સંજ્વલન માનકષાય નેતર જેવો હોય છે.

અનંતાનુબંધી માયા વાંસનાં મૂળીયાં જેવી કુટિલ, અપ્રત્યાખ્યાન માયા ભેંસના શીંગડા જેવી વક્ર, પ્રત્યાખ્યાન માયા ઝોમૂત્રનો ધારા જેવી અને સંજ્વલન માયા ખરીના ચિન્હ જેવી કુટિલ હોય છે.

અનંતાનુબંધી લોભ લોહીના ડાઘ (કૃમિરંજના) જેવો રહેજે ધોવાય નહીં એવો, અપ્રત્યાખ્યાન લોભ ગાડના ચક્રને લાગેલી મળી જેવો, પ્રત્યાખ્યાન લોભ શરીરે લાગેલા કીચડ જેવો અને સંજ્વલન લોભ હળદરના લેપ જેવો-સહેજે ધોવાય એવો હોય છે.

(૪) અંતરાય કર્મ જીવની દાનાદિક સ્વાભાવિક શક્તિને રોકી રાખે છે. એ પાંચ પ્રકારે છે :

(૪૩) દાનાન્તરાય દાન (ત્યાગ) કરવાની ઇચ્છાનો ધાત કરે

૧ અવલેખની-વાંસની છાલના જેવી વક્ર હોય છે. તત્વાર્થ.

- (૪૪) લાભાન્તરાય : લાભની આડે આવે
- (૪૫) ભોગાન્તરાય : ભોગ્ય વસ્તુ ભોગવવા ન દે. જીવ વિષયનો ભોગ કરવા મથે, પણ આ કર્મના ઉદ્યત્થી ભોગનો માર્ગ કંટકમય બને. જે વિષયનો એક જ વાર ભોગ થઈ શકે તે ભોગ કહેવાય. જેમકે આહાર, પાણી, સુખવાસ વિ.
- (૪૬) ઉપભોગાન્તરાય : ઉપભોગ્ય વસ્તુના ઉપભોગમાં વિદન નામે, જે વસ્તુનો અનેકવાર ઉપભોગ થઈ શકે તે ઉપભોગ્ય કહેવાય : જેમકે વસ્ત્ર, વાહન, આસન વિગેરે.
- (૪૭) વીર્યાન્તરાય : જીવનાં વીર્યાં, સામર્થ્યાં કે શક્તિને સ્પુરવા ન દે.

ઘાતી કર્મના એ ૪૭ ભેદ થયા. ઘાતી કર્મ જીવનાં સ્વાભાવિક માન, દર્શન, શ્રદ્ધા, ચારિત્ર, વીર્યાં વિગેરે ગુણને ઠાંકી રાખે છે. અઘાતી કર્મ જીવના સ્વાભાવિક ગુણોનો લોપ નથી કરતા. અઘાતી કર્મ કેવળ શરીરની સાથે સંબંધ રાખે છે. વેદનીય, ગોત્ર, આયુઃ અને નામ એ ચારે અઘાતી કર્મ છે.

(૫) વેદનીય કર્મ : સુખ-દુઃખની કારણભૂત સામગ્રી ઉપભવે એના પણ એ પ્રકાર :—

- (૪૮) શાતા વેદનીય : સુખસાધન પુરાં પાઠવામાં સહાયક થાય
- (૮૯) અશાતા વેદનીય : દુઃખનાં સાધન ઉપભવવામાં કારણભૂત થાય.

(૬) ગોત્ર કર્મ : કેવા વંશમાં જન્મ થયો તે ગોત્ર કર્મ ઉપર આધાર રાખે છે. એ પણ એ પ્રકારે છે :

- (૫૦) ઉચ્ચ ગોત્ર : આ કર્મના પ્રતાપે જીવ ઉચ્ચ કુળમાં જન્મે.

(૫૧) નીચ ગોત્ર : આ કર્મના બળે જીવ નીચ કુળમાં જન્મે.
 (૭) આયુષકર્મ : જીવનું આયુષ નિર્ધારે. નારકી, તિર્યંચ, દેવ કે મનુષ્યનો ભવ પામવો તેનો આધાર આયુષ કર્મ ઉપર છે.
 એ ચાર પ્રકારનું છે:—

(૫૨) દેવાયુષ : એના ઉદયથી જીવ દેવતાનો આયુષકાળ પ્રાપ્ત કરે.

(૫૩) નારકાયુષ : એના ઉદયથી જીવ નરકવાસીનું આયુષ મેળવે.

(૫૪) મનુષ્યાયુષ : આ કર્મના પરિણામે જીવ મનુષ્ય-આયુષ મેળવે.

(૫૫) તિર્યંચાયુષ : આ કર્મને લીધે જીવ તિર્યંચજ્ઞતિનું આયુષ મેળવે.

(૮) નામકર્મ : જીવની ગતિ, જાતિ, શરીરાદિમાં કારણભૂત બને. ગતિ, જાતિ, શરીરાદિના ભેદે નામકર્મના બધા મળીને ૯૩ (ત્રિનવતિ) પ્રકાર છે.

પ્રથમ ગતિકર્મ : એનાથી જીવની સંસારગતિ નક્કી થાય: ગતિ ચાર છે:

(૫૬) નરક ગતિ : એના ઉદયથી જીવ નારકી શરીર ધારણુ કરે.

(૫૭) તિર્યંચ ગતિ : એના ઉદયથી જીવ પશુ પક્ષી જેવી તિર્યંચગતિને મેળવે.

(૫૮) મનુષ્ય ગતિ : એના ઉદયથી જીવ મનુષ્યનું શરીર પામે.

(૫૯) દેવ ગતિ : એના ઉદયથી જીવ દેવનું શરીર પ્રાપ્ત કરે.

દ્વિતીય જાતિકર્મ : એનાથી જીવની જાતિ નિયમાય છે. જાતિ પાંચ પ્રકારની :

- (૬૦) એકેન્દ્રિય જ્ઞાતિ : એકેન્દ્રિય જ્ઞાતિકર્મના ઉદયથી જીવ એક માત્ર સ્પર્શનેન્દ્રિય પ્રાપ્ત કરે.
- (૬૧) એકેન્દ્રિય જ્ઞાતિ : એના ઉદયથી જીવ સ્પર્શ અને રસના એ એ ઇન્દ્રિય મેળવે.
- (૬૨) તેકેન્દ્રિય જ્ઞાતિ : એના ઉદયથી જીવ સ્પર્શ, રસના અને ઘ્રાણ એમ ત્રણ ઇન્દ્રિય મેળવે.
- (૬૩) ચૌરિન્દ્રિય જ્ઞાતિ : એના ઉદયથી જીવ સ્પર્શ, રસના, ઘ્રાણ, અને ચક્ષુ એમ ચાર ઇન્દ્રિય મેળવે.
- (૬૪) પંચેન્દ્રિય જ્ઞાતિ : એના ઉદયથી જીવ પાંચ ઇન્દ્રિય મેળવે.

ત્રીજી શરીર કર્મ : એનાથી જીવનું શરીર નિર્દિષ્ટ થાય. શરીરના પાંચ પ્રકાર છે એટલે શરીરકર્મ પણ પાંચ પ્રકારનું :

- (૬૫) ઔદારિક શરીર : એના ઉદયથી જીવ મનુષ્ય અને તિર્થંચનું સ્થૂલ શરીર મેળવે.
- (૬૬) વૈક્રિયિક શરીર : શરીરને ન્હાતું યા મ્હોકું બનાવી શકાય એ વૈક્રિયિક શરીર. આ કર્મના ઉદયથી જીવ દેવ તથા નારકીનું વૈક્રિયિક શરીર મેળવે.
- (૬૭) આહારક શરીર* : છઠ્ઠા ગુણઠાણવાળા મુનિને જે તત્ત્વાર્થ સંબંધી કંઈ શંકા થાય તો શંકાનું સમા-

*આહારક શરીર નામકર્મ—શ્વેતામ્બર માન્યતા પ્રમાણે ચૌદ પૂર્વધર મુનિને તત્ત્વાર્થ સંબંધી કંઈક શંકા થાય કે તીર્થંકરના દર્શનની ઇચ્છા થાય ત્યારે શંકાના સમાધાન માટે કે દર્શન માટે મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં રહેલા તીર્થંકરની સમીપે જવા માટે આ કર્મના ઉદયથી એક હાથ પ્રમાણ શરીર કરે છે. કાર્ય પૂર્ણ થયા પછી કર્પૂરની માફક વિખરાઈ જાય છે.

ધાન કરવા, કેવળજ્ઞાની કે શ્રુતકેવલી પાસે જવા સારૂ, આ કર્મના ઉદ્યથી, મસ્તકમાંથી એક હાથ પ્રમાણવાળું શરીર ઉપજવી શકે. શંકાનું સમાધાન મેળવ્યા પછી એ શરીર પાછું સ્થૂલ શરીરમાં સમાઈ જાય.

(૬૮) તૈજસ શરીરઃ* ઔદારિક તેમજ વૈક્રિયિક શરીરને ક્રાંતિ આપનારું શરીરઃ આ કર્મના ઉદ્યથી પ્રાપ્ત થાય.

(૬૯) કાર્મણુ શરીરઃ આના ઉદ્યથી કર્મ પુહ્ગલ ઘટિત કર્મશરીર ઉત્પન્ન થાય.

અતુર્થ—અંગોપાંગ કર્મઃ એના વડે જીવ શરીરનાં અંગ ઉપાંગો યોગ્ય. ત્રણ પ્રકારના શરીરના, અંગોપાંગ કર્મ પાણુ ત્રણ પ્રકારના છે:

(૭૦) ઔદારિકઃ એના ઉદ્યથી ઔદારિક શરીરના અંગો-પાંગ થાય.

(૭૧) વૈક્રિયિકઃ એના ઉદ્યથી વૈક્રિયિક શરીરના અંગો-પાંગ થાય.

(૭૨) આહારકઃ એના ઉદ્યથી આહારક શરીરના અંગો-પાંગ થાય.

(૭૩) પાંચમ-નિર્માણુ કર્મઃ એ કર્મને લીધે અંગ અને ઉપાંગો યથારથાને યથા પરિમાણે ગોઠવાય.

છટ્ઠું અધન કર્મઃ શરીરના ઔદારિક પરમાણું (નહાનામાં નહાના અંશ) ને એક ખીજ સાથે બરાબર સંયોજે. શરીર પાંચ પ્રકારના હોવાથી અધનકર્મ પાંચ પ્રકારે છે:

*તૈજસ શરીર નામકર્મ—આ કર્મના ઉદ્યથી આહાર પાચન થાય અને તેજલેશ્યા મૂકવામાં સહાયક થાય તેવું શરીર થાય છે.

- (૭૪) ઔદારિક અન્ધન કર્મ
- (૭૫) વૈક્રિયિક અન્ધન કર્મ
- (૭૬) આહારક અન્ધન કર્મ
- (૭૭) તૈજસ અન્ધન કર્મ
- (૭૮) કાર્મણ્ય અન્ધન કર્મ

સાતમું સંઘાત કર્મ—આને લીધે શરીરનો ન્હાનામાં ન્હાનો ભાગ પણ પરસ્પર સંકળાયેલો રહે. શરીરની જેમ જ સંઘાતકર્મ પણ પાંચ પ્રકારે છે;—

- (૭૯) ઔદારિક સંઘાત કર્મ
- (૮૦) વૈક્રિયિક સંઘાત કર્મ
- (૮૧) આહારક સંઘાત કર્મ
- (૮૨) તૈજસ સંઘાત કર્મ
- (૮૩) કાર્મણ્ય સંઘાત કર્મ

આઠમું સંસ્થાન કર્મ—એ વડે શરીરની આકૃતિઓ યોગ્ય. સંસ્થાનકર્મ છ પ્રકારે:

- (૮૪) સમયતુરસ્ત્ર સંસ્થાન*: આ કર્મને લીધે શરીર સુડોળ—સુગઠિત બને.

*સમયતુરસ્ત્ર સંસ્થાન નામકર્મ—(સ્વેચ્છતાનુસાર) શરીરનો આકાર થવામાં સંસ્થાનનામ કર્મ કારણ છે. શરીરના ફરેક અવયવો લક્ષણયુક્ત સુડોળ થવામાં આ કર્મ કારણ છે.

ન્યથાધ પરિમંડલ સંસ્થાન—આ કર્મવડે વડની જેમ નાભિની ઉપરનો ભાગ લક્ષણોપેત સુડોળ થાય છે. અને નાભિની નીચેનો ભાગ લક્ષણહીન થાય છે.

- (૮૫) ન્યગ્રોધ પરિમંડલ સંસ્થાન : આ કર્મને લીધે ન્યગ્રોધ (વડ) વૃક્ષ જેવું શરીર પરિણમે : એટલે કે શરીરનો નીચેનો ભાગ ન્હાનો-કુખડો અને ઉપલો ભાગ મ્હોટો તથા સુડોળ રહે.
- (૮૬) સ્વાતિક સંસ્થાન : આને લીધે ન્યગ્રોધ પરિમંડલ કરતાં જૂદી જ આકૃતિ બંધાય.
- (૮૭) કુખજક સંસ્થાન : આના ઉદયથી ખુંધવાળું શરીર પ્રાપ્ત થાય.
- (૮૮) વામન સંસ્થાન : આના ઉદયથી ઠીંગણું શરીર મળે.
- (૮૯) હુણક સંસ્થાન : આના ઉદયથી શરીરના અંગોપાંગ ન્હાના-મોટા બંને-મેળ કે પ્રમાણ ન જળવાય : શરીરનો આકાર કદરૂપો બને.

નવમું સંહનન કર્મ-હાડપિંજરના ઘડતર સાથે આનો સંબંધ છે. એ કર્મ છ પ્રકારનું છે. છેલ્લા ત્રણ પ્રકાર જ અત્યારે વર્તમાન સમયે દેખાય છે :

સાદિ સંસ્થાન	—આ કર્મવડે શાદમલી વૃક્ષની જેમ નાભિની નીચેનો ભાગ સુડોળ અને ઉપરનો ભાગ લક્ષણહીન થાય છે.
કુખજ સંસ્થાન	—આ કર્મવડે મસ્તક ડોક હાથ પગ સુડોળ થાય છે. અન્ય અવયવો તેવા થતા નથી.
વામન સંસ્થાન	—આ કર્મવડે મસ્તકાદિ ઉપરોક્ત અવયવો લક્ષણહીન અને અન્ય અવયવો સુડોળ થાય છે.

(૬૦) +વજ્રપ્લખનારાય સંહનનઃ આના ઉદયથી શરીરની નાડી, ગ્રંથી અને અસ્થિ પણ વજ્ર જેવાં કઠિન બને.

હૃંડ સંસ્થાન	—આ કર્મવડે શરીરના દરેક અવયવ લક્ષણહીન થાય છે.
+વજ્રપ્લખનારાય સંઘયણ	—હાડનો બંધ થવામાં સંઘયણના મકર્મ હેતુ છે. જેમ બે પદાર્થોનો મજબૂત બંધ હોય, તેના ઉપર પાટા હોય અને તેના પર ખીલી હોય અને જેવો મજબૂત બંધ થાય તેવો મજબૂત હાડકાનો બંધ આ કર્મવડે થાય છે.
ત્રપ્લખનારાય સંઘયણ	—પાટા વિનાનો જેવો બંધ હોય તેવો હાડકાનો બંધ થવામાં આ કર્મહેતુ છે.
નારાય સંઘયણ	—પાટા અને ખીલી વિનાનો જેવો બંધ હોય તેવો હાડકાનો બંધ આ કર્મવડે થાય છે.
અર્ધ નારાય સંઘયણ	—જેમ બે પદાર્થોનો એક બાહ્ય ગાઢ બંધ હોય, એક બાહ્ય શિથિલ બંધ હોય તેવો હાડકાનો બંધ આ કર્મવડે થાય છે.
ક્રીલિકા સંઘયણ	—જેમ બે પદાર્થોનો બે બાહ્ય શિથિલ બંધ હોય પરંતુ ખીલી જેવું કંઈ લગાવેલું હોય તેવો હાડકાનો બંધ થવામાં આ કર્મ કારણ છે.
સેવાત્ સંઘયણ	—હાડકાનો સાવ શિથિલ બંધ થવામાં આ કર્મ કારણ છે. અત્યારે આ બંધ સંઘયણ દેખાય છે.

- (૯૧) વજ્ર નારાય સંહનન : આના ઉદયથી માત્ર ત્રંથી
અને અસ્થિ વજ્ર જેવા કઠિન બને.
- (૯૩) અર્ધનારાય સંહનન : આના ઉદયથી નારાય કરતા
દુર્બળ પ્રકારના સાંધા વગેરે બને.
- (૯૪) કોલક સંહનન : આના ઉદયથી અસ્થિ ત્રંચિ-
વાળા બને.
- (૯૫) અસંપ્રાપ્તા સ્પષ્ટાટિકા : આના ઉદયથી શિરા સંયુક્ત
અસ્થિ બની રહે.

દશમું—સ્પર્શ કર્મ. એ વડે શરીરની સ્પર્શશક્તિ
નિર્માય છે.

સ્પર્શકર્મ આઠ પ્રકારનું છે :

- (૯૬) જેના ઉદયથી ઉષ્ણ સ્પર્શવાળું શરીર નિર્માય.
- (૯૭) જેના ઉદયથી શીત સ્પર્શવાળું શરીર નિર્માય.
- (૯૮) જેના ઉદયથી સ્નિગ્ધ સ્પર્શવાળું શરીર નિર્માય.
- (૯૯) જેના ઉદયથી રૂક્ષ સ્પર્શવાળું શરીર નિર્માય.
- (૧૦૦) જેના ઉદયથી મૃદુ સ્પર્શવાળું શરીર નિર્માય.
- (૧૦૧) જેના ઉદયથી કર્કશ સ્પર્શવાળું શરીર નિર્માય.
- (૧૦૨) જેના ઉદયથી લઘુ સ્પર્શવાળું શરીર નિર્માય.
- (૧૦૩) જેના ઉદયથી ગુરુ સ્પર્શવાળું શરીર નિર્માય.

અગ્નીયારમું રસકર્મ—એના વડે વિવિધ પ્રકારના
રસયુક્ત શરીર બને.

રસકર્મ પાંચ પ્રકારે છે.

- (૧૦૪) તિક્ત રસકર્મ : જેના ઉદયથી શરીરમાં તિક્ત
રસ ઉપજે.

(૧૦૫) કટુ રસ કર્મઃ જ્ઞેના ઉદયથી શરીરમાં કટુ રસ ઉપજે.

(૧૦૬) કષાય રસ કર્મઃ જ્ઞેના ઉદયથી શરીરમાં કષાય રસ ઉપજે.

(૧૦૭) અમ્લ રસ કર્મઃ જ્ઞેના ઉદયથી શરીરમાં ખાટો રસ ઉપજે.

(૧૦૮) મધુર રસ કર્મઃ જ્ઞેના ઉદયથી શરીરમાંમીઠો રસ ઉપજે.

આરમું ગંધ કર્મ-એને લીધે શરીરમાં ગંધ ઉત્પન્ન થાય. ગંધ કર્મના બે પ્રકાર છે:

(૧૦૯) સુગંધ કર્મઃ એના ઉદયથી શરીર સુગંધમય રહે.

(૧૧૦) દુર્ગંધ કર્મઃ એના ઉદયથી શરીર દુર્ગંધવાળું રહે.

તેરમું વર્ણકર્મ-એના ઉદયથી શરીરનો વર્ણ નિયમાયઃ વર્ણકર્મ પાંચ પ્રકારે છે:

(૧૧૧) શુકલવર્ણ કર્મઃ જ્ઞેના ઉદયથી શરીર શુકલ-વર્ણ બને.

(૧૧૨) કૃષ્ણવર્ણ કર્મઃ જ્ઞેના ઉદયથી શરીર શ્યામવર્ણ બને.

(૧૧૩) નીલવર્ણ કર્મઃ જ્ઞેના ઉદયથી શરીર નીલવર્ણ બને.

(૧૧૪) રક્તવર્ણ કર્મઃ જ્ઞેના ઉદયથી શરીર લાલવર્ણ-વાળું બને.

(૧૧૫) પીતવર્ણ કર્મઃ જ્ઞેના ઉદયથી શરીર પીતવર્ણ-વાળું બને.

ચૌદમું આતુપૂર્વી કર્મ-એક ભવ યા એક ગતિમાંથી ભવાંતર કે ગત્યાંતર કરતી વેળા (વિગ્રહગતિ કાળે) આ

આનુપૂર્વી કર્મ^૧ અનુસારે જીવ જે દેહ તજે છે તે જ મૂર્વદેહનો આકાર પ્રહણ કરે.

(૧૧૬) દેવગત્યાનુપૂર્વી કર્મ

(૧૧૭) નરક ગત્યાનુપૂર્વી કર્મ

(૧૧૮) તિર્યગ્ ગત્યાનુપૂર્વી કર્મ

(૧૧૯) માનુષ ગત્યાનુપૂર્વી કર્મ

(૧૨૦)—પંદરમું અગુરુલઘુ-કર્મ: આ કર્મને લીધે જીવલું શરીર એટલું બધું ભારે ન બને કે જેથી તે હરવા-ફરવાને યોગ્ય પણ ન રહે અને એટલું બધું હલકું પણ ન બને કે જેથી તે અસ્થિર રહે.

(૧૨૧) સોળમું ઉપઘાત કર્મ: આને લીધે જીવશરીરમાં એવા અંગો ઉપજે કે જે વડે પોતાને જ ઘાત થાય. દાખલા તરીકે મૃગ-શરીરના લાંબા અને ખૂબ ભારે શીંગડા વિગેરે.

(૧૨૨) સત્તરમું પરાઘાત કર્મ: આ કર્મને લીધે જીવ, સપ્તમાવાળા ઉપર આક્રમણ કરી શકે એવા અંગ પ્રત્યાંગાદિ મેળવે.

૧ આનુપૂર્વિનામકર્મ—આ કર્મ વડે લવાન્તરમાં જતા આકાશ પ્રદેશની ટ્રેણિને અનુસરી ગતિ થાય છે.

૨ પરાઘાત નામકર્મ—આ કર્મ વડે મહાન તેજસ્વી આત્મા પોતાના દર્શન માત્રથી અને વાણીમા અતિરાયથી મહારાબ્દઓની સભાના સભ્યોને પણ આંજ નાંખે, પોતાના પ્રતિસ્પર્ધિની પ્રતિભાને કુંડિત કરે છે.

(૧૨૩) અઠારમું ૧ આતાપ કર્મ: આને લીધે જીવ એવું ઉન્નવલ શરીર મેળવે કે ખીજા એ જોતાં જ અંજાઈ જાય - દાખલા તરીકે સૂર્યલોકમાં એવાજ શરીરધારી જીવો વસે છે.

(૧૨૪) ૧ઝોગણીસમું ઉઘોતકર્મ: આને લીધે જીવ એવું ઉર્જીવલ શરીર પામે કે જે સમુર્જીવલ હોવા છતાં ખીજાને તો શીત પ્રકાશરૂપ દેખાય. દાખલા તરીકે ચંદ્રલોકમાં એવા જ શરીરધારી જીવો રહે છે.

(૧૨૫) વીસમું ઉચ્છવાસ કર્મ : આ કર્મ જીવની નિશ્વાસ પ્રશ્વાસ સંબંધી ક્રિયાનું નિયમન કરે છે.

૩ઝેકવીસમું વિહાયોગતિ કર્મ : આ કર્મ જીવને આકાશમાં ઉડવાની શક્તિ આપે છે. એના બે પ્રકાર છે.

(૧૨૬) શુભ વિહાયોગતિ: આના વડે સુંદર ગતિ થાય.

(૧૨૭) અશુભ વિહાયોગતિ: આના વડે ઢંગવગરની ગતિ થાય.

૧ આતાપ નામકર્મ —આ કર્મ વડે પ્રાણિઓનું શરીર શીત છતાં પણ ઉષ્ણ પ્રકાશ રૂપ તાપ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિવાળું થાય છે. આ કર્મ સૂર્યખિંબમાં રહેલા એકેન્દ્રિય જીવોને જ હોય છે.

૨ ઉઘોત નામકર્મ —આ કર્મ વડે જીવોનું શરીર શીત પ્રકાશરૂપ ઉઘોત કરે છે.

૩ વિહાયોગતિ નામકર્મ —આ કર્મવડે હંસ અને હાથીના જેવી સુંદર તથા કાગડા અને ગર્દભના જેવી અશુભ ગતિ (ચાલ) પ્રાપ્ત થાય છે.

- (૧૨૮) આવીસમું પ્રત્યેક શરીર કર્મ: આ કર્મને લીધે જે શરીર મળે તે માત્ર એક જ જીવ ભોગવે
- (૧૨૯) ત્રેવીસમું સાધારણ શરીરકર્મ: આ કર્મને લીધે જે શરીર મળે તેમાં એકથી સાથે ઘણા જીવો રહી શકે.
- (૧૩૦) ચોવીસમું ત્રસ કર્મ: આ કર્મને લીધે જે ઇન્દ્રિય, તેજન્દ્રિય ચૌરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય શરીર મળે.
- (૧૩૧) પચીસમું સ્થાવર કર્મ : આને લીધે, એકેન્દ્રિયવાળું શરીર મળે.
- (૧૩૨) છવીસમું ^૧સુભગ કર્મ: આને લીધે સૌને ગમે-સૌના રનેહને પાત્ર બને એવું શરીર મળે.
- (૧૩૩) સત્તાવીસમું ^૨દુર્ભાગ કર્મ: સુભગ કર્મથી ઉલટું.
- (૧૩૪) અઠવાવીસમું સુસ્વર કર્મ: એનાથી સારો સ્વર મળે.
- (૧૩૫) એકાદશીત્રીસમું દુ:સ્વર કર્મ: સુસ્વરથી ઉલટું.
- (૧૩૬) ત્રીસમું શુભ કર્મ: એનાથી સુંદર દેહ મળે.
- (૧૩૭) એકત્રીસમું અશુભ કર્મ: શુભ કર્મથી ઉલટું.
- (૧૩૮) બત્રીસમું સૂક્ષ્મ કર્મ: સૂક્ષ્મ, અબાધ દેહ ઉપજે.
- (૧૩૯) તેત્રીસમું આદર કર્મ: સ્થૂલ દેહ ઉપજે.
- (૧૪૦) એત્રીસમું પર્યાપ્તિ કર્મ: જીવ જે દેહ પામે, તે દેહને ઉપયોગી પર્યાપ્તિ મેળવે. જૈનાચાર્યોએ ૭ પર્યાપ્તિ માની છે. (૨) આહાર પર્યાપ્તિ (૨) શરીર પર્યાપ્તિ (૩) ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિ (૪) પ્રાણપાન પર્યાપ્તિ (૫) ભાષાપર્યાપ્તિ અને (૬) મન:પર્યાપ્તિ.

૧ સૌભાગ્ય નામકર્મ

—આ કર્મવડે સર્વ જનને પ્રિય થવાય છે.

દુર્ભાગ્ય નામકર્મ

—આ કર્મવડે સર્વ જનને અપ્રિય થવાય છે.

પેલી શરીર પોષણ માટે આહાર-દ્રવ્ય ગ્રહવામાં ઉપયોગી છે, બીજી શરીરને પોષવામાં, ત્રીજી ઇન્દ્રિયાદિને પોષવામાં, ચોથી શ્વાસોચ્છવાસમાં, પાંચમી બોલવામાં અને છઠ્ઠી સંકલ્પાદિમાં ઉપયોગી છે. એકેન્દ્રિય જીવો પહેલી ચાર પ્રકારની પર્યાપ્તિના અધિકારી હોઈ શકે છે, બેઇન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય, ચૌરિન્દ્રિય અને મનવગરના અમનસ્ક પંચેન્દ્રિય જીવો પહેલી પાંચ પ્રકારની પર્યાપ્તિના અધિકારી હોય છે. સંગી—મનવાળા પંચેન્દ્રિય પ્રાણી છએ છ પર્યાપ્તિના અધિકારી છે.

- (૧૪૧) પાંત્રીસમું અપર્યાપ્તિ કર્મ: આ કર્મને લીધે પર્યાપ્તિ પામ્યા વિના જ દેહી મૃત્યુના મુખમાં પડે.
- (૧૪૨) છત્રીસમું સ્થિર કર્મ: આને લીધે શરીરમાંની ધાતુ-ઉપધાતુ નિયમિત રહે. જૈન મંતવ્ય પ્રમાણે ધાતુ સાત છે: રસ, રક્ત, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા અને શુક્ર. ઉપધાતુ પણ એટલી જ છે: વાત, પિત્ત, કફ, શિરા, સ્નાયુ, ચામડી અને ઉદરનો અગ્નિ.
- (૧૪૩) સાડત્રીસમું અસ્થિર કર્મ: સ્થિર કર્મથી ઉલટું કામ કરે.
- (૧૪૪) આડત્રીસમું ^૧આદેય કર્મ: દેહમાં ઉર્જાવળતા આણે.
- (૧૪૫) ઓગણચાલીસમું ^૨અનાદેય કર્મ: આદેયથી ઉલટું.
- (૧૪૬) ચાલીસમું ^૩યશઃકીર્તિ કર્મ: યશ અને કીર્તિ મળે એવું શરીર ઉપજાવે.

૧ આદેય નામકર્મ

—આ કર્મવડે લોકમાન્ય થવાય છે.

૨ અનાદેય નામકર્મ

—આ કર્મવડે લોકમાન્ય થવાતું નથી.

૩ યશઃકીર્તિ

—આ કર્મવડે ચારે બાજુ યશ અને કીર્તિ પ્રસરે છે.

(૧૪૭) 'એકતાલીસમું અયશઃકીર્તિ કર્મઃ યશઃકીર્તિથી ઉલટું.

(૧૪૮) એતાલીસમું તીર્થકર કર્મઃ તીર્થકરત્વ પ્રાપ્ત કરાવે.

કર્મના બે ભેદ; ધાતી અને અધાતી. ધાતીકર્મમાં જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય એ ચારને સમાવેશ થાય છે. મતિજ્ઞાનાવરણીય આદિ અવાંતર ભેદ ગણતાં ૪૭ પ્રકાર થાય. અધાતીના પણ ચાર ભેદ:-વેદનીય, નામ, ગોત્ર, અને અયુષ. સાતવેદનીય આદિના ભેદે અધાતીના ૧૦૧ ભેદ. મતલબ કે કર્મના પ્રકાર, પ્રકૃતિ અથવા ભેદના બધા મળીને ૧૪૮ પ્રકાર થાય.

કર્મની સ્થિતિ

જીવ પદાર્થને વળગેલા કર્મનો ક્ષય એનું નામ નિર્જરા. નિર્જરાના અવિપાક અને સવિપાક એવા બે ભેદ છે. કર્મ પુદ્ગલ ફલ આપવા તૈયાર થાય તે પહેલાં જ કઠોર તપશ્ચર્યા-દિથી એનો ક્ષય કરી નાખવો એ અવિપાક નિર્જરા. તપશ્ચર્યા વિગેરેની સહાયથી જો આ કર્મને ક્ષીણ કરી દેવામાં ન આવે તો તે જીવની સાથે મળીને, વિવિધ ફળ ભોગવાવે અને એની ચોક્કસ મુદત પૂરી થયેથી જીવનો ત્યાગ કરી જાય. આ ખીજનું નામ સવિપાક નિર્જરા.

જો સંસારી જીવને અવિપાક નિર્જરા નહિ, પણ સવિપાક નિર્જરા બેઠવી પડે છે તેની સાથે કયું કર્મ કેટલો કાળ રહે છે એનું માપ પણ જૈન શાસ્ત્રોએ કાઢી બતાવ્યું છે. આચાર્યો એને 'સ્થિતિબંધ' અર્થાત્ કર્મનો સ્થિતિકાળ કહે છે. સ્થિતિ બે પ્રકારની (૧) ધરા સ્થિતિ (Maximum

અયશઃકીર્તિ

—આ કર્મવડે અપયશ અને અપ-કીર્તિ થાય છે.

duration) અને (૨) અપરા સ્થિતિ. આઠ પ્રકારના કર્મોને પણ
પરાસ્થિતિ-કાળ અને અપરા સ્થિતિ-કાળ જૈનાગમ પ્રમાણે
નોચે ઉતારે છું:

જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય અને અંતરાય
કર્મની પરા સ્થિતિ, ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ (ત્રિંશત) ત્રીસ કોટા
કોટી સામરોપમ.

મોહનીય કર્મની પરાસ્થિતિ (સપ્તતિ) ૭૦ કોટાકોટી
સાગરોપમ.

નામ તથા ગોત્રકર્મની પરા સ્થિતિ (વિંશતિ) વીસ
કોટાકોટી સાગરોપમ.

આયુષ્ય કર્મની પરાસ્થિતિ (ત્રયત્રિંશત) ૩૩ સામરોપમ.

યોજનપ્રમાણ ઉંડાઈ પહોળાઈ અને લાંબાઈવાળો કુવેઃ
ખોદવો. એનો ઘેરાવો લગભગ ૩૬ યોજન થાય. એ કુવામાં,
ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિમાં જન્મેલા સાત દિવસના શેટાના વાળના નાનામાં
નાના અંશો ઠાંસી ઠાંસીને લયો હોય, પછી સો સો
વરસના અંતરે એક એક વાળ કુવામાંથી કાઢવામાં આવે
અને એ રીતે એક એક વાળ કાઢતાં આખો કુવેઃ ખાલી થઈ
જાય ત્યારે એક 'વ્યવહાર પદ્ય' થયું ગણાય. એવું અનુમાન
કાઢવામાં આવ્યું છે કે ૪૧૩૮૫૨૬૩૦૩૦૮૨૦૩૧૭૭૭૪૯૫૧૨
૧૯૨૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ વર્ષે એક વ્યવહાર પદ્ય
થાય. અસંખ્યાત વ્યવહાર પદ્યનું એક 'ઉદ્ધાર પદ્ય' અને
અસંખ્યાત ઉદ્ધાર પદ્યનું એક 'અદ્ધાર પદ્ય' થાય. ૧૦
કોટાકોટી અદ્ધારપદ્યનો એક સામરોપમ.

ઉપર જે સ્થિતિ બતાવી તે ઉત્કૃષ્ટ છે. હવે અપર
એટલે જ્ઞાન્ય સ્થિતિ લઈએ.

વૈદનોય કર્મની અપરા સ્થિતિ આર મુહૂર્તની.

નામ અને ગોત્ર કર્મની ,, આઠ મુહૂર્તની.

બાકીના કર્મોની ,, એક અન્તમુહૂર્તની.

એક આકાશ પ્રદેશમાંથી પાસેના જ બીજા આકાશ પ્રદેશમાં મંદગતિએ જતા એક પરમાણુને જેટલો સમય લાગે તેનું નામ 'સમય.' અસંખ્યાત સમયની એક આવલી-અર્થાત નિમેષ કાળ. અન્તમુહૂર્તના બે પ્રકાર છે: ૧ જઘન્ય અને ૨ ઉત્કૃષ્ટ. એક આવલી +એક સમય=એક " જઘન્ય અન્તમુહૂર્ત." એક મુહૂર્તની ૪૮ મિનિટ. એક મુહૂર્ત-એક સમય=(એક સમય બાદ કરતાં) " એક ઉત્કૃષ્ટ અન્તર મુહૂર્ત." જૈન શાસ્ત્રમાં મુહૂર્ત તથા અન્તમુહૂર્તનું એ મતલબનું વર્ણન છે.

કર્મનો અનુભાગ

કર્મના આસ્ત્રવથી જીવને બંધ થાય. ફલની તીવ્રતા કે મંદતાના હિસાબે કર્મબંધને પણ તીવ્ર તથા મંદ ગણી શકાય. કર્મના અનુભાગ-બંધની સાથે ફલની તીવ્રતા કે મંદતાને ધણે નીકટનો સંબંધ છે. અનુભાગ-બંધ એટલે ફળ આપવાની શક્તિ એવો અર્થ પણ થઈ શકે. અનુભાગ-બંધને કોઈ કોઈ વાર અનુભવ પણ કહેવામાં આવે છે.

કર્મનો પ્રદેશબંધ

આકાશનો જે ન્હાનામાં ન્હાનો અંશ એક પરમાણુથી વ્યાપેલો-ફેલાયેલો રહે તેનું નામ પ્રદેશ. જૈન યાચાર્યો કહે છે કે લોકાકાશના આવા એક પ્રદેશમાં એકી સાથે એક પુહ્ગલ, પરમાણુ, એક ધર્મદ્રવ્યનો પ્રદેશ, એક અધર્મદ્રવ્યનો પ્રદેશ, કાળનો એક ન્હાનામાં ન્હાનો અણુ અને જીવપ્રદેશ રહી શકે. કર્મપુહ્ગલ અને જીવ દ્રવ્ય એ રીતે

સંમિશ્રિત રહે છે. અનાદિકાળથી જીવ બદ્ધકર્મ છે. એ જિનસિદ્ધાંત છે. સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો જીવના પ્રદેશે પ્રદેશે કર્મપુહ્લ જીવદ્રવ્યની સાથે સમિશ્રિત થઈને જીવને ‘બદ્ધ’ અવસ્થામાં રાખે છે. જીવના વિશુદ્ધ જ્ઞાન-દર્શનાદિ નિર્માણ ગુણોને ઠાંકી દે છે. એટલે જ જીવ અનાદિકાળથી દુઃખ-મોહમય આ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે. એનું જ નામ ‘પ્રદેશબંધ.’

ચાર પ્રકારના બંધ હોવાથી કર્મના પણ ચાર પ્રકાર વર્ણવ્યા છે. હવે આપણે આઠ પ્રકારના કર્મનાં આશ્રવ-કારણ અને કર્મના વિપાક વિષે વિચાર કરીએ-

કર્મનાં આશ્રવ-કારણ

ઉપર આપણે જોઈ ગયા કે જીવના વિ-આવને લીધે જીવમાં કર્મનાં આશ્રવ થાય છે-કર્મનું આગમન થાય છે. (કર્મનાં આશ્રવ પછીજો આશ્રુત કર્મ જીવપ્રદેશના એક ક્ષેત્રમાં અવગાહનાં કરે-એકત્રપણે રહે તેને બંધ અથવા કર્મબંધ કહેવામાં આવે છે.) કયા પ્રકારના વિભાવથી જીવને વિષે કયા પ્રકારનો આશ્રવ થાય તે અહીં ટુંકામાં કહી દઉં.

જૈન દર્શનિકો કહે છે કે પ્રદોષ, નિહત, માત્સર્ય, અંતરાય, આસાદના અને ઉપઘાત : એ જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મનાં આશ્રવમાં કારણભૂત છે. શંકા-સમાધાન પછી પણ શાસ્ત્રમાં અશ્રદ્ધા એ પ્રદોષ. જ્ઞાનનું જોપન એ નિહત. હિંસા, દ્રેષ કે ઇર્ષ્યાને લીધે જ્ઞાન આપવામાં સંકોચ રાખવો એ માત્સર્ય. જ્ઞાનોવત્તિના માર્ગમાં વિઘ્ન નાખવું એ અંતરાય. કાર્યથી કે વાક્યથી, ખીજાએ બતાવેલા સન્માર્ગનો અપલાપ કરવો એ આસાદના. સત્યને સત્યરૂપે

બાણવા છતાં એને અતસ્ત્વ તરીકે સ્થાપવું એ ઉપધાત. જે જીવ ઉક્ત પ્રદોષાદિ દોષે કરીને દુષિત હોય છે તેના સંબંધમાં જૈનાચાર્યો કહે છે કે તે જીવમાં જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મનો આશ્રવ થાય. પરિણામે એ જીવના જ્ઞાન અને દર્શન ઢંકાએલાં રહે. તેજ પ્રમાણે દુઃખ શોક, આક્રંદ, વધ, તાપ, પરિવેદના એ બધાં પૂર્વોક્ત અસાતા વેદનીય કર્મના આશ્રવમાં નિમિત્ત કારણ છે. દુઃખનો અર્થ કષ્ટ, શોકનો અર્થ પ્રિયવિયોગનો કલેશ, અનુશોચના અથવા અનુતાપ એટલે સંતાપ. આંખમાંથી આંસુ કાઢવા એ આક્રંદ, પ્રાણહિંસા એ વધ, બીજાના દીકરામાં દયા આવી જાય એવું આક્રંદ કરવું અથવા શોક બતાવવો એનું નામ પરિવેદના દુઃખાદિ છ પ્રકારના વિભાવનો અનુભાવક પોતાને વિષે જેમ અનુભવે તેમ બીજાને પણ અનુભવાવે અથવા તો પોતે પણ અનુભવે અને સાથે બીજાને પણ અનુભવાવે. એ રીતે દુઃખાદિ છ વિભાગ અઢાર ભેદે પરિણમે. જૈનાચાર્યો કહે છે કે આ અઢાર પ્રકારના વિભાવને લીધે અસાતાવેદનીય કર્મનો આશ્રવ થાય. ભૂતાનુકંપા, વ્રતાનુકંપા, દાન, સરાગસંયમ, સંયમાસંયમ, અકામનિર્જરા, બાળતપ, યોગ, ક્ષાન્તિ અને શૌચ; આ દશ સાતાવેદનીય કર્મનાં આશ્રવ-કારણ છે; સુખે કરીને વેદી શકાય એવા કર્મનો એથી આશ્રવ થાય. સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે કચ્છા એ ભૂતાનુકંપા. વ્રતધારી સાધુઓ પ્રત્યે અનુકંપા એ વ્રતાનુકંપા. રાગમિશ્રિત સંયમનું નામ સરાગસંયમ વ્રતપરિપાલન કરતા થકા જે કેટલાક કપાયોનું નિયમન થાય તે સંયમાસંયમ. અવિચલિતપણે કર્મનાં નિર્દિષ્ટ ફળો ભોગવી લેવાં એનું નામ અકામનિર્જરા. સમ્યગ્ જ્ઞાનની સાથે જેનો મુદ્દત સંબંધ નથી

તે બાળતપ. ચિત્તની વૃત્તિનો નિરોધ એ યોગ. અપરાધીને ક્ષમા આપવી તે ક્ષાંતિ. પત્રિતા-શુચિતા એ શૌચ. અવર્ણવાદ દર્શનમોહનીયનાં આત્મવ-કારણુ છે. સર્વનું ભગવાનની, વિશુદ્ધ આગમની, સંઘની, સત્યધર્મની, અને દેવની જે નિંદા તે અવર્ણવાદ. આ પ્રકારના અવર્ણવાદ વડે જીવને વિષે દર્શનમોહનીય કર્મ પ્રવેશે.

કષાય અને નો-કષાયની પ્રકૃતિ તથા ભેદ ઉપર કહેવાઇ ગયા છે. જૈનાચાર્યો કહે છે કે કષાય અને નોકષાયના ઉદયથી જીવમાં જે તીવ્ર વિભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તેને લીધે જીવ ચારિત્રમોહનીય કર્મ બાંધે. અતિ ધણા આરંભ અને અતિ ધણા પરિગ્રહને લીધે જીવ નરકનું આયુઃ બાંધે-નરકાયુઃ કર્મનો આશ્રવ થાય. સાંસારિક વ્યાપારોમાં રચ્યાપચ્યા રહેવું એ આરંભ અને વિષયતૃષ્ણાને અંગે વિષયોનો ભોગ એ પરિગ્રહ. આ વિષયોમાં જે તલલીન બનીને અહિંસાદિને વિસારી દે છે તે જીવ નરકાયુઃ બાંધે છે. માયા અર્થાત્ છેતરપીંડી તિર્યચ આયુઃકર્મમાં કારણુભૂત બને છે. અલ્પારંભ તથા અલ્પ પરિગ્રહને લીધે જીવ મનુષ્ય આયુઃ બાંધે છે. મૃદુતાને લીધે પણ જીવ મનુષ્ય આયુઃ બાંધે. સર્વ પ્રકારનાં આયુઃ કર્મના આશ્રવમાં અશીલ અને અવ્રત મુખ્ય છે. સરાગસંયમ, સંયમા-સંયમ, અકામનિર્જરા અને બાળતપ દેવ-આયુઃ કર્મના અશ્રવમાં કારણુભૂત છે. સમ્યક્ત્વ અર્થાત્ સમ્યક્દર્શની પણ દેવતાનું આયુઃ ઉપાજી.

નામ કર્મમાં પણ શુભ અને અશુભ એવા બે ભેદ છે તે આપણે જોઇ ગયા. મનુષ્ય ગતિ કર્મ, દેવગતિ કર્મ,

પચેન્દ્રિય ભ્રાતિ કર્મ, શરીર કર્મ, અંગોપાંગ કર્મ, સમન્-
ચતુરસ્ર સંસ્થાન કર્મ, વજ્રઝપલ નારાય સંહનન કર્મ,
શુભ સ્પર્શ કર્મ, શુભ રસ કર્મ, શુભ ગંધ કર્મ, શુભ વર્ણ
કર્મ, દેવગત્યાનુપૂર્વી કર્મ, મનુષ્યગત્યાનુપૂર્વી કર્મ, અગુરલઘુ
કર્મ, પરાઘાત કર્મ, ઉચ્છવાસ કર્મ, આતપ કર્મ, ઉદ્ધોત કર્મ,
શુભવિહાયોગતિ કર્મ, ત્રસ કર્મ, બાદર કર્મ, પર્યાપ્તિ કર્મ,
પ્રત્યેક શરીર કર્મ, સ્થિર કર્મ, શુભ કર્મ, સુભગ કર્મ,
સુસ્વર કર્મ, આદેય કર્મ, યશઃ કીર્તિ કર્મ, નિર્માણ કર્મ,
તીર્થકર કર્મ, એ પ્રમાણે ૩૭ પ્રકારના કર્મ શુભ નામ કર્મ
છે તે પણ આપણે જોઈ ગયા.

યોગવક્તૃતા તથા વિસંવાદન, અશુભ નામકર્મના આસ્ત્રવ-
કારણ છે. મન, વચન ને કાયાનો કુટિલ વ્યવહાર એ યોગ-
વક્તૃતા. વિતંડા, અશ્રદ્ધા, ઇર્ષ્યા, નિંદાવાદ, આત્મપ્રશંસા,
અસૂયા એ બધા વિસંવાદના પેટામાં આવે છે. યોગવક્તૃતા
અને વિસંવાદથી જૂદા પ્રકારનું આચરણ શુભ નામકર્મનો
આશ્રવ કરાવે. બીજા શબ્દોમાં એ વાત કહીએ તો મન,
વચન અને કાયાનો સરળ વ્યવહાર, કલહનો ત્યાગ, સમ્યક-
દર્શન, વિનય, ગુણાનુવાદ, વિગેરે વડે જીવમાં શુભ કર્મનો
આશ્રવ થાય. દર્શનવિશુદ્ધિ, વિનયસંપન્નતા અતિચારવિનાનું
શીલવ્રત, જ્ઞાનોપયોગ, સંવેગ, યથાશક્તિ ત્યાગ, તપ, સાધુ-
ભક્તિ, વૈયાટલ્ય, અરિહંતની ભક્તિ, આચાર્યની ભક્તિ,
બહુશ્રુતની ભક્તિ, પ્રવચનની ભક્તિ, આવશ્યક અપરિહાણિ,
માર્ગ પ્રભાવના અને પ્રવચનનાત્સલ્ય એ સોળ પ્રકારની
શુભ ભાવનાઓને લીધે જીવમાં તીર્થકર-નામ-કર્મનો આશ્રવ
થાય. (૧) વિશુદ્ધ સમ્યગદર્શન એ દર્શનવિશુદ્ધિ. એના

આઠ ભેદ છે. નિ:શંકિત; વિશુદ્ધ દર્શન વિષે કઈ શંકા ન કરવી. નિ:કાંક્ષિત; ધર્મ કરતાં કઈ આકાંક્ષા ન રાખવી, નિર્વિચિકિત્સિત; ધર્મક્રિયામાં કઈ દુગંછા ન કરવી. અમૂઢ દ્રષ્ટિ; શુદ્ધ દર્શન વિષે લેશ પણ કુસંસ્કાર ન સેવવો. ઉપબૃંહન; સમ્યગ્દ્રષ્ટિ કોઈ દિવસ ખીજનો દોષ ન જુવે. સ્થિરીકરણ; સત્યને વિષે અવિચલિતપણું એ સમ્યકદ્રષ્ટિનું એક અંગ છે. વાત્સલ્ય; સમ્યગ્દ્રષ્ટિવાળો હમેશા મુક્તિમાર્ગના પથિકો તરફ સ્નેહ, શ્રદ્ધાથી જુએ. પ્રભાવના; મોક્ષમાર્ગનો પ્રચાર એ સમ્યગ્દર્શનનું એક લક્ષણ છે. (૨) મુક્તિનાં સાધન તથા મુક્તિના માર્ગે ચાલનારા સાધુઓની ભક્તિ એ વિનયસંપન્નતા છે. (૩) પાંચ મહાવ્રતનું પરિપાલન. (૪) આજસ રહિત પણે સમ્યગ્જ્ઞાન મેળવવા પ્રયત્ન કરવો એ જ્ઞાનોપયોગ. (૫) સંસારમાં દુ:ખ જોવું એ સંવેગ. (૬) શકિત પ્રમાણે ત્યાગ કરવો એ યથાશકિત ત્યાગ. (૭) શકિત પ્રમાણે તપ કરવો એ યથાશકિત તપ. (૮) સાધુઓની સેવા, રક્ષા, અભયદાન વિગેરે સાધુભક્તિ. (૯) ધાર્મિકોની સેવા એ વૈયાવૃત્ય. (૧૦) સર્વજ્ઞ અરિહંત ભગવાનને વિષે અચળ શ્રદ્ધા એ અહર્હૂભક્તિ. (૧૧) સાધુસંઘના નેતા આચાર્ય-એમની ભક્તિ કરવી એ આચાર્ય ભક્તિ. (૧૨) ધર્મનો ઓધ કરે તે ઉપાધ્યાય ઉપાધ્યાયની ભક્તિ તે ઉપાધ્યાયભક્તિ અથવા બહુશ્રુતભક્તિ. (૧૩) શાસ્ત્ર સંબંધી શ્રદ્ધા એ પ્રવચનભક્તિ. (૧૪) સામાયિક, વ્રત-પચ્ચખાણુ આદિ રોજના ધર્મકાર્યનું અનુષ્ઠાન એ આવશ્યક અપરિહાનિ. (૧૫) મુક્તિમાર્ગનો પ્રચાર કરવો એ પ્રભાવના. (૧૬) મુક્તિમાર્ગે વિચરતા સાધુઓ પ્રત્યેનો સ્નેહભાવ એ પ્રવચન વાત્સલ્ય.

પરનિંદા, આત્મપ્રશંસા, સદ્ગુણાચ્છાદન અને અસદ્ગુણોહભાવનથી જીવ નીચગોત્ર કર્મ બાંધે. ખીજની નિંદા એ પરનિંદા, પોતાની પ્રશંસા એ આત્મપ્રશંસા, ખીજના સારા ગુણ ગોપવવા એ સદ્ગુણાચ્છાદન અને અછતા ગુણોનું આરોપણ કરવું એ અસદ્ગુણોહભાવન. પરપ્રશંસા, આત્મનિંદા, સદ્ગુણોહભાવન, અસદ્ગુણાચ્છાદન, નીચૈર્વૃત્તિ અને અનુસેક, ઉચ્ચગોત્રકર્મનાં આશ્રવ-કારણ છે. ખીજનાં વખાણ એ પરપ્રશંસા, પોતાની નિંદા એ આત્મનિંદા, ખીજના સદ્ગુણ ખોલવા એ સદ્ગુણોહભાવન અને પોતાના ગુણ ગોપવવા એ અસદ્ગુણાચ્છાદન. ગુરૂજનોનો વિનય એ નીચૈર્વૃત્તિ, અને પોતાનાં સારાં કામ સંબંધે પણ ગર્વ ન કરવો એ અનુસેક.

ખીજના દાન, લાભ, ભોગ, ઉપભોગ, અને વીર્ય સંબંધે વિધન ઉપસ્થિત કરવાથી અંતરાય કર્મ બંધાય અર્થાત ક્રોધ દાન કરતું હોય, ક્રોધ લાભ મેળવતું હોય, ક્રોધ અન્ન આદિ વસ્તુનો ભોગ કરતું હોય, ક્રોધ ચિત્રાદિ વસ્તુનો ઉપભોગ કરતું હોય, ક્રોધ પોતાની શક્તિ-વીર્ય ફેરવતું હોય તેમાં અંતરાય ઉભો કરવો એ તે તે વિષયમાં વિધન નાખવા જેવું છે. આવાં વિધન કરવાથી જીવ અંતરાયકર્મનાં આશ્રવ-કારણ ઉપજાવે.

કર્મનો વિપાક

કર્મના આશ્રવથી જીવના જ્ઞાન-દર્શન આદિ શુદ્ધ ગુણો ઠંકાઇ જાય અને જીવ વિવિધ પ્રકારનાં સંતાપ તથા દુઃખ ભોગવતો થકો સંસારમાં-જન્મજન્મનાંતરમાં પરિભ્રમણ કરે. કયા કર્મનો ફેવા પ્રકારનો વિપાક થાય, અથવા કયા કર્મનું ફેવું ફળ મળે તે કર્મનાં લક્ષણ ઉપરથી જ સમજાય એવી વાત છે. જ્ઞાનાવરણીય-કર્મના બંધથી જીવનું શુદ્ધ જ્ઞાન

અવરાય, દર્શનાવરણીય કર્મ જીવની દર્શનશક્તિને ઢાંકી દે. અને જીવના શુદ્ધ ગુણો ઢંકાઈ જાય એટલે જીવને અન્ધ દુઃખ, શોક, સંતાપ, જન્મ, જરા, મૃત્યુ, ક્ષોભ - સંસારની અવર્ણનીય જ્વાળાઓમાંથી પસાર થવું પડે એ જ્વાળાઓનો કેને અનુભવ નથી ?

સમ્યગ દર્શન, સમ્યગ જ્ઞાન, સમ્યક્ ચારિત્ર એ રત્નત્રય છે. એજ મોક્ષમાર્ગના પ્રદર્શક છે. પરંતુ કર્મોના પ્રતાપ એટલો અધો છે કે જીવ સંસારની બળતરામાં અહોનિશ બળવા છતાં મોક્ષમાર્ગમાં ગતિ કરી શકતો નથી, કેટલીકવાર તો મોક્ષમાર્ગના મુસાફરો પણ કર્મોના પ્રાપ્ત્યથી પાછા માર્ગભ્રષ્ટ બને છે, સંસારના ફેરામાં સપડાય છે. કર્મોના અંધન જેટલા કઠોર છે તેટલો જ આ મોક્ષમાર્ગ આકરો છે.

જન્મ-જન્મમાંતરનાં સુકૃતના બળે જે ભવ્ય જીવ મોક્ષ માર્ગે વિચરવા તૈયાર થાય છે તેને ક્રમે ક્રમે ચૌદ ભૂમિકાઓ ઓળંગવી પડે છે, ચૌદ અવસ્થાઓમાંથી પસાર થવાનું રહે છે. જૈન શાસ્ત્રમાં એને “ચૌદ ગુણસ્થાનક” તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યા છે. ગુણસ્થાનનું વર્ણન હું અહીં નથી કરતો. કર્મોનો એવો અજબ મહિમા છે કે મોક્ષમાર્ગની સાધનામાં પણ અનેક પ્રકારની આંટીધુટી ઉભી કરે છે. ખરેખરો ધીર, દઢચિત્ત, સહનશીલ સાધક, મોક્ષમાર્ગના એ કંટકોને - દુઃસહ કર્મ વિપાકને અવિચલિતપણે વેદતો થકો પેલી પાર ચાલ્યો જાય છે. જૈનાચાર્યો એને પરિસહના નામથી ઓળખાવે છે. પરિસહનો જ્ય કયાં વિના મોક્ષ મેળવી શકાતો નથી.

પરિસહ આવીસ પ્રકારના છે : (૧) ક્ષુધા, (૨) પિપાસા (૩) શીત (૪) ઉષ્ણ (૫) દંશમશક (૬) અચ્ચેદ (૭) અરતિ

(૮) સ્ત્રી (૯) ચર્ચા (૧૦) નૈષેધિકી (૧૧) શય્યા (૧૨)
આક્રોશ (૧૩) વધ (૧૪) યાચના (૧૫) અચાલ (૧૬) રોગ
(૧૭) તૃણરપર્શી (૧૮) મલ (૧૯) સત્કાર (૨૦) પ્રજ્ઞા (૨૧)
અજ્ઞાન અને (૨૨) સમ્યક્ત્વ પરિપહ.

જે સાધક મોક્ષ સાધવા માગે છે તેણે આ આવીસે પરિસહો ઉપર વિજય વર્તાવવો જોઈએ - એ પરિસહો જીતી લેવા જોઈએ. ભુખ, તરસ, ટાઢ, તડકો અને મચ્છર - ડાંસના ડાંખ એણે સહી લેવા જોઈએ. ગમે એવા જીર્ણ કે તુચ્છ વસ્ત્રથી પણ એ નભાવી લે: કીમતી વસ્ત્રની અપેક્ષા ન રાખે કષ્ટ વેઠવા છતાં સંયમને વિષે અચ્ચી ન અનુભવે. સ્ત્રીનાં રૂપ-શૃંગાર કે હાવભાવથી એ ચલિત ન થાય. માર્ગ ગમે એટલો લાંબો હોય પણ સાચો સાધક થાકીને કે કંટાળીને પાછો ન ફરે. ધ્યાન કરતી વેળા સિંહ કે સાપનો ઉપસર્ગ થાય તો પણ તે સ્થિર રહે, આસનનો પરિત્યાગ ન કરે. કઠણ ભોંય ઉપર એ સૂવે કોષ્ટ ગાળ દે-કઠોર શબ્દો સંભળાવે તો તે પણ સહીલે. કોઈતાડન કરે તો પણ સમ ભાવપૂર્વક સહન કરે. કોષ્ટ વસ્તુની જરૂર હોય તો તેની યાચના કરે. ન મળે તો ક્રોશ ધારણ ન કરે. જ્વર - અતિમાર જેવા રોગો થાય તો પણ ઉદ્દેગ ન કરે. દેહમાં કાંટા વાગે તો પણ એ દુઃખ જાહેર ન કરે, શરીરની મલીનતાને પણ સહી લે. માનાપમાનને સરખા ગણે. જ્ઞાનના ગર્વને ગાળી નાખે. પોતાની અજ્ઞાનતા વિષે પણ ખેદ ન કરે. અખંડ સાધના કરવા છતાં દૈવી શક્તિ પ્રાપ્ત ન થાય તો પણ મોક્ષમાર્ગ સંબંધી શ્રદ્ધામાં શંકાને પ્રવેશવા ન દે. આ આવીસ પરિસહો મેં ટુંકામાં વર્ણુવ્યા છે. પરિસહનો જય કરવાથી કઠિન મોક્ષમાર્ગ સુલભ અને છે.

મુક્તિમાર્ગમાં કંટક પાથરતા આ પરિસહોનું મૂળ કયાં છે? કર્મબંધ જ એનું મૂળ કારણ છે. જ્ઞાનાવરણીય કર્મમાંથી પ્રજ્ઞા અને અજ્ઞાન ઉપજે છે, દર્શનમોહનીય કર્મમાંથી અદર્શન-પરિસહ જન્મે છે. અંતરાય કર્મમાંથી અલાભ-પરિસહ ઉદ્ભવે છે અચેલક, અરતિ, સ્ત્રી, નૈષેધિકી, આક્રોશ, યાચના, સત્કાર-પુરસ્કારના મૂળમાં ચારિત્રમોહનીય કર્મ છે. બાકીના પરિસહ વેદનીય કર્મનો વિપાક છે.

કર્મના વિપાક કોઈને ઊડતા નથી. જીવની પાછળ જ પડે છે. જે સાધકો હજી ચૈદ્રમા ગુણસ્થાને નથી પહોંચ્યા તેઓને જીદા જીદા પરિપહો સંભવે છે. જેઓને સંપરાય — કષાયનો વિશેષપણે સંભવ હોય તેઓ ‘બાદર સંપરાય’ ગણાય છે. જૈનાચાર્યો કહે છે કે બાદર — સંપરાય સાધકને આ બાવીસ પરિસહ સંભવે છે. જે સાધકોને અતિ અલ્પમાત્ર લોભ-કષાય બાકી રહી ગયો છે, અને બાકીના બધા કષાય નાશ પામ્યા છે તેઓ “સૂક્ષ્મ સંપરાય” ગણાય છે — તેઓ દશમા ગુણસ્થાને આરૂઠ હોય છે. જેમનું ચારિત્ર મોહનીયકર્મ ઉપશાન્ત થયું છે. તેઓ ઉપશાન્ત મોહ-અગીયારમા ગુણસ્થાનકે વર્તે છે. જેમનો મોહ સર્વથા નાશ પામ્યો છે તેઓ ક્ષીણમોહ અર્થાત્ આરમા ગુણસ્થાને વિરાજે છે છતાં કર્મનું પરિબળ એવું છે કે આ સૂક્ષ્મસંપરાય, ઉપશાન્તમોહ અને ક્ષીણમોહ સાધકને પણ અચેલ, અરતિ, સ્ત્રી, નૈષેધિકી આક્રોશ. યાચના, સત્કાર-પુરસ્કાર અને અદર્શન સિવાયના બાકી ચૈદ્ર પ્રકારના પરિસહ સહેવા પડે છે. જે પુરૂષપ્રવર ચાર પ્રકારના ધાતી કર્મનો સમૂળો ઉચ્છેદ કરી નિર્મળ કેવળજ્ઞાનના અધિકારી અને છે તે ‘જિન’ અથવા ‘અહર્ત’ — સર્વજ્ઞ અહર્ત — તેરમા ગુણસ્થાને

ચઢે છે. જૈન શાસ્ત્રો ઁમને “ ઇશ્વર ” નામે પણ ઁાળખાવે છે. આવા મહાપુરૂષને પણ ભુખ, તરસ, ઢાઢ, તડકો, ઢંશમશક ચર્ચા, શરયા, વઢ, રોગ, તૃણરપર્શ, મળ ઁ અગીઆર પરિસહો વ્યકતપણે નહિ તો અવ્યકતપણે (નામ માત્ર) રહે છે.

માત્ર સિદ્ધના જીવો જ પરિસહથી પર છે-કર્મ ઁમને સ્પર્શી શકતાં નથી. લોકાકાશની ઉચ્ચતમ સીમાઁ નિર્મળ સિદ્ધશીલા છે, ઁ શાંતિમય સ્થાને રહીને સિદ્ધો અનંતચતુષ્ઠ-ચને વિષે રમણ કરે છે-અનંતકાળ પર્યંત રહે” છે ત્યાં નથી કર્મ, નથી બંધ, નથી સંસાર કે નથી પરિસહ.

અહીં કર્મનું જે જૈનાગમસંમત મેં વિવરણ ઉતાર્યું છે તે કદાચ કેટલાકોને બહુ નીરસ લાગશે. જલ્લે નીરસ લાગે, પણ જૈન કર્મ-સિદ્ધાંતના મૂળ સૂત્રો સાથે ભારતીય કોઈ પણ ઢર્શનને મતભેઢ હોય ઁમ નહીં લાગે. રાગ-ઢ્રેષાઢિ વિલાવોને લીધે જીવ કર્મથી લેપાય છે, કર્મથી જ જીવ બંધાય છે. અને કર્મ જ સંસારનું મૂળ છે, કર્મ જ જીવની પ્રકૃતિ તથા સાંસારિક ઘટનાઁ ઘડે છે, કર્મનો અલાવ નૈષ્કર્મ્ય અથવા મુકિત. પરા મુકિત ન મળે ત્યાં સુધી જીવની સાથે કર્મનો વિપાક વળગી રહેવાનો. જૈનઢર્શનમાં આ બધા તત્ત્વો ખૂબ વિસ્તારથી વિચારવામાં આવ્યા છે અને ભારતવર્ષના બધા જ પ્રાચીન ઢર્શનોઁ ઁ સ્વીકાર્યા છે. ઔઢ્ઢઢર્શને પણ ઁની પ્રમાણિકતા સ્વોકારી છે. કર્મવાઢ ભારતીય ઢર્શનોની ઁક વિશિષ્ટતા છે. જૈનઢર્શનમાં કર્મતત્ત્વની જે વિસ્તૃત આલોચના મળે છે તે ઉપરથી ઁટલું તો લાગે છે કે ગૌતમ જીઢ અને ભગવાન મહાવીરની પૂર્વે, બહુ સૈકાઁ પહેલાં-ભૂતકાળના સ્મરણાતીત યુગમાં ભારતવર્ષને વિષે ખીજા ઢર્શનની જેમ જૈનઢર્શને પણ સારી નામના મેળવી હશે.

જૈનદર્શનમાં ધર્મ અને અધર્મતત્ત્વ

[ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય સંબન્ધે આ લેખ ભટ્ટાચાર્યે બંગ્લીય સાહિત્ય પરિષદ્ પત્રિકા પુ. ૩૪ અં. ૨ માં પ્રસિદ્ધ કરેલો છે. તેમાં અનેક વિરોધી દલીલોની સમીક્ષા કરી છે તે ઉપરાંત તર્કથી પણ ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સ્થાપન કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે, તે લેખનો અનુવાદ ગૂજરાત મહાવિદ્યાલયના અધ્યાપક શ્રી. નગીનદાસ પારેખે જૈનસાહિત્ય સંશોધકમાં આપેલો છે, તેમાંથી અહીં તેનો ઉતારો આપવામાં આવ્યો છે]

૧

ધર્મ

સાધારણ રીતે ધર્મશબ્દનો અર્થ પુણ્યકર્મ અથવા પુણ્યકર્મો થાય છે. ભારતીય વેદમાર્ગાનુયાયી દર્શનોમાં કોઈ કોઈ જગોએ ધર્મશબ્દમાં નૈતિક ઉપરાંત અર્થનો આરોપ કરેલો જોવામાં આવે છે. આ બધી જગોએ ધર્મશબ્દનો અર્થ વસ્તુની “ પ્રકૃતિ ” “ સ્વભાવ ” અથવા “ ગુણ ” થાય છે.

બૌદ્ધદર્શનમાં પણ ધર્મશબ્દનો નૈતિક અર્થમાં પ્રયોગ જોવામાં આવે છે; પરંતુ ઘણી જગાએ “ કાર્યકારણ શૂંખલા ” “ અનિત્યતા ” વગેરે કોઈ વિશ્વનિયમ અથવા વસ્તુધર્મ પ્રગટ કરવાને પણ એનો પ્રયોગ થયો છે. પરંતુ જૈનદર્શન સિવાય બીજા કોઈ પણ દર્શનમાં ધર્મ એક અજીવ પદાર્થરૂપે સ્વીકારવામાં આવ્યો નથી.

નૈતિક અર્થ સિવાય એક નવાજ અર્થમાં ધર્મશબ્દનો પ્રયોગ એક માત્ર જૈનદર્શનમાં જ જોવામાં આવે છે. જૈનદર્શનમાં ધર્મ એક “ અજીવ ” પદાર્થ છે. કાલ, અધર્મ અને આકાશની માફક ધર્મ “ અમૂર્ત ” દ્રવ્ય છે. એ લોકાકાશમાં સર્વાત્ર વ્યાપ્ત છે અને એના “ પ્રદેશો ” અસંખ્ય છે. પંચ “ અસ્તિકાય ” માં ધર્મ પણ એક છે. એ “ અપૌદ્ગલિક ” (immaterial) અને નિત્ય છે; ધર્મ-પદાર્થ સંપૂર્ણપણે “ નિષ્ક્રિય ” છે અને “ અલોક ” માં એનું અસ્તિત્વ નથી.

જૈન દર્શનમાં ધર્મને “ ગતિકારણ ” કહેવામાં આવે છે. પરંતુ એનો અર્થ એવો નથી કે ધર્મ વસ્તુઓને ચલાવે છે, ધર્મ નિષ્ક્રિય પદાર્થ છે. તો પછી એને કેવી રીતે ગતિકારણ તરીકે માની શકાય ? ધર્મ કોઈ પણ પદાર્થની અતિતીઆતમાં “ અહિરંગ હેતુ ” અથવા “ બિદાસીત હેતુ ” છે; એ પદાર્થને ગતિ કરવામાં માત્ર સહાય કરે છે. જીવ અથવા કોઈ પણ પુદ્ગલ દ્રવ્ય પોતાની મેજે જ ગતિમાન થાય છે; ધર્મ ખરી રીતે જોતાં કોઈ પણ રીતે એઓને ચલાવતો નથી; તો પણ એ ધર્મ ગતિનો સહાયક અને ધર્મને ક્ષીણે પદાર્થોની ગતિ એક રીતે સંભવિત બને છે. દ્રવ્યસંગ્રહકાર કહે છે “ જલ જેવી રીતે ગતિમાન મરચની ગતિમાં સહાયક છે તેવી રીતે ધર્મ

ગતિમાન જીવ અથવા પુહ્ગલ દ્રવ્યની ગતિમાં સહાયક છે. એ ગ.હીન પદાર્થને ચલાવતો નથી.” કુંદકુંદાચાર્ય અને બીજા જન દાર્શનિકો પણ આ વિષયમાં જલ અને ગતિશીલ મત્સ્યનું દષ્ટાંત આપે છે. “ જલ જેવી રીતે ગતિશીલ મત્સ્યના ગમનમાં સહાયતા કરે છે તેવી જ રીતે ધર્મ પણ જીવ અને પુહ્ગલની ગતિમાં સહાયતા કરે છે.” (૯૨ પંચારતિકાચ, સમયસાર,) તત્ત્વાર્થસારના કર્તાકહે છે કે “જે બધા પદાર્થો પોતાની મેળે ગતિમાન થાય છે, તેઓની ગતિમાં ધર્મ સહાયતા કરે છે; ગમન વખતે મત્સ્ય જેમ જલની સહાયતા ગ્રહણ કરે છે તેમ જીવ અને પુહ્ગલદ્રવ્યો પણ ગતિમાં ધર્મની સહાયતા ગ્રહણ કરે છે.” વસ્તુઓના ગતિકાર્યમાં ધર્મના અમુખ્યહેતુત્વનું અને નિષ્ક્રિયત્વનું બ્રહ્મદેવ નીચે મુજબ દષ્ટાંત સાથે સમર્થન કરે છે. સિદ્ધ સંપૂર્ણપણે મુક્ત જીવ છે. તેમની સાથે સંસારનો કશો પણ સંબંધ નથી. તેઓ પૃથ્વીના કોઈ પણ જીવના ઉપકારક નથી, પૃથ્વીના કોઈ પણ જીવવડે તેઓ ઉપકૃત થતા નથી. તેઓ કોઈ પણ જીવને મુક્તિમાર્ગે લઈ જતા નથી. છતાં એ જો કોઈ પણ જીવ ભક્તિપૂર્વક સિદ્ધ પુરુષની ભાવના કરે, એ વિચાર કરીને જીવે કે અનંતજ્ઞાનાદિ વિષયમાં સ્વાભાવિક રીતે તે પણ સિદ્ધના જેવો જ છે, તો પેલો જીવ ધીરે ધીરે સિદ્ધત્વની પ્રાપ્તિને માર્ગે આગળ વધે છે. અહીં જણાય છે કે ખરી રીતે જોતાં જીવ પોતે જ મોક્ષમાર્ગનો વટમાર્ગ બન્યો છે; છતાં સિદ્ધપુરુષ પણ તેની મુક્તિનું કારણ છે, એ વાતનો અસ્વીકાર કરાય એમ નથી. ખરી રીતે કે કોઈ પણ પ્રકારે વસ્તુઓને ન ચલાવવા છતાં, ધર્મ બરાબર એ જ રીતે તેઓની ગતિનું કારણ અથવા હેતુ છે.

લોકાકાશની બહાર ધર્મસ્વતુ અસ્તિત્વ નથી. એટલા માટે જ સ્વભાવથી જ ઉર્ધ્વગતિ હોવા છતાં મુક્તજીવ લોકાકાશ ઉપર આવેલી સિદ્ધશિલા ઉપર રહી જાય છે અને તેથી ઉંચે અલોક નામના અનંત મહાશૂન્ય આકાશમાં વિચરી શકતા નથી. જે બધાં કારણોથી લોકાકાશ અલોકાકાશથી ભિન્ન છે તેઓમાંનું એક કારણ લોકમાં ધર્મની અવસ્થિતિ એ છે. વિશ્વમાં વસ્તુઓની સ્થિતિ અને વિશ્વ વસ્તુઓની નિયમાધીનતા ગતિ-સાપેક્ષ છે. એટલા માટે ધર્મને લીધે જ લોકાકાશ અથવા નિયમસંબદ્ધ વિશ્વ સંભવી શક્યું છે, એમ કહી શકાય. એમ છતાં એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે ધર્મ ગતિમાં સહાયક કારણ સિવાય ખીજું કશું નથી. પદાર્થો પોતાની મેળે જ ગતિમાન અથવા સ્થિતિશીલ હોય છે અને કોઈ પણ સ્થિતિ-શીલ પદાર્થને ધર્મ સલાવી શકતો નથી. એટલા માટે જ વિશ્વની વસ્તુએ સતત દોડાદોડ કરતી જોવામાં આવતી નથી. વિશ્વમાં જે નિયમ અને શૃંખલા (વ્યવસ્થા) પ્રતિષ્ઠિત રહ્યાં છે તેનું એક કારણ છે એમ કહી શકાય.

અધ્યાપક શીલના મત પ્રમાણે ધર્મ ગતિનું સહાયક કારણ તો છે જ પણ તે “એથી પણ ખીજું કંઈક વધારે છે” તેઓ કહે છે. “તે એ સિવાય પણ કંઈક છે, તે નિયમસંબદ્ધ ગતિપરંપરાનું (system of movements) કારક અથવા તો કારણ છે, જીવ અને પુદ્ગલની ગતિઓમાં જે શૃંખલા (order) રહી છે તેનું કારણ ધર્મ જ છે” જેમના મત પ્રમાણે ધર્મ કંઈક લાઇબ્રેરીટસ પ્રતિષ્ઠિત પ્રથમથી નિયત થએલ વ્યવસ્થા (Preestablished harmony) ના જેવો છે. પ્રભાચન્દ્રની “સકૃદ્ગતિ યુગપદ્ભાવિગતિ” એ

ઉક્તિ ઉપર તેઓ પોતાનો મતવાદ સ્થાપન કરે છે, વસ્તુઓની ગતિઓમાં જે શૂંખલા અથવા નિયમ દેખાય છે તેનું કારણ ધર્મ જ છે એવો પ્રભાચંદ્રનો અરેખર અભિપ્રાય છે કે કેમ તે વિષે સંદેહ છે. ઉક્ત શૂંખલાના કારણોમાં ધર્મ પણ એક છે એ વાત સ્વીકાર્ય છે, પરંતુ વસ્તુઓની શૂંખલાઅદ્વ-ગતિમાં ધર્મ ઉપરાંત બીજાં કારણોની પણ જરૂર પડે છે. એનો પણ સ્વીકાર કરવો પડશે. સરોવરમાં મત્સ્યપંકિત જે શૂંખલાથી અવર જવર કરે છે તે શૂંખલામાં સરોવરમાંનું જ પાણી એક માત્ર કારણ છે એમ કહી ન શકાય. મીનપંકિતની ઉપર જાણવેલી સુસંજ્ઞગતિને વિષે તળાવમાંનું પાણી જે રીતે કારણ અને છે તે રીતે મત્સ્યોની પ્રકૃતિ પણ કારણ અને છે. પ્રમેયકમલમાર્તંડમાં પ્રભાચંદ્ર કહે છે—

“વિવાદાપન્નસકલજીવપુદ્ગલાશ્રયાઃ સકૃદ્ગતયઃ
સાધારણબ્રાહ્મનિમિત્તાપેક્ષાઃ યુગપદ્ભાધિગતિત્વાદેકસરઃસલિ-
લાશ્રયાનેકમત્સ્યગતિવત્ । તથા સકલજીવપુદ્ગલસ્થિતયઃ
સાધારણબ્રાહ્મનિમિત્તાપેક્ષાઃ યુગપદ્ભાવિસ્થિતિત્વાદેકકુણ્ડાશ્ર-
યાનેકબ્રદરાદિસ્થિતિવત્ । યત્તુ સાધારણં નિમિત્તં સ ધર્મોઽ-
ધર્મશ્ચ તામ્યામ્ વિના તદ્ગતિસ્થિતિકાર્યસ્યાસમ્ભવાત્ ”

એનો ભાવાર્થ એવો છે કે બધા જીવ અને પૌદ્ગલિક પદાર્થોની ગતિઓ એક સાધારણ બ્રાહ્મનિમિત્તની અપેક્ષા રાખે છે; કારણ એ બધા જીવ અને પૌદ્ગલિક પદાર્થો યુગપદ્ એટલે એકી વખતે જ ગતિમાન દેખાય છે. સરોવરનાં અનેક મત્સ્યોની યુગપદ્ગતિ જોઈને જેવી રીતે ઉક્ત ગતિનાં સાધારણ નિમિત્તરૂપે એક સરોવરમાં રહેલા પાણીનું અનુમાન

થાય છે, તેવો રીતે જીવ પુહ્ગલની ગતિ પરથી એક સાધારણ નિમિત્તનું અનુમાન કરવું પડશે. બધા જીવ અને પૌહ્ગલિક પદાર્થોની સ્થિતિઓ એક સાધારણ બાહ્ય નિમિત્તની અપેક્ષા રાખે છે; કારણ એ બધા જીવ અને પૌહ્ગલિક પદાર્થો યુગપત્ સ્થિતિશીલ જોવામાં આવે છે. એક કુંડમાં અનેક ખોરાંઓની યુગપત્ સ્થિતિ જોઈ જે રીતે ઉક્ત સ્થિતિનાં સાધારણ નિમિત્તરૂપે એક કુંડનું અનુમાન થાય છે તે રીતે જીવ, પુહ્ગલની સ્થિતિ પરથી એક સાધારણ નિમિત્તનું અનુમાન કરવું પડશે. ધર્મ અને અધર્મ યથાક્રમે આ સાધારણ નિમિત્ત છે; કારણ એ અન્ને સિવાય ઉપરોક્ત ગતિસ્થિતિરૂપ કાર્ય સંભવતું નથી.”

પ્રભાચંદ્રના ઉપર ઉતારેલા વચન ઉપરથી એ જ સિદ્ધ થાય છે કે એકથી વધારે પદાર્થની યુગપત્ ગતિ પરથી ધર્મ-તત્ત્વના અસ્તિત્વનું અનુમાન કરાવ છે. પરન્તુ જે રીતે એક પદાર્થ પછી બીજો એક પદાર્થ જાય એટલે જ તેઓ શૂંખલાબદ્ધ છે એમ કહી શકાતું નથી. તેવી રીતે બે કે તેથી વધારે પદાર્થોની યુગપત્ ગતિ ઉપરથી જ તેઓ શૂંખલાબદ્ધ છે એવું અનુમાન કરી શકાતું નથી. ગતિઓ યુગપત્ થઈ એટલે શૂંખલાબદ્ધ થઈ ગઈ એવું જ કંઈ નથી. ધારો કે કોઈ તળાવમાં એક માછલી ઉત્તર તરફ દોડે છે; એક માણસ પૂર્વ તરફ તરે છે; ઝાડ પરથી ખરી પડેલું એક પાંદડું પશ્ચિમ તરફ તણાતું જાય છે અને એક કાંકરો સરોવરના તળીયા તરફ ઉતરતો જાય છે. આ બધી ગતિઓ યુગપત્ છે અને એ યુગપત્ ગતિઓ, ગતિ કારણ જલને લીધે જ સંભવિ શકે છે. પરન્તુ એ બધી ગતિઓમાં યૌગપદ્ધ હોવા છતાં કોઈ

યેણુ શૃંખલા (વ્યવસ્થા) દેખાતી નથી. તે જ રીતે ધર્મ યુગપત્ત અતિઓનું કારણ કહી શકાય નહિં. ધર્મને જૈનદર્શનમાં નિષ્ક્રિય પદાર્થ કહેવામાં આવ્યો છે. ગતિ પરંપરાની શૃંખલામાં ધર્મની ઉપયોગિતા છે એ સ્વીકાર્ય છે; પરંતુ યાદ રાખવું જોઈએ કે ધર્મ ક્રિયાશીલ વસ્તુ નથી અને તેથી વિશ્વની ગતિઓમાં જે શૃંખલા છે તેનું એક માત્ર કારણ ધર્મ છે એવું કહી શકાય નહિં.

એટલે અમને લાગે છે કે અધ્યાપક ચક્રવર્તીએ, પાંડિત્ય શીલના ધર્મસંબધી મતવાદની જે સમાવેશ કરી છે તે યુક્તિસંગત છે. પરંતુ અતિસમૂહની શૃંખલાનું કારણ શોધવા જતાં અધ્યાપક ચક્રવર્તીએ અધર્મતત્ત્વ લાવી મુક્યું છે. સ્થિતિ કારણ અધર્મ “ યુક્તિથી ” ધર્મનો “ પૂર્વગમી ” (logically prior) છે અને અધર્મનું દ્વં પ્રથમ અથવા કાર્યનો વિરામ કરવા માટે અથવા તેને કંઈક અંશે મંદ કરવા માટે ધર્મનો પ્રયત્નથી શૃંખલાની ઉત્પત્તિ થઈ છે, એવો તેમનો મત હોય એમ લાગે છે. વિદ્વાન અધ્યાપકનો આ મત અમે સ્વીકારી શકતા નથી. આપણે ભૂલી ન જવું ન જોઈએ કે ધર્મ અને અધર્મ બંને નિષ્ક્રિય તત્ત્વો છે. તેઓના અસ્તિત્વથી ગતિ-શૃંખલાના આવિભાજને સહાયતા મળી શકે, પરંતુ ગતિશૃંખલાની ઉત્પત્તિમાં તેઓનું ક્રિયાકારિત્વ ખીલકુલ નથી.

ખરી વાત તો એ છે કે ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અથવા કાલ ભેગાં અથવા અલગ અલગ વસ્તુઓની ગતિપરંપરામાં શૃંખલા લાવવાને સમર્થ નથી. એઓનું અસ્તિત્વ શૃંખલાના સહાયક તરીકે ગણાયા છતાં એઓ બધી રીતે નિષ્ક્રિય દ્રવ્ય છે. વિશ્વનિયમનું કારણ નહીં કરવા જતાં અદૈતવાદ “ ઇક”

મૈવાદ્વિતીયમ ” સત્યદાર્થને લાવે છે અને ઇશ્વરવાદ એક મહાન સ્ત્રાનો નિર્દેશ કરે છે. જૈનદર્શન અદ્વૈતવાદ, કર્તૃત્વવાદ બંનેનો વિરોધી છે એટલે શૂંખલાબદ્ધ ગતિઓનું અને તેની સાથે વિશ્વમાં રહેલા નિયમનું કારણ નક્કી કરવામાં જૈનોને પોતાની મેજે ગતિશીલ જીવ અને પુહ્ગલની સ્વાભાવિક પ્રકૃતિ ઊપર જ આધાર રાખવાની ફરજ પડે છે. બધા જીવોમાં સમાન જ જીવના ગુણો રહેલા છે. તેથી બધા જીવોનાં કર્મો અને ક્રિયાપદ્ધતિ ઘણે ભાગે એક પ્રકારની જ હોય છે. વળી એક જ કાલ, આકાશ, ધર્મ, અધર્મ અને પુહ્ગલની સાથે જોડાઈને બધા જીવને કામ કરવું પડે છે; એ કારણથી પણ જીવોમાં એક નિયમ અને શૂંખલાનો આર્વિભાવ થાય છે. જડ જગતની શૂંખલા સંબંધે અમને ધારે છે કે જૈન દર્શન આધુનિક વિજ્ઞાનસંમત મત સ્વીકારમાં લગારે આનાકાની નહિ કરે. વર્તમાન યુગના જડ વિજ્ઞાનના આચાર્યોની પેઠે જૈનો પણ કહી શકે કે જડ જગતમાં જે શૂંખલા છે તે જડ પદાર્થનાં સ્વાભાવિક ગુણુમાંથી જન્મેલી છે. જડનું સંસ્થાન (mass) અને ગતિ (motion) ગુરુત્વાકર્ષણના (law of gravity) નિયમ અને જડમાં રહેલી આકર્ષણ વિકર્ષણ શક્તિ (Principles of attraction and repulsion) માંથી જ જડ જગતની શૂંખલા ઉદ્ભવે છે. જડ વ્યાપારોમાં (Purely material phenomena) જે નિયમ જોવામાં આવે છે તેની પ્રતિષ્ઠામાં ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાલનું અસ્તિત્વ લહુ જ સહાયક છે, એ પણ અહિં સ્વીકારવું જોઈએ. જગતમાં જીવોનું અસ્તિત્વ પણ જડ જગતની શૂંખલાનું પોષક છે; કારણ અનાદિકાલથી જે બધા બદ્ધજીવો

સંસારમાં ભ્રમણ કરી રહ્યા છે, તેઓનાં પ્રયોજન અને અભીપ્સા અનુસાર જડ દ્રવ્યો અથવા પુદ્ગલ ધીમે ધીમે બદલાતાં આવ્યાં છે. એ રીતે જણાય છે કે વસ્તુઓની ગતિમાં જે શૂંખલા છે તે મૂળ તો વસ્તુની જ ક્રિયાશીલ પ્રકૃતિમાંથી જ ઉદ્ભવેલી છે, અને ધર્મતત્ત્વનું અસ્તિત્વ માત્ર એ શૂંખલાની પ્રતિષ્ઠાનું સહાયક છે એમ નથી. અધર્મ, આકાશ વગેરે તત્ત્વો પણ એના પરિપોષક છે. પદાર્થો સ્વભાવથી જ ગતિસ્થિતિમાં કર્તૃત્વાધિકારી છે એમ તત્ત્વાર્થરાજવાર્તિકકાર વિશેષપણે કહે છે અને તેઓ ધર્મ અને અધર્મને “ ઉપગ્રાહક ” કહે છે. તેઓ કહે છે કે અંધ વ્યક્તિ ફરતી વખતે લાકડીની સહાય લે છે; લાકડી તેને ફેરવતી નથી, તેના ફરવામાં માત્ર સહાયતા કરે છે. જે લાકડી ક્રિયાશીલ કર્તા હોત; તો તે અચેતન અને ઉંધેલી વ્યક્તિને પણ ફેરવત. એટલા માટે અંધની ગતિમાં લાકડી ઉપગ્રાહક છે. વળી દષ્ટિના વ્યાપારમાં પ્રકાશ સહાયકારી છે. દેખવાની શક્તિ આંખની જ છે, પ્રકાશ દષ્ટિશક્તિને જન્માવનાર નથી. પ્રકાશ જે ક્રિયાશીલ કર્તા હોત, તો તે અચેતન અને ઉંધેલી વ્યક્તિને પણ દર્શન કરાવત. એટલા માટે દષ્ટિ વ્યાપારમાં પ્રકાશ ઉપગ્રાહક છે. તેઓ કહે છે “ બરાબર એ જ રીતે જીવો અને જડ પદાર્થો પોતાની મેળે ગતિમાન અથવા સ્થિતિશીલ થાય છે. તેઓના ગતિ અને સ્થિતિવ્યાપારમાં ધર્મ અને અધર્મ ઉપગ્રાહક એટલે નિષ્ક્રિય હેતુ છે. તેઓ તે ગતિના કે સ્થિતિના ‘ કર્તા ’ કે જન્માવનાર નથી, ધર્મ અને અધર્મ જે ગતિ અને સ્થિતિના કર્તા હોત તો ગતિ અને સ્થિતિ અસંભવિત થાત.” ધર્મ અને અધર્મને સક્રિય દ્રવ્યરૂપે કલ્પવામાં આવે તો જગત્માં ગતિ અને

સ્થિતિ શા માટે અસંભવિત થાય, તેનું પણ પ્રતિપાદન કરેલ છે. ધર્મ અને અધર્મ સર્વવ્યાપક અને લોકાકાશમાં સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે. એથી જ્યારે જ્યારે ધર્મ કોઈ વસ્તુને ગતિમાન કરે ત્યારે ત્યારે અધર્મ તેને અટકાવી દે; એવી રીતે જગતમાં સ્થિતિ અસંભવિત થઈ પડે. એટલા માટે અકલંક દેવ કહે છે કે જો ધર્મ અને અધર્મ નિષ્ક્રિય દ્રવ્ય ઉપરાંત બીજું કંઈક હોત તો જગતમાં ગતિ અને સ્થિતિ અસંભવિત થાત. ગતિ અને સ્થિતિ જીવો અને જડ પદાર્થોની ક્રિયાસાપેક્ષ છે. ધર્મ અને અધર્મ ગતિ અને સ્થિતિના સહાયક છે અને એક રીતે ધર્મ અને અધર્મને લીધે જ ગતિ અને સ્થિતિ સંભવે છે. અહિં આપણે જરા આગળ વધી શું એમ ન કહી શકીએ કે શૃંખલાગ્રહ ગતિ અને શૃંખલાગ્રહ સ્થિતિ જીવ અને જડ પદાર્થોની સ્વાભાવિક ક્રિયા ઉપર આધાર રાખે છે અને તેઓના સહાયક અને અપરિહાય હેતુ હોવા છતાં ધર્મ અને અધર્મ એકી સામટાં અથવા જુદાં જુદાં ગતિ સ્થિતિ-શૃંખલાનાં જન્માવનાર (cause) નથી ?

ધર્મ અને અધર્મ પ્રત્યક્ષનાં વિષય નથી અને તેથી તેઓ સત્પદાર્થ નથી, એવું કહેનારને જૈનો અચુકતવાદી કહે છે. પ્રત્યક્ષનાં વિષય નહિં એવા અનેક પદાર્થોને સત્ય માનવાની આપણને ફરજ પડે છે અને આપણે તેમ માનીએ પણ છીએ. પદાર્થો જ્યારે ગતિશીલ કે સ્થિતિમાન જોવામાં આવે છે, ત્યારે જરૂર એવું કોઈ દ્રવ્ય હોવું જોઈએ કે જે તેઓને ગતિ અને સ્થિતિવ્યાપાર કરવામાં મદદ કરે. આ સુકિતવડે ધર્મ અધર્મના અસ્તિત્વનું અને દ્રવ્યત્વનું અનુમાન કરવામાં આવે છે. કોઈ કોઈ કહે છે કે આકાશ જ ગતિનું કારણ છે અને

આકાશથી લિપ્ત એવા ધર્મ, અધર્મ દ્રવ્યનો સ્વીકાર કરવાની જરૂર નથી. જૈન દાર્શનિકો એ મતવાદની નિઃસારતા બતાવવા કહે છે કે અવકાશ આપવો એજ આકાશનો ગુણ છે. અવકાશપ્રદાન એ ગતિશીલ પદાર્થોને ગતિ ક્રિયામાં મદદ આપવા કરતાં જૂદી વસ્તુ છે એ સમજી શકાય એવું છે. એ બંને ગુણોની આ મૌલિક લિપ્તતા મૂળથી જ લિપ્ત એવા બે દ્રવ્યોનું અસ્તિત્વ પ્રતિપાદન કરે છે અને એટલા માટે ધર્મ-તત્ત્વ આકાશથી જુદું જ દ્રવ્ય છે. વળી એ પણ જણાય છે કે જો આકાશ ગતિ કારણ હોત તો વસ્તુઓ અલોકમાં પ્રવેશ કરી લોકાકાશની માફક ત્યાં પણ આમ તેમ સંચરી શકત. અલોક એ આકાશનો અંશ હોવા છતાં તે ગિલકુલ શૂન્ય અને પદાર્થ રહિત છે (એટલું જ નહિં પણ સિદ્ધી સુધ્ધાં ત્યાં પ્રવેશ કરી શકતા નથી,) આ ઉપરથી જ સમજાય છે કે ધર્મ સદ્દ્રવ્ય છે, અલોકમાં એનું અસ્તિત્વ નથી અને લોકમાં વ્યાપ્ત રહી લોકાકાશ અને અલોકાકાશ વચ્ચે એક મોટી લિપ્તતા પ્રતિપાદન કરે છે. અદૃષ્ટ જ ગતિ કારણ છે ધર્મ દ્રવ્યની સત્તા નથી એમ પણ કોઈ કોઈ કહે છે. પરંતુ યાદ રાખવું જોઈએ કે ચેતન જીવ જે શુભાશુભ કર્મ કરે છે, તેના જ ક્ષણ તરીકે અદૃષ્ટ કલ્પાયું છે. ચેતન જીવને જવર અવર કરાવવામાં અદૃષ્ટ સમર્થ છે એમ દલીલ ખાતર માની લઈએ તો પણ પાપ-પુણ્ય કર્મના અકર્તા અને તજજન્ય અદૃષ્ટની સાથે કોઈ પણ જાતના સંબંધ વિનાના જે જડ પદાર્થો છે તેઓની ગતિનું કારણ શું હોઈ શકે? અહિં યાદ રાખવું જોઈએ કે જૈન મત પ્રમાણે ધર્મ, પદાર્થને ચલાવનાર કોઈ દ્રવ્ય નથી, એ વસ્તુઓની ગતિ ક્રિયામાં માત્ર સહાયતા

કરે છે. ગતિમાં ધર્મના જોવા એક નિષ્ક્રિય કારણ અવશ્ય સ્વીકારવું જોઈએ. અદૃષ્ટની સત્તા સ્વીકારીએ તો પણ તેથી ધર્મ એક સત્ તેમ જ અજીવ દ્રવ્ય છે એ મતને કોઈ પણ રીતે બાધ આવતો નથી.

૨

અધર્મ

વિશ્વવ્યાપારના આધારની શોધ કરવા જતાં અનેક દર્શનો ખાસ કરીને પ્રાચીન દર્શનો એ વિરોધી તત્ત્વોની શોધ કરે છે. જરથુષ્ટ્રે પ્રવર્તાવેલા ધર્મમાં આપણે “ અહુરોમનદ ” અને “ અહરિમાન ” નામે એ પરસ્પર વિરોધી-હિતકારી અને અહિતકારી દેવતાઓનો પરિચય પામીએ છીએ. પ્રાચીન યાહુદી ધર્મમાં અને ખ્રિસ્તી-ધર્મમાં પણ ઇશ્વર અને તેનો ચિરશત્રુ શયતાન વિદ્યમાન છે. દેવ અને અસુરની ભારતમાં પુરાતન ધર્મ કથા છે. ધર્મવિશ્વાસની વાત છોડીને જો આપણે દાર્શનિક તત્ત્વવિચારની આશોચના કરીએ તો ત્યાં પણ દ્વૈત-વાદની એક અસર જોવામાં આવે છે. એ બધા દ્વૈતવાદમાં આત્મા અને અનાત્માનો ભેદ ખાસ ઉલ્લેખ યોગ્ય છે અને એ ભેદની રૂપના લગભગ દરેક દર્શનમાં કોઈને કોઈ રીતે રહેલી છે. સાંખ્યમાં એ દ્વૈત પુરુષ-પ્રકૃતિના ભેદરૂપે વર્ણવામાં આવ્યું છે, વળી વેદાંતમાં બ્રહ્મ અને માયાના સંબંધના વિચારમાં દ્વૈતનો કાંઈક આભાસ જણાય છે. કૈંચ દિલ્લેહ ઉકાટના અનુયાયીઓ આત્મા અને જડની ભિન્નતા જોઈ

શકયા હતા અને તેનો સમન્વય કરવાનો તેમણે વૃથા પ્રયાસ કર્યો હતો. જૈન દર્શનમાં જીવ અને અજીવ એ પરસ્પર ભિન્ન મૂળ તત્ત્વો છે. આ બધા દ્વૈતો ઉપરાંત દાર્શનિકો ખીજા પણ અનેક દ્વૈતો સ્વીકારે છે જેમકે સત્ અને અસત્ (Being and non Being) તત્ત્વ અને પર્યાય (Noumenon and Phenomenon) વગેરે.

પ્રાચીન ગ્રીકોએ ખીજા એક સુપ્રસિદ્ધ ભેદની કલ્પના કરી હતી તે ભેદ ગતિ અને સ્થિતિ વચ્ચેનો. હેરાક્લીટાસના શિષ્યોના મત પ્રમાણે સ્થિતિ એ ખરો તાત્ત્વિકવ્યાપાર નથી, દરેક પદાર્થ દરેક ક્ષણે બદલાયા કરે છે અને એવી રીતે દરેક પદાર્થ દરેક ક્ષણે જ ગતિશીલ છે, એમ કહી શકાય. ખીજા બાબુએ વળી પારમેનિડિસના શિષ્યો કહે છે—ગતિ અસંભવિત છે, પરિવર્તન ન પામે એવી સ્થિતિ જ સ્વાભાવિક તત્ત્વ છે. એ બે પક્ષોના વાદવિવાદમાંથી ગતિ અને સ્થિતિ બન્નેની સત્યતા અને તાત્ત્વિકતા સમજાય છે. જેઓ કેવલ તત્ત્વવિચારનો પક્ષ ન લેતાં લોકવ્યવહાર તરફ પણ દષ્ટિ રાખે છે તેઓ ગતિ અને સ્થિતિમાંથી કોઈ પણ એકની સત્યતા બિલકુલ ઉડાવી દઈ ખીજાની તાત્ત્વિકતા દર્શાવી શકતા નથી. જૈનો અનેકાંતવાદી છે; એથી તેઓ ગતિકારણ ધર્મ અને સ્થિતિકારણ અધર્મ, એ બન્નેની તાત્ત્વિકતા સ્વીકારે એમાં કંઈ નવાઈ નથી.

ધર્મને લીધે ગતિ છે અને અધર્મને લીધે સ્થિતિ છે ધર્મ અને અધર્મ બન્ને સત્ દ્રવ્ય છે, અજીવ દ્રવ્યમાં સમાવેશ પામે છે. બન્ને જ લોકાકાશવ્યાપી સર્વગતવ્યાપક પદાર્થ છે. મહાશૂન્ય અલોકમાં બન્નેનું અસ્તિત્વ નથી. “ ધર્મ તેથી

કંઈક વધારે છે—તે નિયમબદ્ધ ગતિપરંપરાનો કારક કે કારણ છે—જીવ અને પુદ્ગલની ગતિઓમાં જે શૃંખલા રહેલી છે તેનું કારણ ધર્મ જ છે” —એમ માનવું યુક્તિમંગત નથી. જૈન-દર્શનના મત પ્રમાણે જીવ અને પુદ્ગલ બંને પોતાની મેળે ગતિશીલ છે અને ધર્મ સંપૂર્ણપણે નિષ્ક્રિય દ્રવ્ય છે; એટલા માટે ધર્મ વિશ્વમાં રહેલી શૃંખલાનો વિધાયક છે એમ કહી શકાય નહિં. અધર્મ પણ નિષ્ક્રિય દ્રવ્ય છે. જીવ અને પુદ્ગલ પોતાની મેળે જ સ્થિતિશીલ છે. જગતમાં જે શૃંખલાબદ્ધ સ્થિતિ હોય તો તેનું કારણ અધર્મ છે એમ કહી શકાય નહિં—જીવ અને પુદ્ગલનો સ્વભાવ જ તેનું કારણ છે. ધર્મ અને અધર્મમાંથી એકે જગતમાં રહેલા નિયમનો કર્તા નથી. વળી એઓમાંના કોઈ એકને ખીજનો યુક્તિથી પૂર્વગામી (logically prior) કહી શકાય નહિં. ધર્મ અને અધર્મમાંથી કોઈ એક ખીજના વ્યાપારની પ્રતિક્રિયા કરે છે અને એ ચિરવિરોધ કે અનંતસંગ્રામ ઉપર વિશ્વશૃંખલા ટકેલી છે એમ માનવું એ યુક્તિવિરુદ્ધ છે. ત્રીકદર્શનિકે પ્રસિદ્ધ કરેલ “રાગ” (Principle of love) અને “દ્વેષ” (Principle of hate)ના સિદ્ધાંતની સાથે ધર્મ અને અધર્મના સિદ્ધાંતની તુલના થઈ શકે એમ નથી. ધર્મને બહિર્મુખી ગતિનું કારણ (principle “guaranteeing motion within limits”) અને અધર્મને અંતર્મુખી ગતિનું કારણ કે મધ્યાકર્ષણ કારણ (કોષ્ટક Principle of Gravitation) કહેવું એ ખોટું છે એમ અમને લાગે છે. પરમાણુકાયસંરક્ષણમાં જે એ પરસ્પર વિરોધી (Positive and negative) વૈદ્યુતિક શક્તિનો વ્યાપાર (electro magnetic influe-

nces) જેવામાં આવે છે તેના જેવા પરસ્પર વિરોધી કોઈ એ તત્ત્વો સાથે ધર્મ અધર્મની તુલના થઈ શકે એમ નથી. ધર્મ અને અધર્મ સંપૂર્ણપણે નિષ્ક્રિય દ્રવ્ય છે. જેવી રીતે “કેંદ્રાભિમુખી” અને “કેંદ્રઅભિર્ગામી” ગતિ (centripetal and centrifugal forces)ની સાથે તેમનું સરખાપણું નથી. તેવી રીતે તેમની ઉપર કોઈ પણ પ્રકારના ક્રિયાકારિત્વનો (dynamic energising) આરોપ કરી શકાય એમ નથી.

જૈનદર્શનમાં અધર્મનો અર્થ પાપ કે નીતિવિરુદ્ધ અપ-કર્મ એવો નથી. એ એક સત્ અણુવ તત્ત્વ છે; વસ્તુઓની સ્થિતિશીલતાનું એક કારણ છે. જીવો અને જડ વસ્તુઓના સ્થિતિકારણ તરીકે એ વર્ણવાય છે. તેથી અધર્મ ગતિશીલ પદાર્થને અટકાવી દે છે, એવો અર્થ સૂચિત થતો નથી. અધર્મ એ સ્થિતિનું કારક સહભાવી કારણ છે, દ્રવ્યસંગ્રહકારે એને “ઠાણજુદાણ ઠાણસહયારી” (સ્થાન-યુતાનાં સ્થાનસહકારી) અર્થાત્ સ્થિતિશીલ પદાર્થનો સ્થિતિ સહાયક કહેલ છે. સ્થિતિશીલ પદાર્થની સ્થિતિને જે સહાયતા કરે તેને વિશુદ્ધ દર્શનવાળા અરિહંતોએ અધર્મ કહ્યો છે. પશુઓની સ્થિતિઓનો પૃથ્વી જેમ સાધારણ આશ્રય છે તેમ જીવ અને પુદ્ગલોનાં સ્થિતિવ્યાપારનું અધર્મ સાધારણ આશ્રય છે. (તત્ત્વાર્થસાર અધ્યાય ૩-૩૫-૩૬) ગમનશીલ પશુઓને પૃથ્વી અટકાવી દેતી નથી, તેમ છતાં પૃથ્વી ન હોય તો તેઓની સ્થિતિ પણ સંભવતી નથી; તે રીતે કોઈ પણ ગતિશીલ વસ્તુને અધર્મ અટકાવી દેતો નથી તેમ છતાં અધર્મ સિવાય ગતિશીલ પદાર્થની સ્થિતિ પણ સંભવતી નથી. આ પ્રસંગે જૈન લેખકો અધર્મ સાથે હાયાની પણ સરખામણી કરે છે. “હાયા જેવી

રીતે તાપથી બળતા પ્રાણીઓનું અને પૃથ્વી જેવી રીતે અશ્વોમું સ્થિતિકારણ છે તેવી રીતે અધર્મ પણ પુહ્ગલાદિદ્રવ્યનું સ્થિતિકારણ છે.”

અધર્મ “અકર્તા” એટલે કે નિષ્ક્રિય તત્ત્વ છે. એ વસ્તુઓની સ્થિતિનો હેતુ કે કારણ હોવા છતાં કદાપિ ક્રિયાકારી (Dynamic or productive) કારણ નથી. એટલા માટે અધર્મ સ્થિતિનો “અભિરંગ હેતુ” અથવા “ઉદાસીન હેતુ” કહેવાય છે. એ “નિત્ય” અને “અમૂર્ત” છે; સ્પર્શ, રસ, ગંધ આદિ ગુણો એમાં નથી. એ બધી આગતમાં ધર્મ, કાલ અને આકાશની સાથે અધર્મનું સરખાપણું છે. એને વિશિષ્ટ ગુણ છે અને એ વસ્તુના સ્થિતિપર્યાયોનો આધાર છે તેથી તે સદ્દ્રવ્ય છે. અધર્મ દ્રવ્યત્વરૂપે અવશ્ય જીવ સમાન છે. જીવની માફક એ પણ અનાદનત અને અપૌહ્ગલિક (immaterial) છે. પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે કે અધર્મ, અજીવ અર્થાત અનાત્મદ્રવ્ય છે.

ધર્મ, કાલ, પુહ્ગલ અને જીવની પેઠે અધર્મ લોકાકાશમાં રહેલો છે. અનંત આકાશમાં એનું અસ્તિત્વ નથી. અધર્મ વર્તમાન (અસ્તિ) અને પ્રદેશવિશિષ્ટ (કાય) હોવાથી પંચ અસ્તિકાયમાં એની ગણતરી થાય છે એક અવિભાજ્ય પુહ્ગલ પરમાણુવડે જોટલું સ્થાન રોકાય છે તેનું નામ ‘પ્રદેશ.’ અધર્મ લોકાકાશની સીમામાં રહેલો હોય એના પ્રદેશો અનંત નથી; એઓ નિર્દિષ્ટ સીમામાં રહેલા હોય એઓનો અંત છે. જૈનો અધર્મ, ધર્મ અને જીવના પ્રદેશોને “અસંખ્ય” અર્થાત ગણતરી ન કરવા યોગ્ય કહે છે.

આમ અધર્મ “ અસંખ્યેયપ્રદેશ ” હોવા છતાં એ એક છે—માત્ર એક જ વ્યાપક પદાર્થ છે. એ વિશ્વ વ્યાપી (“ લોકાવગાઠ ”) અને વિસ્તૃત (“ પૃથુલ ”) છે. ધર્મની માફક અધર્મના પ્રદેશો પણ પરસ્પર જોડાયેલા છે, તેથી અધર્મ એ એક વ્યાપક સંપૂર્ણ પદાર્થ કહેવાય છે. આ આખતમાં કાલતત્ત્વની સાથે અધર્મનું જૂદાપણું છે, કારણ કે કાલાણુઓ પરસ્પર જોડાયેલા નથી.

ધર્મ અને અધર્મ બન્નેને મૂળથી એક જ દ્રવ્ય કહી શકાય કે નહિં? બન્ને એ લોકાકાશ વ્યાપી છે એટલે બન્નેનો “ દેશ ” એક છે. બન્નેનું “ સંસ્થાન ” અર્થાત્ પરિમાણ એક જ છે. બન્ને એક “ કાલ ” માં રહેલા છે. દાર્શનિકો એક જ “ દર્શન ” અર્થાત્ પ્રમાણની મદદથી બન્નેના અસ્તિત્વનું અનુમાન કરે છે. ધર્મ અને અધર્મ “ અવગાહન ” થી એક છે અર્થાત્ બન્ને પરસ્પર ગાઠપણે જોડાયેલા છે. બન્ને તત્ત્વ “ દ્રવ્ય ” છે, અમૂર્ત છે અને જ્ઞેય છે. એટલે ધર્મ અને અધર્મને એ ભિન્ન દ્રવ્ય ન ગણતાં બન્નેને એકજ દ્રવ્ય કહીએ તો શો દોષ? એના ઉત્તરમાં તત્ત્વાર્થરાજવાર્તિકકાર કહે છે કે ધર્મ અને અધર્મનાં કાર્ય ભિન્ન છે એથી એ બન્ને ભિન્ન દ્રવ્ય છે. એકજ પદાર્થમાં એક જ સમયે રૂપ, રસ અને બીજા વ્યાપારો જોવામાં આવે છે; પરન્તુ તેટલા માટે રૂપ રસાદિને શું એક જ વ્યાપાર કહીશું?

આકાશ તત્ત્વને ગતિ કે સ્થિતિનું કારણ માનીને ધર્મ અને અધર્મના અસ્તિત્વનો અસ્વીકાર કરી શકાય તેમ નથી. અવકાશ અર્થાત્ સ્થાન દેવું એ જ આકાશનું લક્ષણ છે; જેવી

રીતે નગરમાં ઘરો વગેરે રહેલાં હોય છે તેવી રીતે ધર્મ, અધર્મ અને ખીજાં દ્રવ્યો આકાશમાં રહેલાં છે. જો સ્થિતિ કરાવવી અને ગતિ કરાવવી એ આકાશના ગુણ હોત તો અનંત મહાશૂન્ય અલોકમાં પણ એ ગુણોનો અભાવ હોત નહિં. અલોકાકાશમાં ગતિ-સ્થિતિ સંભવિત હોત તો લોકાકાશ અને અનંત અલોકાકાશ વચ્ચે કશો ભેદ રહેત નહિં. વ્યવસ્થિત લોક અને અનંત અલોકના ભેદ ઊપરથી જ સમજાય છે કે આકાશમાં ગતિ-સ્થિતિના નિમિત્ત કારણત્વનો આરોપ કરી શકાય તેમ નથી અને ગતિ-સ્થિતિના કારણરૂપે ધર્મ અધર્મનું અસ્તિત્વ અવશ્ય સ્વીકારવું જોઈએ. અવકાશ આપનાર આકાશ વિના ધર્મ અને અધર્મનું કોઈ પણ કાર્ય થઈ શકે નહિં એ ખરૂં છે; પરંતુ તેટલા માટે આકાશની સાથે ધર્મ અને અધર્મનો કાંઈ પણ ભેદ છે નહિં એવું કાંઈ નથી. વૈશેષિકદર્શનમાં દિગ્, કાલ, અને આત્મા જુદા જુદા પદાર્થ તરીકે સ્વીકારાયા છે. આકાશ વિના એઓમાંના કોઈનું પણ કાર્ય થઈ શકે નહિં એમ છતાં એ બધાંનું અસ્તિત્વ આકાશથી જુદું માનવામાં આવ્યું છે. જો એક જ દ્રવ્યમાં જુદાં જુદાં કાર્યોનો આરોપ કરી શકાય એમ હોય તો ન્યાય-દર્શનસંમત અનેકાત્મવાદની યુક્તિયુક્તાતા ક્યાં રહી? વળી સાંખ્યદર્શન સત્ત્વ, રજ્જ્ અને તમસ્ નામે ત્રણ જુદા જુદા ગુણોનો પ્રકૃતિમાં આરોપ કરે છે તે પણ યુક્ત કેવી રીતે ગણાય? એ ત્રણે ગુણમાંનો કોઈ પણ એક ગુણ જુદે જુદે ત્રણ પ્રકારે કામ કરે છે એમ માનત તો પણ ચાલત. મૂળથી જ ભિન્ન કાર્યોનું કારણ એક હોય તો સાંખ્યસંમત પુરુષ અહુત્વવાદ સિદ્ધ થઈ શકે નહિં. બૌદ્ધદર્શન રૂપસ્કંધ, વેદના-

સ્કંધ, સંજ્ઞાસ્કંધ, સંસ્કારસ્કંધ અને વિજ્ઞાનસ્કંધ નામે પાંચ જુદા જુદા સ્કંધોનો ઉલ્લેખ કરે છે; છેલ્લા સ્કંધ સિવાય બાકીના ધર્મ સ્કંધો સંભવી ન શકે એવા હોવા છતાં બૌદ્ધો પાંચે સ્કંધોનો સ્વીકાર કરે છે. એટલે એક પદાર્થ ધર્મ પદાર્થ ઉપર આધાર રાખતો હોય તો પણ જો બંનેના કાર્યમાં મૌલિક ભેદ હોય તો બંને પદાર્થનું જૂઠું અસ્તિત્વ સ્વીકારવું જોઈએ.

ધર્મ અને અધર્મ અમૂર્ત દ્રવ્ય છે; એટલે તેઓ ધર્મ પદાર્થની ગતિ-સ્થિતિમાં કેવી રીતે સહાયક થઈ શકે? એવી શંકા લાવવાને કારણ નથી. દ્રવ્ય અમૂર્ત હોવા છતાં પણ કાર્ય કરી શકે છે. આકાશ અમૂર્ત હોવા છતાં પણ ધર્મ પદાર્થને અવકાશ આપે છે. સાંખ્યદર્શનસંમત પ્રધાન પણ અમૂર્ત છે; આમ છતાં પુરુષને માટે એનું જગત પ્રસવનું કાર્ય સ્વીકારાય છે. બૌદ્ધદર્શનનું વિજ્ઞાન અમૂર્ત હોવા છતાં નામ રૂપાદિની ઉત્પત્તિનું કારણ છે. વૈશેષિકસંમત અપૂર્વ પણ શું છે? એ પણ અમૂર્ત છે; એમ છતાં એ જીવના સુખ-દુઃખાદિનું નિયામક છે. એટલે ધર્મ અને અધર્મ અમૂર્ત હોવા છતાં કાર્ય કરે છે એ વિષે શંકા લાવવી નિરર્થક છે.

ધર્મ અને અધર્મ શબ્દ સાધારણ રીતે નૈતિક અર્થમાં વપરાય છે; છતાં જૈનદર્શનમાં એ બંને દ્રવ્ય છે, એ એ અજીવ તત્ત્વ છે. કોઈ કોઈ ધર્મ અધર્મના એ એ અર્થ વચ્ચે સંબંધ શોધવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેની જ આલોચના અમે છપસંહારમાં કરીશું. ધર્મ ગતિનું કારણ છે અને અધર્મ

સ્થિતિનું કારણ છે. નૈતિક અર્થમાં ધર્મ એટલે પુણ્યકર્મ અને અધર્મ એટલે પાપકર્મ. કોઇ કોઇના મત પ્રમાણે ધર્મનો ગતિકારણ, એ તાત્વિક અર્થ જ મૂળ અને પ્રાચીન છે; પાછળથી એમાંથી જ ધર્મનો નૈતિક અર્થ નીકળ્યો છે. તેઓ કહે છે કે જીવદ્રવ્ય સ્વભાવથી જ ઉદ્ભવગતિ (ઉર્ધ્વગતિ) છે. અર્થાત્ તે વિશુદ્ધ સ્વભાવમાં જેટલે અંશે સ્થિત હશે તેટલે જ અંશે તેની ઉર્ધ્વગતિ થશે અને લોકાગ્ર તરફ આગળ વધશે. ધર્મ એ ગતિકારણ છે; એટલે સુખમય ઉર્ધ્વલોકમાં જવામાં જીવને જે સહાયક થાય તેને ધર્મ કહી શકાય. આ તરફ વળી પાપસ્પર્શરહિત પુણ્યકર્મ કરવાથી જ જીવ ઉર્ધ્વલોકમાં જઇ શકે છે. એ કારણથી જે ધર્મશબ્દ પહેલાં જીવની ઉર્ધ્વગતિનો સહાયક એવો અર્થ પ્રકટ કરતો હતો તે શબ્દ વખત જતાં પુણ્યકર્મવાચક થઈ ગયો. તેવી રીતે અધર્મ મૂળથી જીવની સ્થિતિનો સહાયક એવા અર્થનો વાચક હોઈ પાછળથી જીવો જે વડે સંસારમાં બંધાઈ રહે છે તે પાપકર્મનો વાચક થઈ પડ્યો છે. આ મતમાં અમારી આસ્થા બેસતી નથી. ધર્મ અને અધર્મના તાત્વિક અને નૈતિક એ બે અર્થો વચ્ચે ઉપર જે સંબંધસ્થાપન કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે તે યુક્તિસંગત (logical) પણ નથી અને કાલક્રમને બંધ બેસતો (chronological) પણ નથી. જીવની માત્ર સ્વાભાવિક ઉર્ધ્વગતિને જ ધર્મ સહાયતા કરે છે એમ માનવું કેવી રીતે યુક્તિયુક્ત હોઈ શકે? જૈનદર્શનમાં ધર્મ સર્વ પ્રકારની ગતિનું કારણ છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે. જીવની ગતિને એ જોમ સહાયતા કરે છે તેમ પુદ્ગલની ગતિને પણ સહાયતા કરે છે. બધા પ્રકારની ગતિનું કારણ ધર્મ જીવને

માત્ર ઉર્ધ્વગતિમાં સહાયતા કરે એમ કેમ માની શકાય ?
 બ્યારે જીવ જૈનસંમત નરકોમાંના કોઈ એકમાં જાય છે ત્યારે
 જીવની તે અધોગતિમાં પણ ધર્મ સહાયતા કરે છે એમ અમે
 સમજી શકીએ છીએ, ધર્મતત્ત્વ ઉર્ધ્વગતિને જે રીતે સહાયતા
 કરે છે તેવી જ અધોગતિને પણ સહાયતા કરે છે. એટલા
 માટે ધર્મશબ્દનાં ' ગતિકરણ ' એવા તાત્ત્વિક અર્થ સાથે તેનાં
 ' પુણ્યકર્મ ' એ નૈતિક અર્થનો કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ
 હોઈ શકે નહિ. અધર્મની બાબતમાં પણ કહી શકાય કે એ
 તત્ત્વ દુઃખમય સંસાર અથવા યંત્રણાપૂર્ણ નરકોમાં જીવની
 સ્થિતિ જેવી રીતે સંભવિત કરે છે તેવી જ રીતે વળી
 આનંદધામ ઉર્ધ્વલોકમાં જીવની સ્થિતિ સંભવિત કરે છે.
 એથી સ્થિતિકરણ અધર્મની સાથે પાપકર્મ રૂપ અધર્મનો
 કોઈ પણ સંબંધ હોઈ શકે નહિ. વળી એમ પણ કહી શકાય
 નહિ કે પુણ્યકર્મ કરવામાં અમુક પ્રયત્નશીલતા હોય છે. અને
 પાપકર્મમાં અમુક જડતા હોય છે, તેથી ગતિ-કારણવાચક
 ધર્મ-શબ્દની સાથે પુણ્યકર્મવાચક ધર્મ-શબ્દનો સંબંધ છે
 અને સ્થિતિકારણ વાચક અધર્મશબ્દની સાથે પાપકર્મવાચક
 અધર્મશબ્દનો સંબંધ છે. જૈનધર્મની નીતિમાં જ નહિ પણ
 ભારતની લગભગ બધી જ ધર્મનીતિમાં એક વાતનો સ્વીકાર
 થએલો છે કે પુણ્યવાન, સુકર્મી અથવા ધર્મસાધક વ્યક્તિ
 ક્રિયાવાન ન પણ હોય. અચંચળ સ્થિતિ કે ચિરગંભીર
 ધૈર્યની ભારતીય ધર્મનીતિમાં અનેક સ્થળે પ્રશંસા કરવામાં
 આવેલી છે અને એને જ સાધનાનું મૂળ અને લક્ષ્ય કહેલ છે.
 એ દષ્ટિએ જોતાં ધર્મ કરતાં અધર્મ જ વધુ પ્રમાણમાં ધર્મ-
 પોષક છે એમ કહી શકાય.

ખરી વાત એ છે કે ગતિસ્થિતિ-કારણરૂપે ધર્મ અધર્મની તાત્ત્વિકતાનો સ્વીકાર એ જૈનદર્શનની વિશિષ્ટતા છે. એના નૈતિક અને તાત્ત્વિક બંને અર્થો વચ્ચે સંબંધ સ્થાપન કરવાનો પ્રયાસ સર્વથા વ્યર્થ લાગે છે.

આત્મ જ્યોતિ

આ પુસ્તક શ્રીમદ્ રાજચન્દ્રમાંથી લઈને સુંદર રીતે ગોઠવવામાં આવ્યું છે. અને તેની સાથે આત્મસિદ્ધિ વિસ્તૃતાર્થ સહિત આપવામાં આવેલ છે. તેના સંગ્રાહક શ્રી૦ હરિલાલ જીવરાજ ભાયાણી છે. પુસ્તક દરેકને અત્યંત ઉપયોગી છે. મૂલ્ય ૦-૬-૦

શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર કૃત

આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર.

(અર્થ તથા વિવેચન સહિત)

આત્માનું સ્વરૂપ સમજવા માટે અત્યંત ઉપયોગી પુસ્તક છે. દરેક વાંચવા તથા વિચારવા યોગ્ય છે. મૂલ્ય ૦-૩-૦

પ્રમાણનય તત્ત્વાલોક.

(રતનાકરાવતારિકા ટીકા અને તેના અનુવાદ સહિત)
પરિચ્છેદ ૪

આ ન્યાયશાસ્ત્રનો ગ્રંથ છે અને તેમાં પ્રમાણ અને નયના સ્વરૂપનું સુખ્યત્વે વર્ણન છે. અને પ્રસંગે જૈનેતર દર્શનનું ખંડન કરી જૈનદર્શનનું સ્થાપન કરવામાં આવ્યું છે. તેની કીંમત ૩-૦-૦ હતી પરંતુ ઘટાડી રૂ. ૧-૮-૦ રાખવામાં આવી છે.

ઊંઝા કાર્મસી-ઊંઝા, રીઝીરોડ અમદાવાદ, કાલખાહેવી
મુંબઈ ૨, લક્ષ્મી રોડ, પુના સીટી.

